TEGENDRUK

GEHEIME PERS TIJDENS DE TWEEDE WERELDOORLOG

38 214

TEGENDRUK

Cover: Vlugschrift van het Onafhankelijkheidsfront (collectie Jan Veeloo)

Tekst op achterzijde:

GEEN KANONNENVLEESCH VOOR KRUPP

VLAAMSCHE JONGEREN!

De V.N.V.-leiders roepen u, in naam van Vlaanderen en Het Nationaal-socialisme, op, den "heldendood" te gaan sterven in Duitsch soldeniersschap.

De "schoonheid" van het slachtveld wordt slechts geroemd door degenen die buiten het bereik der kanonnen blijven.

Zij bedriegen u!

Staf De Clercq en zijn handlangers beoogen slechts zichzelf te redden door het wankelend Duitsch leger nieuw Vlaamsch bloed in te tappen.

Teekent geen gewissen dood, die een dood is voor de belangen van Krupp, Siemens, enz...

Arbeiders!

De nazi's willen duizenden uwer deporteeren om in hun oorlogsfabrieken te werken. Toegeven is gevaar loopen niet of slechts verminkt terug te keeren in uw land. Het bombardement der Renaultfabrieken weze u een waarschuwing!

Verzet u tegen de wegvoering. Elke werker voor Duitschland is een soldaat meer voor Hitler. Weigert uw broeders in den rug te schieten. Staakt tegen elke afdanking of deportatie.

HET ONAFHANKELIJKHEIDSFRONT

Voortgeven, bussen of aanplakken a.u.b.

38.214

TEGENDRUK

GEHEIME PERS TIJDENS DE TWEEDE WERELDOORLOG

BERT BOECKX

GERT DE PRINS

BRUNO DE WEVER

JAN LAPLASSE

FABRICE MAERTEN

AN RENARD

LIEVEN SAERENS

KAROLIEN STEEN

ROEL VANDE WINKEL

RUDI VAN DOORSLAER

MARTINE VERMANDERE

Dit boek is uitgegeven door:

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis (ISG)
en het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en
Hedendaagse Maatschappij (SOMA)

Naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling
in de Stadsbibliotheek Antwerpen van 24 september
2004 tot en met 16 januari 2005

De tentoonstelling, ontworpen door Terenja Van
Dijk, kwam tot stand op initiatief van de
Stadsbibliotheek Antwerpen en van Amsab-ISG,
in samenwerking met het SOMA en de Universiteit
Gent (Vakgroep Nieuwste Geschiedenis)

Met de steun van de Erfgoedcel Antwerpen

Amsab-ISG
Instituut voor Sociale Geschiedenis

SOMA CEGES

Erfgoedcel
Stad Antwerpen

Stad Antwerpen

UNIVERSITEIT
GENT

INHOUDSTAFEL

An Renard, Martine Vermandere
m.m.v. Luc Lievyns en Dirk Martin
8 Hoe het project tot stand kwam...

DEEL 1: SAMENLEVING EN VERZET

Bruno De Wever
17 Het verzet in de publieke herinnering in Vlaanderen

Fabrice Maerten i.s.m. Rudi Van Doorslaer
33 Het Verzet

Roel Vande Winkel
49 Gelijkgeschakelde stemmen: officiële informatiemedia in bezet België 1940-1944

Martine Vermandere
67 Radio Belgique-Radio België en het V-teken

Fabrice Maerten
73 De sluikpers in bezet België

Karolien Steen
89 De symboolfunctie van 1914-1918 voor de sluikpers van de Tweede Wereldoorlog

DEEL 2: SLUIKPERS IN ANTWERPEN

Gert De Prins
103 'Behoudt den moed, behoudt de hoop' De sluikpers in Antwerpen

Jan Laplasse
125 De broers Crutzen in Antwerpen: een casestudy over de clandestiene pers in 1940-1941

Lieven Saerens
145 De Antwerpse verzetspers en de jodenvervolging

Bert Boeckx
165 Een krant in oorlogstijden: *De Volksgazet*

Gert De Prins
171 Anna De Belder. Pamfletten als verzet

HOE HET PROJECT TOT STAND KWAM...

AN RENARD
MARTINE VERMANDERE
M.M.V. LUC LIEVYNS EN DIRK MARTIN

"Wij, Belgen, beschikten vroeger over dagbladen met verschillende politieke strekking: we luisterden naar radioberichten uit de gansche wereld. Heden is die wereld duister, men leest slechts éénzijdige kranten en éénzijdige berichten. Zelfs de Engelse radioberichten voor ons bestemd, geven ons te weinig en getuigen van een onduidelijk beeld van den toestand en van de gemoederen hier ten lande. Waar is de leugen? Waar is de waarheid? Wat moeten wij tenslotte gelooven, denken en doen?"

(Uit: *Steeds Vereenigd - Unis Toujours*, nr. 9, 1941, sluikblad van de verzetsbeweging Witte Brigade (Fidelio))

Dit citaat verwoordt precies waar het in de tentoonstelling *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog* om te doen is. Deze tentoonstelling vertrekt vanuit de collecties Geheime Pers in de Stadsbibliotheek Antwerpen en de Antwerpse afdeling van Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsab-ISG).
De Stadsbibliotheek is de wetenschappelijke bewaarbibliotheek van de Stad Antwerpen. Met haar rijke historische collectie bekleedt zij een unieke plaats in het landschap van het Vlaamse culturele erfgoed. Haar collectiedomeinen bestrijken voornamelijk de zogenaamde humane wetenschappen met als absolute zwaartepunten de Nederlandse letterkunde en de geschiedenis van Vlaanderen en de Nederlanden. Daarnaast bezit zij een imposante verzameling kranten en tijdschriften.
Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis is zowel een archief, een bibliotheek als

een wetenschappelijk onderzoekscentrum. Het instituut verzamelt bronnen, niet alleen van de klassieke linkse bewegingen zoals de socialistische arbeidersbeweging en klein-links maar ook van nieuwe sociale bewegingen rond thema's als vrede, milieu, vrouwenemancipatie, migranten en de derde wereld.
Beide instellingen hebben heel wat gemeen: als bewaarinstellingen wensen zij hun collecties in de eerste plaats toegankelijk te maken voor de huidige en toekomstige gebruiker. Daarnaast doen zij belangrijke inspanningen om hun werking zowel in bredere wetenschappelijke kringen als bij het grote publiek ruimer bekend te maken. Dat een bewaarbibliotheek en een archief samenwerken zou vanzelfsprekend moeten zijn: helaas is dat vandaag in Vlaanderen eerder de uitzondering dan de regel. In de lente van 2002 sloten de Stadsbibliotheek en Amsab-ISG een akkoord om onderling microfilms te ruilen van onder meer *Volksgazet* en *Vooruit*, om zo in de twee instellingen tot volledige collecties te komen. Van daaruit groeide het idee om samen te werken rond een thema waarmee beide instellingen zich aan een breed publiek kunnen presenteren. Zowel Amsab-ISG als de Stadsbibliotheek hebben een indrukwekkende en unieke verzameling illegale bladen die, gezien de slechte kwaliteit van het papier en het drukwerk van tijdens de oorlog, qua conservering bijzondere aandacht eisen. En dit was de aanleiding tot de realisatie van de tentoonstelling *Tegendruk. Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog* en de begeleidende publicatie. Bovendien is de viering van zestig jaar bevrijding van Antwerpen in september 2004 het uitgelezen moment om uit te pakken met deze getuigenissen van het geschreven verzet.

Wetenschappelijk kreeg het project van meet af aan de structurele medewerking van het SOMA (Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij). Jan Laplasse en Karolien Steen verrichten daar met ingang van januari 2003 en in het kader van hun doctoraalscriptie, onderzoek naar de geschiedenis van het verzet. Professor Bruno De Wever (Universiteit Gent) coördineert het project en schakelde ook Gert De Prins in, een student die over de Antwerpse sluikpers een licentiaatsverhandeling maakte. Een logisch gevolg van deze wetenschappelijke ondersteuning was dan ook dat het SOMA mede-uitgever werd van het boek.

Begin 2003 werd Antwerpen door een internationale vakjury onder leiding van UNESCO uitgeroepen tot 'World Book Capital 2004'. Na Madrid, Alexandrië en New Delhi draagt Antwerpen vanaf 23 april 2004 één jaar lang de titel 'Wereldboekenstad' en bundelt de stad zijn rijk aanbod in een uitgebreid programma onder de noemer 'ABC2004'. *Tegendruk* is een van de vier hoofdrubrieken van het historische luik van het feestprogramma, waarin archieven, bibliotheken en musea een prominente rol spelen.

Bibliotheken en archieven hebben als kerntaak het conserveren en toegankelijk maken van documenten. Conservering is geen doel op zich, maar al te vaak wordt uit het oog verloren dat zonder goede bewaarcondities ook toegang en inhoud dreigen verloren te gaan. Papieren documenten, vooral uit de periode 1840-1950, lijden aan een vorm van verval van binnenuit, dat met de jaren alleen maar toeneemt. Ook externe invloeden hebben de kwaliteit van het papier sterk aangetast: luchtverontreiniging, klimaatschommelingen en slechte behandeling van de documenten. Materiaal dat goedkoop is en niet 'voor de eeuwigheid' werd geproduceerd, zoals kranten, is er het ergst aan toe. Soms is conservering niet meer mogelijk en moet de inhoud van documenten worden veiliggesteld door microverfilming, al dan niet in combinatie met een digitale kopie. Bij de collecties sluikbladen stelt het probleem zich des te nadrukkelijker: het bezitten en bewaren van deze bladen was sowieso een gevaarlijke onderneming en dat verklaart ook waarom er zo weinig van terug te vinden is. De clandestiniteit waarin deze geheime pers werd vervaardigd en het gebrek aan middelen maken dat de kwaliteit van deze papieren documenten soms nog bedenkelijker is dan het doorsnee krantenpapier. Het verhaal van de collectie in de Stadsbibliotheek Antwerpen is hierop een gelukkige uitzondering en een voorbeeld van hoe een zorgzame behandeling door de verantwoordelijke conservator van het grootste belang is. De collectie werd in 1946 anoniem geschonken en door de Stedelijke Boekbinderij zorgvuldig ingeplakt in speciaal daarvoor ontworpen albums. Hoewel deze methode nu achterhaald is, heeft ze toch bijgedragen tot de goede bewaring van deze unieke documenten. De collectie werd bovendien ondergebracht in de afdeling Kostbare Werken en wordt slechts gecontroleerd ter beschikking gesteld.

Ook Amsab-ISG besteedt grote aandacht aan de bewaaromstandigheden van zijn collectie Sluikpers. De sluikbladen vertonen verschillende soorten schade zoals broosheid, zeer vergeeld papier en vuilafzetting. Na behandeling worden de documenten opgeborgen in zuurvrij papier en zuurvrije mappen. Er worden fotokopieën gemaakt van de originelen, die niet meer ter raadpleging worden aangeboden in de leeszaal. Op die manier preserveert Amsab-ISG een als bron onvervangbare collectie voor de komende generaties.

In de loop van zijn bijna vijfentwintigjarig bestaan heeft Amsab-ISG namelijk een mooie collectie sluikpers opgebouwd: 65 titels worden in de hoofdzetel te Gent en in Amsab-ISG-Centrum Antwerpen bewaard. De sluikbladen zijn vooral terug te vinden in de archieven van privé-personen die zelf een actieve rol hebben gespeeld in het verzet of verantwoordelijk waren voor de uitgave van een clandestien blad. Zo gaf Nic Bal *Morgenrood* uit en was Jos Van Eynde redacteur van *De Werker*, orgaan van de clandestiene Belgische Socialistische Partij. André De Smet engageerde zich tijdens de bezetting in het communistische verzet te Aalst en gaf het illegale blad *Voor Recht en Vrijheid* uit. Het archief van Roger Hantson bevat communistische sluikbladen uit de regio Oudenaarde-Ronse. Amsab-ISG verwierf in 1982 het archief van de Belgische afdeling van de Vierde Internationale met een aantal trotskistische sluikbladen. De verdeelde trotskistische beweging slaagde erin om vanaf 1941 een nationaal clandestien blad uit te geven, *La Voie de Lénine*, waarvan Amsab-ISG een nagenoeg volledige collectie bezit. Amsab-Centrum Antwerpen bewaart naast het archief van Jos Van Eynde waarin zich de meeste sluikbladen bevinden, tevens het archief van het Centrum voor Economisch en Socio-Cultureel Onderzoek (CESCO) dat in 1980 de opdracht kreeg een vervolg te schrijven op het werk van Albert Van Laar *Geschiedenis van de arbeidersbeweging te Antwerpen en omliggende* uit 1926. Tussen talloze archiefdocumenten bevindt zich onder andere *De Pionier*, een syndicaal strijdblad van het Antwerps Onderwijzend Personeel aangesloten bij het Onafhankelijkheidsfront.

De ongetwijfeld grootste en meest volledige collectie sluikpers bevindt zich in het SOMA dat op dit ogenblik ongeveer 700 titels bezit, gaande van handgeschreven tot gedrukte exemplaren waarvan het overgrote deel originelen zijn. De oorsprong ervan gaat terug tot een verzameling die in de onmiddellijke naoorlogse jaren door het Algemeen Rijksarchief werd aangelegd. Sinds 1969 bouwt het SOMA deze collectie verder uit, vooral op basis van giften van privé-personen. De materiële toestand van de collectie was natuurlijk zorgwekkend, zodat in het begin van de jaren 1990 werd overgegaan tot het microficheren van de exemplaren. Om zo volledig mogelijk te zijn, werd op dezelfde microfiches meteen de verfilmde verzameling sluikblaadjes van het toenmalige archief van de KPB opgenomen.[1]
Verder moet nog gesignaleerd worden dat het SOMA twee grote aan de sluikpers gelieerde archiefbestanden bewaart. Het gaat hier om het archief Lejeune, de eerste historiograaf van het verzet, die een groot aantal dossiers over de sluikpers aanlegde en om een (deel)archief van de Nationale Unie van de Sluikpers waarin een vijfhonderdtal titels een dossier hebben (met historisch overzicht, drukkers, verspreiders...) en dat ook een ledenfichier bevat.

De geschiedenis van het verzet in Vlaanderen is nog grotendeels onontgonnen terrein in het historisch onderzoek. Dit in tegenstelling tot de geschiedenis van de collaboratie. Vlaanderen worstelt nog steeds met zijn oorlogsverleden. De beeldvorming rond de bezetting, het verzet en de repressie staat bol van scheefgetrokken clichés die aan een correctie toe zijn.
De geheime pers vormt vandaag een bijzonder belangrijke bron voor de studie van het verzet en biedt een kritisch inzicht in het Belgische, Vlaamse en Antwerpse verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het boek en de tentoonstelling willen deze papieren documenten tot leven laten komen en de actualiteitswaarde ervan in de verf zetten. De mannen en vrouwen die het principe van de vrije meningsuiting en in het bijzonder van de vrijheid van drukpers in de praktijk brachten met de inzet van hun eigen leven,

verdienen onze aandacht. Deze mannen en vrouwen maakten keuzes, zonder zich altijd te realiseren wat daarvan de consequenties zouden zijn. Keuzes worden immers uitvergroot in tijden van oorlog. Kleine beslissingen leiden soms tot grote gevolgen. Hun geschriften zijn getuigen van een dramatische tijd waarin democratie en mensenrechten in een diepe crisis verkeerden. De 'geheime pers' illustreert op indringende wijze de kracht van het woord en verdient alleen al om die reden geherwaardeerd te worden als documentair erfgoed.

(1) Zie: J. GOTOVICH (dir.), E. JOSSE, Y. HOSTIE, D. MARTIN, J. WYNANTS, *Guide de la Presse Clandestine de Belgique*, Bruxelles: CREHSGM, 1991.

SAMENLEVING EN VERZET

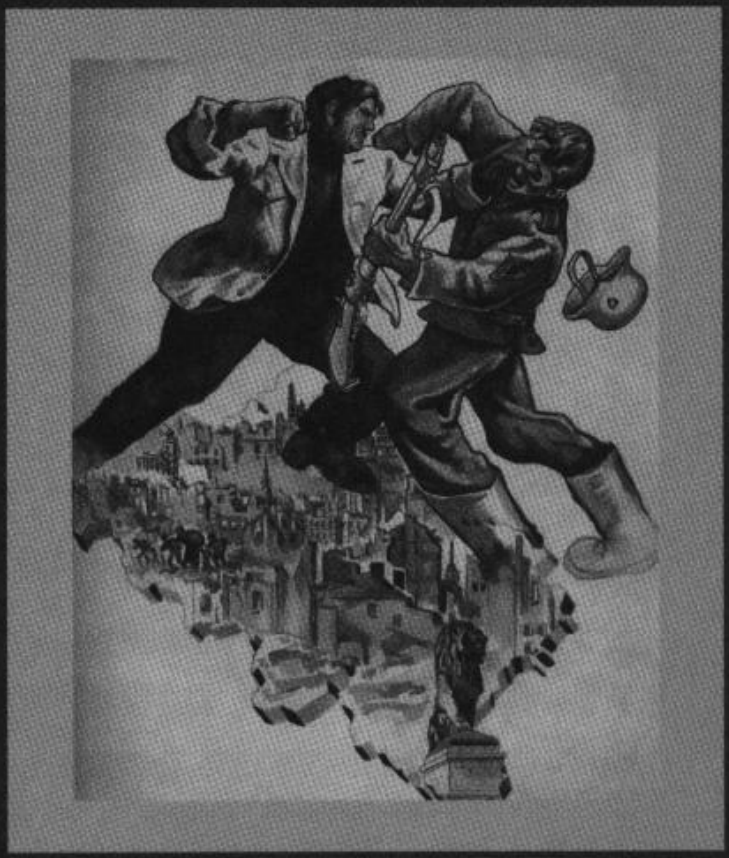

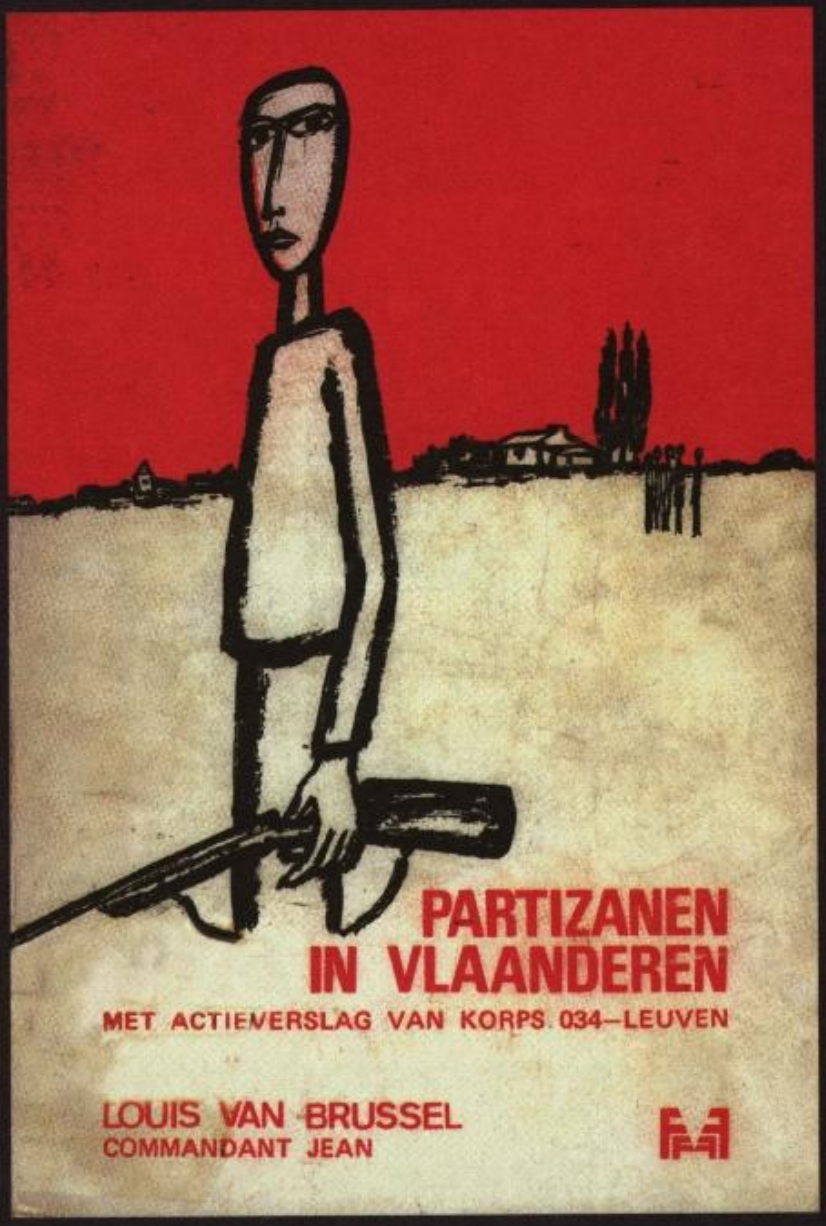

PARTIZANEN IN VLAANDEREN

MET ACTIEVERSLAG VAN KORPS 034–LEUVEN

LOUIS VAN BRUSSEL
COMMANDANT JEAN

HET VERZET IN DE PUBLIEKE HERINNERING IN VLAANDEREN

BRUNO DE WEVER

"Er bestaat in Vlaanderen geen verzetsliteratuur die naam waardig. Er bestaat wél een uitgebreide collaboratieliteratuur, die tracht de Vlaming te vereenzelvigen met het slachtoffer van de repressie. Deze vaststelling [...] situeert de schrijvende Vlaming."

Aldus Jef Turf, in het voorwoord van *Partizanen in Vlaanderen* (1971) waarin Louis Van Brussel verslag doet van zijn activiteiten als commandant van het Leuvense Korps van de Gewapende Partizanen.[1] Turf deed zijn vaststelling een kwart eeuw na de oorlog en enkele jaren na het symbolische jaar 1968. Het begrip 'schrijvende Vlaming' kan als een pars pro toto doorgaan voor de publieke opinievormers in Vlaanderen die dus volgens de voorzitter van de Vlaamse vleugel van de KPB het verzet uit het collectieve geheugen van de Vlamingen wegwisten door het dood te zwijgen, terwijl de repressie - en dus de collaboratie - zo werden voorgesteld dat de Vlaming er zich mee kon vereenzelvigen. Op het moment dat Turf het voorwoord schreef werd in de Belgische grondwet de culturele autonomie van de gemeenschappen in België vastgelegd. Het was de bevestiging van het bestaan van diverse publieke culturen en kon als een overwinning van de Vlaamse beweging worden beschouwd die al lang ijverde voor culturele ontvoogding van de Vlamingen. Het was een moeizame en frustrerende strijd geweest doordat een deel van de Franstalige elite deze ontvoogding beschouwde als intrinsiek inciviek, want een aantasting van het Franstalig Belgisch vaderland. De collaboratie met de Duitse bezetter van een heel klein deel van de Vlaamse beweging in de Eerste Wereldoorlog en van een groter deel in de Tweede Wereldoorlog, bevestigde deze redenering en gaf aanleiding tot de beeldvorming van de 'flamboches'. Vlaamsgezinden - en bij uitbreiding Vlamingen - waren de vijfde colonne van Duitsland en van het fascisme. Deze karikatuur drong door in diverse Franstalige milieus en vooral

◂◂ Tekening uit *Het Guldenboek van de Belgische Weerstand*, 1948 (SOMA)

◂ Cover van het 'actieverslag' van Louis Van Brussel (SOMA)

in de Waalse beweging die er een middel tot negatieve identiteitsvorming in vond. Het fenomeen werd kritisch onder de loep genomen door de Franstalige historici Alain Colignon en Chantal Kesteloot.[2] De Franstalige opinievorming vond haar Vlaamse pendant in een beeldvorming die in de lijn ligt van Turfs constatatie. Over de oorzaken en de evolutie van deze beeldvorming in de context van de communautaire strijd verschenen de laatste jaren enkele belangwekkende publicaties waar ik deze bijdrage grotendeels op baseer.[3]

De notie publieke herinnering vereist een toelichting. Ik bedoel er de uiteenlopende manieren mee waarop in de publieke ruimte de omgang met het verleden gestalte krijgt. In een democratische samenleving is dat een vrij proces waaraan vele spelers deelnemen. In de eerste plaats is er de politieke overheid die een officiële historische cultuur creëert door middel van herdenkingen, van monumenten en van andere materiële referenties aan het verleden, de subsidiëring van historische musea en onderzoeksinstellingen, het financieren van wetenschappelijk onderzoek, het bepalen van onderwijsprogramma's enz. De overheid is geen monoliet, maar een begrip waarachter diverse overheden op verschillende niveaus en met uiteenlopende competenties schuilgaan. In België voeren de overheden van de verschillende gemeenschappen een heel aparte politiek met betrekking tot het oorlogsverleden.
Een democratie kenmerkt zich voorts door een civiele cultuur van vrije organisaties die een eigen omgang met het verleden hebben. Zij voeren een permanente strijd om de eigen opvattingen over de geschiedenis te verspreiden en een plaats te geven in de publieke herinnering, een proces dat succesvol is naarmate de groepen meer impact hebben op de overheid, of met andere woorden politieke macht bezitten. Een belangrijk onderdeel van de civiele cultuur is de vrije pers, als vertolker van opinies, verspreider van ideeën over het verleden en popularisator van historisch onderzoek. Sedert een halve eeuw stijgt het belang van televisie als belangrijkste beeldvormer in de populaire cultuur, naast de cinema en het internet. Voorts zijn er de klassieke kunsten, met vanuit onze vraagstelling vooral de letterkunde als belangrijk beeldvormer.

BLAUWDRUKKEN EN KARIKATUREN

Wie vraagt naar de plaats van het verzet in de Vlaamse publieke herinnering, vraagt meteen naar de politieke impact van de verzetsveteranen. Het bij de bevrijding triomferende verzet verloor al heel snel zijn invloed. Dat kwam ten eerste door zijn fundamentele verdeeldheid. Al in 1945 stonden het linkse en het rechtse verzet diametraal tegenover elkaar naar aanleiding van de Koningskwestie. Ten tweede koesterde het verzet politieke blauwdrukken die op geen enkele manier in te passen waren in de constructie van het naoor-

Het Belgische verzet werd door de karikaturisten met weinig respect afgebeeld (Archief en Documentatiecentrum voor het Vlaams-nationalisme (ADVN))

logse Belgische huis. Het communistische verzet stond haaks op het Atlantisme dat zowat de gehele politieke klasse kenmerkte. Samen met het opstappen van de KPB uit de regering in maart 1947, verdween de impact van het communistische verzet. Na de verkiezingsmislukking in februari 1945 van de Union Démocratique Belge, een travaillistische, hoofdzakelijk Franstalige partij ontstaan uit het verzet, was er geen enkele basis meer voor een linkse frontvorming gebouwd op de linkse verzetsidealen.[4] Het rechtse verzet werd verscheurd door de Koningskwestie. Vele leden van het verzet wisten geen raad met de koninklijke accommodatiepolitiek tijdens de bezetting. Maar groepen rechtse koningsgezinde verzetslui, zoals de Nationaal Koningsgezinde Beweging, wierpen zich op als de radicaalste verdedigers van hun kampioen. De troonsafstand in 1950 was een trauma dat hen vervreemdde van de traditionele machtscentra, incluis de CVP/PSC. Niet alleen Leopold III verdween in de coulissen, maar ook het geliefde Belgische vaderland werd een toneel waarop de 'incivieke' Vlaamse beweging opnieuw een steeds belangrijker rol ging spelen, terwijl de Waalse beweging, als keerzijde van de hierboven beschreven negatieve identiteitsvorming, zichzelf een links verzetsaureool aanmat dat geen aanknopingspunt vond bij het Belgische nationalisme van het rechtse verzet. Zo werd het Belgische verzet een steeds onbelangrijker figurant op de politieke scène, door karikaturisten ongenadig afgebeeld als een wat zielig oud mannetje dat zich krampachtig tracht recht te houden aan een Belgische vlag.

VERDRAAGZAAMHEID!
VERZOENING!
AMNESTIE!

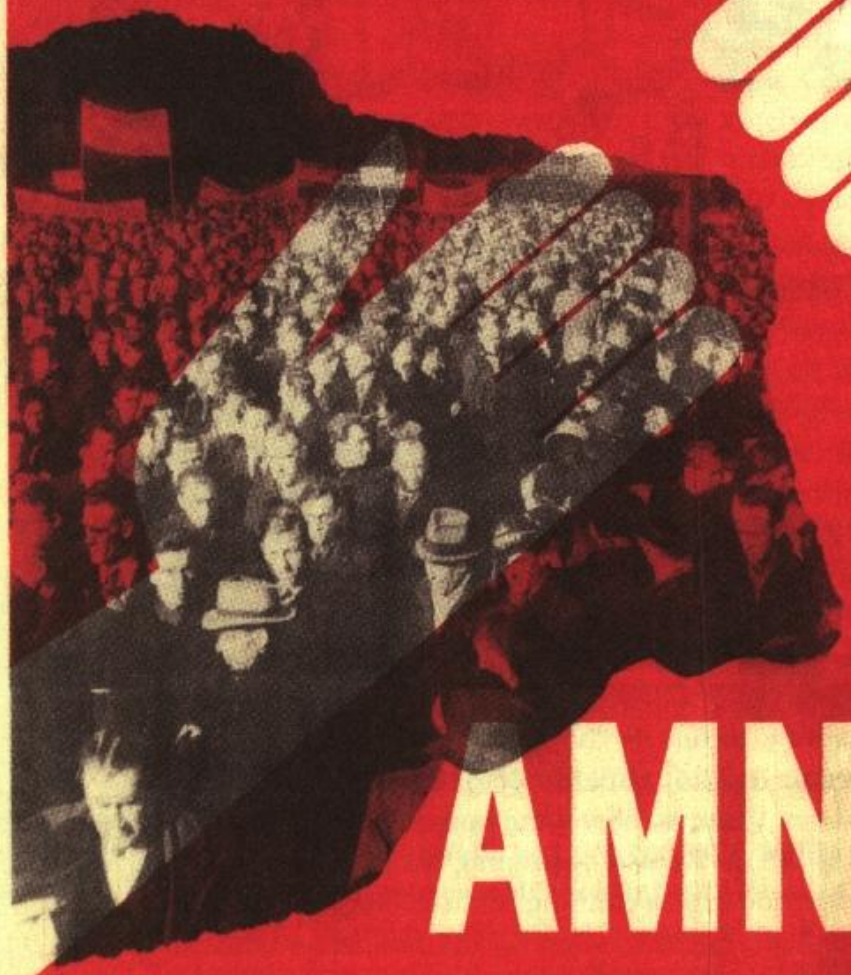

ANTWERPEN

ZONDAG

20 SEPTEMBER 1959

AMNESTIE BETOGING

VERANTW. UITGEVER : V.Z.W. JONGERENVEREN. T. VERDEDIGING VL. BELANGEN
(STAATSBL. NR. 3693) - L. VAN CALCK, LONGINSTRAAT, 76, ZELLIK - VRIJ VAN ZEGEL

DRUK. N.V. VONKSTEEN, LANGEMARK

In dit proces zijn vooral de houding en de strategie van de CVP/PSC van belang geweest. Er is al veel inkt gevloeid over de meerderheidsstrategie van die partij in het eerste decennium na de oorlog en de zeer grote impact ervan op een beeldvorming van een rechts inciviek Vlaanderen. Met name de verruimingsoperatie waarbij de CVP/PSC boegbeelden uit de gematigde collaboratie binnenhaalde en pleitte voor een verzachting en uitdoving van de repressie, in de hoop zo het electoraat van VNV en Rex en van de incivieke families aan zich te binden, is een essentieel gegeven. Pieter Lagrou wijst erop dat dit een moeizaam proces is geweest dat zich pas helemaal voltrok na de afloop van de Koningskwestie in de jaren 1950. Tot die tijd was er in Vlaanderen een diepe kloof tussen de beschreven beeldvorming en groepen die zich identificeerden met het verzet en waartoe ook heel wat Vlaamse katholieken behoorden. Het is een kwestie die meer onderzoek vergt. Zo wordt vaak gewezen op het amalgameren van Vlaamsgezinde katholieken en Vlaams-nationalisten al voor de oorlog, onder meer in de kartelvorming - de zogeheten Concentratie - bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1938. Ook dan speelde de meerderheidsstrategie van de katholieke lokale politici al een belangrijke rol, maar toen enkele jaren later tijdens de bezetting het VNV massaal lokale machtsposities veroverde, ging dat niet alleen ten koste van liberale en socialistische burgemeesters en schepenen, maar ook van zeer vele katholieke machtsdragers die immers veruit de meerderheid uitmaakten. Recent onderzoek toont het belang aan van deze machtsgreep van het VNV; de vraag naar de doorwerking van de vele lokale trauma's, ook bij katholieke elites, blijft echter open.[5]

Het nagenoeg ontbreken van uitgesproken Vlaamsgezinde verzetsgroeperingen, en de oververtegenwoordiging van Franstaligen in het verzet, ook in Vlaanderen, is een factor die het voormelde proces mee heeft beïnvloed. In de katholieke Vlaamsgezinde beeldvorming werd het verzet steeds meer geassocieerd met franskiljonisme en Vlaamsvijandigheid. De dynamitering van de IJzertoren, die in Vlaamsgezinde middens onmiddellijk werd toegeschreven aan franskiljonse 'patriotten', was een krachtig symbool van deze associatie. De impact ervan kan moeilijk worden onderschat. Er zijn wel pogingen geweest tot een Vlaamsgezinde recuperatie van het verzet. Zo werd in 1954 het Verbond van het Vlaams Verzet (VVV) gesticht onder impuls van de Antwerpse oud-politiek gevangene en CVP-politicus Louis Kiebooms. Er waren nauwelijks erkende verzetslui bij betrokken en het VVV trok vooral de aandacht met zijn campagne voor amnestie. Het was de drijvende kracht achter de eerste grote amnestiebetoging in Antwerpen op 20 september 1959 met een 10.000-tal deelnemers. De vaderlandslievende verenigingen, met aan Vlaamse kant

◂ Affiche van de amnestiebetoging in Antwerpen, 20 september 1959 (ADVN)

Een scheefgetrokken beeldvorming: collaborateurs werden slachtoffers en verzetslieden daders (Uit: H. Van Oevelen, *50 jaar 't Pallieterke, vrij en vrank*, 1998) (SOMA)

vooral de Witte Brigade (Fidelio), repliceerden met een betoging in Brussel op 29 november 1959 waarop ongeveer 20.000 mensen waren. Het was de laatste grote manifestatie tegen amnestie van een reeks die al in 1947 was begonnen en waarin de sociale eisen van de vaderlandslievende groeperingen werden gekoppeld aan de eis tot een strenge bestraffing van collaborateurs en de afwijzing van clementiemaatregelen. De eis tot amnestie zou de decennia daarna als mantra herhaald worden door de traditionele Vlaamse beweging en het partijpolitieke Vlaams-nationalisme, al zou er nooit meer zo massaal gemobiliseerd worden als in 1959. De afwijzing door de vaderlandslievende verenigingen was steeds even beslist als voorspelbaar. Na verloop van tijd werd het zowat het enige thema waarmee organisaties van veteranen van het verzet nog het nieuws haalden. Hun imago werd steeds meer verbonden met de bestraffing van collaborateurs en de weigering tot clementie, dan met hun eigenlijke verzetsverleden. Zo kon er een beeldvorming groeien over een laatste carré van onverzoenlijken. Het pro-amnestiekamp, waarin opvallend veel geestelijken actief waren, speelde erop in door amnestie te associëren met christelijke vergevingsgezindheid.[6] Parallel met deze beeldvorming werd in katholieke Vlaamsgezinde milieus een verwrongen beeld van de collaboratie gemeengoed, waarbij het fascistische karakter van de machtsgreep werd uitgegomd. De karikatuur van Vlaamsgezinden die door hun idealisme waren meegesleurd door een onbetrouwbare bezetter werd het geijkte beeld. Ook de beeldvorming over het verzet werd er door beïnvloed, zeker over de directe confronta-

tie van het verzet met de collaboratie. Zo werden collaborateurs slachtoffers en verzetslieden daders.
Deze scheefgetrokken beeldvorming werd in Vlaanderen door vooraanstaande Vlaamsgezinde katholieke intellectuelen verspreid. De Leuvense priester en hoogleraar literatuurgeschiedenis Albert Westerlinck bijvoorbeeld noemde de naoorlogse zuiveringen een *"bestiaal anti-Vlaams progrom"*.[7] Zijn collega s.j. Karel Van Isacker, professor geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen, schreef in *Mijn Land in de Kering* - de meest verkochte geschiedenis van Vlaanderen - uitgesproken negatief over het verzet dat volgens hem verstrengeld geraakte met banditisme. De partizanencommandant Louis Van Brussel noemde hij zonder meer een moordenaar. Het zijn meningen die naadloos aansluiten bij het beeld dat verspreid werd via de goed geoliede netwerken van oud-collaborateurs in diverse tijdschriften en vele tientallen boeken en brochures, vaak luxueus uitgegeven. Het verzet wordt geassocieerd met terreuraanslagen, die niet alleen onschuldigen doodden, maar ook totaal onverantwoord waren doordat ze reactie van de bezetter uitlokten en zo de dood van duizenden landgenoten. Daarnaast wordt het beeld van 'septemberweerstanders' geschilderd, die te voorschijn kwamen toen de bezetter verdwenen was en zich bloeddorstig gedroegen in de repressie. De schaarse 'echte' verzetslui lieten zich noch met het een noch met het ander in. 'Echte' verzetslui stellen zich verzoenend op en zijn niet tegen amnestie.[8] Zo wordt de cirkel gesloten. Aangezien de organisaties van verzetsveteranen fervente tegenstanders van amnestie zijn, vertegenwoordigen zij niet het 'echte verzet'. Dit beeld bleef niet opgesloten in kringen van oud-collaborateurs maar werd via rechtse Vlaamsgezinde en Vlaams-nationalistische organisaties en bladen verspreid.

TEGENDRUK

Er waren natuurlijk ook wel tegenstemmen. Uit het onderzoek van Gie Van den Berghe weten we dat een vijfhonderdtal egodocumenten van 'Belgen' (incluis joden en in België verblijvende vreemdelingen) over de nationaal-socialistische kampen en gevangenissen verschenen in de vorm van een boek of een brochure (tot 1993). Veertig procent ervan verscheen onmiddellijk na de oorlog in de jaren 1940 en ongeveer driehonderd waren in het Frans.[9] Hierbij zaten ongetwijfeld heel wat getuigenissen van verzetslieden. Toch bleek er al vlug een verzadiging van de markt. De getuigen raakten hun verhaal nog maar moeilijk kwijt. Voor de getuigenissen uit het verzet lijkt dit nog meer op te gaan.
Verzetsveteranen hebben ook bijgedragen tot de geschiedschrijving in de strikte zin van het woord. Uit het beredeneerde overzicht van José Gotovitch blijkt dat daarbij met wisselend succes geprobeerd werd een beroep te doen op de

SS-Obersturmführer Robert Verbelen (in uniform, 1e v.l.) werd na de oorlog vrijgesproken (SOMA)

overheid en op publieke middelen.[10] Al in 1945 werd een Commissie voor de Geschiedenis van het Verzet in het leven geroepen onder de auspiciën van de minister van Defensie waarin gerenommeerde Belgische historici figureerden naast leden van het verzet. Het was geen gelukkige combinatie doordat de partijdige houding van de laatsten al spoedig in botsing kwam met de wetenschappelijke doelstellingen van de academici die dan ook een na een ontslag namen. De poging tot officiële geschiedschrijving van het verzet was ook tot mislukking gedoemd door de interne verdeeldheid van het verzet zelf. *Het Guldenboek van de Belgische Weerstand* waarin zowat het hele linkse verzet werd 'geëvacueerd', is er een typisch voorbeeld van. Zo kwam het dat de geschiedschrijving van het verzet in de jaren 1960, twintig jaar na de oorlog, nog helemaal nergens stond. Het enige academische werk van betekenis was het Amerikaanse proefschrift van George K. Tanham (1951) dat in België pas bekend werd in de jaren 1970.[11] De geschiedschrijving over het verzet bleef ploeteren in amateurisme en marginale publicaties. Het boek van Louis Van Brussel waarmee ik deze bijdrage begon, is exemplarisch. Het was een heel bescheiden uitgave van de Stichting Frans Masereel, die politiek al even marginaal was als de inleider Jef Turf.

Ironisch genoeg was het een Vlaamse collaborateur die er ongewild toe bijdroeg dat de geschiedschrijving over het verzet uit het slop geraakte. In 1965 vond in Wenen het proces plaats tegen de Vlaamse SS'er Robert Verbelen, de

beruchte chef van het Veiligheidskorps die onder de paraplu van de 'Sicherheitspolizei' verantwoordelijk was voor de dood van talrijke Belgische verzetslui. Tijdens het proces deed Verbelen zich voor als een slachtoffer van de Franco-Belgische staat. De vertegenwoordiger van de Belgische overheid slaagde er niet in de jury te overtuigen van de misdaden van Verbelen, dus bij gebrek aan bewijzen werd hij vrijgesproken. De verontwaardiging en de consternatie in Belgische verzetsmiddens waren de directe aanleiding tot overleg met de overheid, dat in december 1967 leidde tot de oprichting van het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, de voorloper van het huidige SOMA. De instelling kreeg de uitdrukkelijke opdracht de geschiedenis van het verzet te valoriseren en levendig te houden en in het bestuursorgaan zetelden naast zes professoren van Belgische universiteiten ook zes leden van vaderlandslievende verenigingen. Het bleek opnieuw geen optimale constellatie om een wetenschappelijke instelling te runnen. Het kwam er herhaaldelijk tot strubbelingen tussen de wetenschappelijke staf en de vertegenwoordigers van het verzet.[12] Dat het Studiecentrum het onderzoek naar het verzet op de rails heeft gezet, gebeurde eerder ondanks dan dankzij de vertegenwoordigers van het verzet die echter uiteindelijk toch nooit stokken in de wielen staken.

Het is hier niet de plaats om de historiografie van het verzet te overlopen. Het verschijnen van *L'An 40* (1971) van Jules Gérard-Libois en José Gotovitch wordt algemeen beschouwd als een keerpunt in de verwetenschappelijking van de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog in België, ook voor wat het verzet betreft. Toch duurde het nog tot de jaren 1990 vooraleer het onderzoek echt op kruissnelheid kwam. De scripties aan de Belgische universiteiten tonen dit aan. In het totaal zijn tot 2001, 66 scripties aan de geschiedenis van het verzet gewijd, waarvan 1 in de jaren 1970, 8 in de jaren 1980 en 57 in de jaren 1990. Er is een duidelijk taalonevenwicht met 41 Franstalige scripties tegenover 25 Nederlandstalige. De taalverhouding in de scripties over de collaboratie is net andersom: 22 Nederlandstalige tegenover 10 Franstalige. De hoger beschreven verschillen in de maatschappelijke omgang met de geschiedenis van collaboratie en verzet heeft zich duidelijk doorgezet in verschillende onderzoeksagenda's boven en onder de taalgrens. Of dit op zijn beurt gevolgen had voor de vorming van de publieke herinnering is moeilijk te meten. Het is genoegzaam bekend dat vele scripties ongepubliceerd blijven. Gepubliceerd academisch onderzoek blijft vaak lang opgesloten in een kleine kring van ingewijden. Toch is er na verloop van tijd sprake van een langzame doorsijpeling naar een breder publiek via synthesewerken en de kwaliteitspers. De eerste wetenschappelijke synthese over de geschiedenis van het verzet verscheen in Vlaanderen pas in 1988.[13] Een diepgravende studie over het verzet in Vlaanderen moet nog het licht zien.

De historicus is vanzelfsprekend niet de enige fabrikant van verhalen over het verleden. Romanschrijvers bijvoorbeeld doen dat vaak veel beklijvender. Het Vlaamse proza heeft de geschiedenis van het verzet nauwelijks aangeraakt, in tegenstelling tot Nederland. Als het verzet al eens sporadisch aan bod kwam, bijvoorbeeld bij Piet Van Aken en Louis Paul Boon, dan was het steeds in een uiterst kritische context waarin ook de negatieve kanten van de verzetsgeschiedenis belicht werden. De collaboratie komt in het Vlaamse proza wél herhaaldelijk aan bod en leidde tot tientallen tweede- en derderangsromans waarin vaak een zeer onkritisch beeld van de collaboratie wordt geschilderd.[14] Een van de bekendste auteurs is Gerard Walschap die in *Zwart en Wit* (1948) een melodramatisch beeld ophangt van een idealistische oostfronter die na de oorlog wordt terechtgesteld. Er kan ook gewezen worden op het bekende Bormsgedicht van Willem Elsschot (1947). Vlaanderens bekendste auteurs leenden al onmiddellijk na de oorlog hun pen om medeleven op te wekken met collaborateurs. Later werd de collaboratie kritisch verwerkt in het oeuvre van onder meer Louis Paul Boon *Hij was een zwarte en andere reportages* (1986), Hugo Claus *De verwondering* (1963) en *Het verdriet van België* (1983), Monica Van Paemel, *De vermaledijde vaders* (1985), Erwin Mortier, *Marcel* (1999). Deze kritische vertellingen werken tegelijk ook empatisch doordat ze de collaboratie verbinden met een bredere Vlaamse cultuur en mentaliteit. Geen van de genoemde auteurs heeft iets belangwekkends te melden over het verzet in Vlaanderen. Ook in de Vlaamse speelfilms ontbreekt de verzetsfilm nagenoeg helemaal. Robbe De Herdts verfilming van *Gaston's War* (1998) over de Gentse verzetsman Gaston Vandermeerssche is de spreekwoordelijk uitzondering op de regel.[15] Opnieuw valt het verschil met Nederland op waar verscheidene grote films werden gemaakt waarin het verzet op een heroïsche manier wordt gepresenteerd. Maar ook in Franstalig België werden al vroeg enkele verzetsfilms gerealiseerd.[16] In de fictieproductie van de Vlaamse televisie is de aandacht voor de geschiedenis heel bescheiden. De openbare omroep realiseerde *Klein Londen, klein Berlijn* (Dré Poppe, 1988) waarin het leven in een kleine Vlaamse gemeente tijdens de oorlog werd geëvoceerd met een focus op 'wit' en 'zwart'. De openbare omroep produceerde mee *De Partizanen* (Theu Boermans, 1995), maar die miniserie handelde over een verzetsgroep in Nederland. Voorts was hij coproducent van de populaire BBC-serie *Secret Army* (Gerard Glaister and Wilfred Greatorex, 1977) over een vanuit Brussel geleide ontsnappingsroute voor geallieerde piloten. *Ontsnappingsroute* -

◄ Beeld uit de film *Klein Londen, klein Berlijn* (© VRT - Vic Meulemans)

zoals de serie in het Nederlands werd gedoopt - was herhaaldelijk te zien op de Vlaamse televisie.
In de productie van documentaires heeft de Vlaamse openbare omroep van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog een speerpunt gemaakt. Een al in de jaren 1960 opgerichte productiekern Wereldoorlog II realiseerde tussen 1970 en 1991 meer dan honderd documentaires waarin ook het verzet aan bod komt. Een eerste reeks van tien programma's werd in 1984 gerealiseerd door Paul Louyet en Guido Martens, een tweede reeks van acht programma's in 1987 door Herman Van de Vijver. Maar hét gezicht van de productiekern was zonder twijfel Maurice De Wilde die voornamelijk programma's maakte over de collaboratie, de accommodatie en de repressie. De vele reeksen die De Wilde realiseerde behandelen die aspecten van de bezetting veel gedetailleerder en ze kregen veel meer publieke aandacht dan de uitzendingen over het verzet.[17] Na 1991 wijden de historische programma's van de VRT weinig of geen aandacht meer aan de geschiedenis van het verzet. Daarbij speelt ook een interne productiefactor een rol. De hedendaagse documentairemaker werkt zoveel mogelijk met bewegend beeld. Over het verzet bestaat nauwelijks authentiek filmmateriaal. Het verzet zelf maakte om evidente redenen geen films en in de Duitse propaganda werd het verzet doodgezwegen waardoor ook daar weinig 'footage' te rapen valt, terwijl over de collaboratie vele uren film kan worden gevonden.[18]

NIEUWE PERSPECTIEVEN

Of en hoe deze fictionele of documentaire representaties van het verzet op film en televisie de publieke herinnering hebben beïnvloed, is niet te bepalen. Het onderzoek naar het effect van de nieuwe media op het collectieve geheugen staat nog in de kinderschoenen. Specifiek met betrekking tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog stelt men de laatste decennia vast dat de jodenuitroeiing het centrale referentiepunt is geworden in het westerse collectieve geheugen. De bewustzijnsindustrie heeft hierin een zeer belangrijke rol gespeeld. Kritische auteurs wijzen erop hoe de holocaust big business is geworden, hoe een Amerikaans-joodse visie domineert en ertoe leidt dat de gehele geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog wordt herleid tot de jodenuitroeiing.[19] Deze algemene trend zet zich ook door in Vlaanderen. Opmerkelijk in dit verband is het plan van de Vlaamse regering om met een ongekende inzet van publieke middelen een Vlaams Holocaustmuseum op te richten, nadat al in 1996 in de gewezen Dossinkazerne te Mechelen op initiatief van het Centraal Israëlitisch Consistorie van België een Joods Museum voor Deportatie en

◄ Het Nationaal Memoriaal van het Fort van Breendonk (SOMA)

Verzet geopend werd waarvan de werking door de Vlaamse overheid wordt gesubsidieerd. Het nieuwe museum wordt aan de overzijde van het bestaande gepland en het is de bedoeling dat beide instellingen nauw samenwerken. De reacties van de organisaties van verzetsveteranen zijn niet onverdeeld positief. Wel integendeel. Zij voelen zich voorbijgestoken door een slachtoffergroep die alle aandacht krijgt.[20] Dat de Vlaamse overheid veel minder engagement toont om de geschiedenis van het verzet levendig te houden, komt ook doordat zij geen aanknopingspunt vindt in de Belgisch-patriottische identiteit van de georganiseerde verzetsveteranen. Moet dit een onoverbrugbare kloof blijven? Op een steenworp van het nieuwe museum ligt het Nationaal Memoriaal van het Fort van Breendonk, beheerd door de federale overheid. Het is in Vlaanderen dé 'lieu de mémoire' van het verzet en de politieke gevangenen, de plaats waar talrijke bedevaarten en plechtigheden hebben plaatsgevonden en die gedurende meer dan een halve eeuw jaarlijks door gemiddeld 50.000 bezoekers uit heel België wordt bezocht. In 2003 werd het memoriaal volledig heringericht met moderne museale technieken en een wetenschappelijk verantwoorde presentatie. Het nieuwe museum in Mechelen zit nog in een embryonale fase. Het wetenschappelijke comité stelt voor om het de naam Transit Mechelen te geven, een referentie aan het deporteren en criminaliseren van mensen omwille van hun ras, nationaliteit of overtuiging. Het is de ambitie de bezoekers te doen nadenken over mechanismen en ideologieën die leiden tot discriminatie, uitsluiting, ontmenselijking en genocide, om op die manier de waarden van democratie en mensenrechten te revaloriseren. Men kan zich een museale as Mechelen - Breendonk voorstellen die de geschiedenis van het verzet verbindt met deze doelstellingen. Op die manier kan in herinnering worden gebracht dat verzet tegen de nationaal-socialistische bezetter de enige optie was om de genoemde waarden veilig te stellen.

(1) L. VAN BRUSSEL, *Partizanen in Vlaanderen. Met een actieverslag van Korps 034-Leuven*, Leuven, 1971.

(2) A. COLIGNON en C. KESTELOOT, 'Nazis durant les guerres...'. La vision de la collaboration flamande en Wallonie et à Bruxelles. In: J. GOTOVITCH en C. KESTELOOT (ed.), *Collaboration, répression. Un passé qui résiste*, Bruxelles, 2002, p. 115-139.

(3) P. LAGROU, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Cambridge, 2000; P. LAGROU, Welk vaderland voor de vaderlandslievende verenigingen? Oorlogsslachtoffers en verzetsveteranen en de nationale kwestie, 1945-1958. In: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, (1997)3, p. 143-161; M. BEYEN, Zwart wordt van langs om meer de Vlaamsgezinde massa. De Vlaamse beeldvorming over bezetting en repressie, 1945-2000. In: J. GOTOVITCH en C. KESTELOOT (ed.), *Het gewicht van het oorlogsverleden*, Gent, 2002, p. 107-120; E. CORIJN (ed.), *Collaboratie in Vlaanderen. Vergeten en vergeven?*, Antwerpen, 2002; R. VAN DOORSLAER, Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945-2000. In: G. DENECKERE en B. DE WEVER (eds.), *Geschiedenis maken: Liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, p. 227-249.

(4) W. BEERTEN, *Le rêve travailliste en Belgique. Histoire de L'Union démocratique belge*, Bruxelles, 1990. De UDB behaalde in enkele Vlaamse kantons behoorlijke resultaten.

(5) N. WOUTERS, *Oorlogsburgemeesters. Lokaal bestuur en Nieuwe Orde in België, Nederland en Noord-Frankrijk*, UGent, doctoraatsverhandeling, 2003.

(6) B. DE WEVER, Amnestie. In: G. LEEMANS e.a. (ed.), *Vlamingen komt in massa. De Vlaamse beweging als massabeweging*, Gent, 1999, p. 171-197 (Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd, 17).

(7) Geciteerd door M. BEYEN, *Zwart wordt [...]*, p. 109.

(8) B. DE WEVER, 'Septemberweerstanders', 'idealistische oostfrontstrijders' en' flaminboches'. De Tweede Wereldoorlog in België: onverwerkt verleden? In: *Het Verzet en Noord-Europa*, Brussel, 1994, p. 384-392; K. VAN ISACKER, *Mijn Land in de Kering*, deel 2, *De enge ruimte, 1914-1980*, Antwerpen, 1983, p. 154.

(9) G. VAN DEN BERGHE, *Getuigen. Een case-study over Ego-documenten. Bibliografie van ego-documenten over de nationaal-socialistische kampen en gevangenissen, geschreven of getekend door 'Belgische' (ex-)gevangenen: Belgen, personen die in België gedomicilieerd waren of verbleven, en andere uit België gedeporteerde personen*, Brussel, 2 delen, 1995. Voor de vermelde taalverhoudingen: mededeling van de auteur.

(10) J. GOTOVITCH, Du sang, de la sueur, de l'encre. In: *Jours de Paix*, Bruxelles, 2001, p. 100-126.

(11) G.K. TANHAM, *The Belgian Underground Movement 1940-1944*, Stanford University, 1951.

(12) Voor een geschiedenis van de instelling zie: D. MARTIN, Het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij. In: G. DENECKERE en B. DE WEVER, *Geschiedenis maken [...]*, p. 211-226.

(13) H. VAN DE VIJVER, R. VAN DOORSLAER en E. VERHOEYEN, *Het verzet*, deel 2, Antwerpen/Amsterdam, 1988 (België in de Tweede Wereldoorlog, 6)

(14) K. CREYF, De collaboratie en de repressie in de Vlaamse roman. In: *Wetenschappelijke tijdingen*, 50(1991)3, p. 178-184. Alleen al over het oostfront verscheen voldoende proza om er een bloemlezing over te maken: P.J. VERSTRAETE, *De Oostfrontroman in de Vlaamse literatuur*, Kortrijk, 1994.

(15) Gebaseerd op het boek A. MAYER, *Gaston's War. The True Story of a Hero of the Resistance in Word War II*, Novato, 1988. Zie ook H. EYNIKEL, *Over 'Gaston's oorlog'. Het ware verhaal van een omstreden verzetsman*, Leuven, 1997.

(16) *Soldats sans uniformes* (1944), *Terroristes* (1945), *Un 'Soir' de joie* (1954).

(17) V. VANDEN DAELEN, *22 jaar oorlog op de BRT. Geschiedenis van "Productiekern Wereldoorlog II" (1970-1991)*, UGent, licentiaatsverhandeling, 2000.

(18) R. VANDE WINKEL, *Nazi newsreels and foreign propaganda in German-occupied territories. The Belgian version of Ufa's foreign weekly newsreel (ATW), 1940-1944*, UGent, licentiaatsverhandeling, 2003.

(19) Zie o.m. P. NOVICK, *The Holocaust in American Life*, Boston/New York, 1999.

(20) Over het zogeheten Vlaams Holocaustmuseum zie: Dossier: een holocaustmuseum in Vlaanderen. Polemieken, artikels en interviews. In: *Driemaandelijks Tijdschrift van de Stichting Auschwitz*, nr. 76-77, juli-december 2002, p. 69-109 en Dossier Vlaams Holocaustmuseum. In: *Points Critiques*, nr. 67, februari 2003. Voor een kritische reactie zie E. DE COSTER, Editoraal. In: *De Kracht / L'Effort*, (2003)1, het blad van de Nationale Confederatie van Politieke Gevangenen en Rechthebbenden van België.

HET VERZET

FABRICE MAERTEN, I.S.M. RUDI VAN DOORSLAER

Als gevolg van de Franse nederlaag in juni 1940 viel het grootste gedeelte van continentaal West-Europa in Duitse handen. Groot-Brittannië, dat zich letterlijk op zijn eiland had teruggetrokken, bleef over als enige 'challenger' van het Derde Rijk. De bevolking van het bezette België had enige tijd nodig om te bekomen van de vreselijke oorlogsgebeurtenissen van de meidagen en schikte zich vervolgens in haar lot. Een geloofwaardig alternatief was er immers niet. Slechts een kleine minderheid van uiterst-rechtse Vlaams-nationalisten en Waalse rexisten juichte de bezetting toe.

Toch waren er meteen vrouwen en mannen - al waren ze niet talrijk - die weigerden zich bij de wet van de sterkste neer te leggen. Hun weigering steunde op twee ideologische grondstromen: het antifascisme en het patriottisme. Geïnspireerd door deze ideologische basiswaarden, namen in alle door het 'Reich' bezette landen stilaan meer en meer mensen deel aan een georganiseerd verzet tegen de bezetter en degenen die hem steunden. Maar antifascisme en patriottisme werden pas doeltreffend als ze in de verdere loop van de bezetting aangevuld of zo men wil, gekruist werden met andere ideologische drijfveren: pro-communisme, anglofilie, de drang naar vrijheid en rechtvaardigheid, de hang naar democratie, solidariteitszin en vooral anti-Duitse gevoelens. Omgekeerd remden anglofobie, anticommunisme en Duitsgezindheid de actie tegen de bezetter sterk af en leidden zelfs tot collaboratie.

◄ Eedaflegging van het Geheim Leger in het maquis van de Ardennen, augustus 1944 (SOMA)

Met deze context voor ogen, begrijpen we beter waarom het verzet in sommige milieus gemakkelijker op gang kwam dan in andere. Dit was het geval voor de Franstalige kleine burgerij en middenklasse die nauw aanleunde bij bepaalde milieus van oud-strijders. Deze sociale groep was voor de invasie al uitgesproken Duitsvijandig en patriottisch en vreesde ook zijn relatief geprivilegieerde positie in de Belgische staat te verliezen. Deze opvattingen en het feit dat Engeland nog niet bezet was, volstonden voor sommigen om in de herfst van 1940 de clandestiene strijd te beginnen. Er werd hulp verleend aan Britse soldaten om naar hun land terug te keren, embryonale inlichtingendiensten werden uitgebouwd en vele clandestiene blaadjes werden gedrukt: het zijn allemaal uitingen van de activiteit van deze eerste verzetskernen. Maar het meest tastbare bewijs van deze ontwikkeling was niet toevallig het succes - vooral in Brussel - van de campagne voor de herdenking van 11 november 1918.

Een vergelijkbaar pril verzet valt in andere sociale milieus moeilijk te detecteren. Een tweede mogelijke groeikern, gesteund op groepen van de gematigde en democratische linkerzijde van de jaren 1930 (sommige christendemocraten, maar vooral liberalen en socialisten), kwam onder druk van de gebeurtenissen in mei niet van de grond. De leiders van de gematigde linkerzijde waren diep geschokt door de teloorgang van de westerse democratieën en stelden zich vragen bij het functioneren van parlementaire regimes. De regering-Pierlot, die compleet van slag was door de Franse nederlaag en later moeizaam terug werd samengesteld in Londen, kon op dat moment absoluut geen voorbeeldrol aan. Men kan niet zeggen dat velen die deel uitmaakten van deze gematigde linkerzijde bereid werden gevonden om openlijk te collaboreren, maar ze waren wel, bij gebrek aan beter, geneigd tot inschikkelijkheid jegens de bezetter. De Duitse militaire administratie gaf inderdaad, in tegenstelling tot wat zich tijdens de Eerste Wereldoorlog had voorgedaan, blijk van een zekere gematigdheid. Alleen een aantal kleine groepjes - in Antwerpen, Brussel en Luik - probeerden de algemene apathie te doorbreken, maar ze stonden te geïsoleerd om echt wervend te zijn.

De communistische partij (KPB) bleef weliswaar antifascistisch, maar nam als gevolg van het Duits-Russisch niet-aanvalsverdrag van augustus 1939 op aansturen van Moskou een afwachtende houding aan. Door het uiteenvallen van de socialistische structuren kregen de communisten, die op politiek vlak nimmer de marginaliteit waren ontgroeid, in de beginmaanden van de bezetting de kans om het sociale terrein te bezetten. De sociale onvrede nam in-

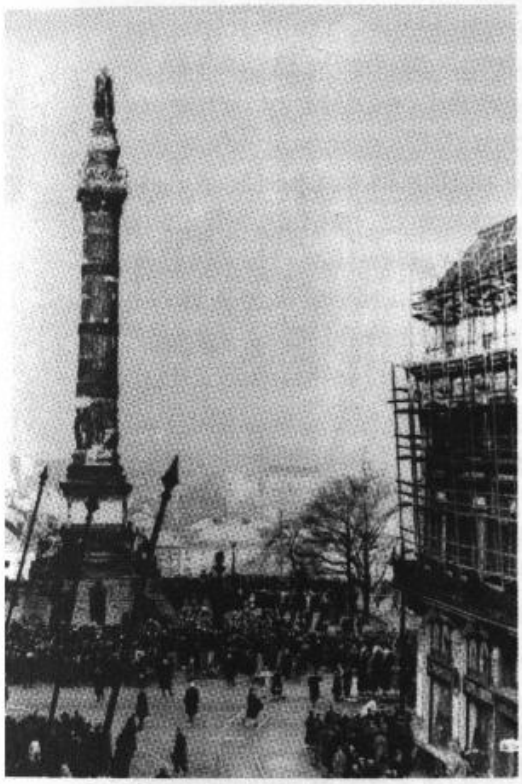

derdaad hand over hand toe naarmate de levensomstandigheden verslechterden. Al in september 1940 kwam dit ongenoegen tot uiting in sporadische werkonderbrekingen in de grote Waalse industriebekkens. Voorlopig waren het nog spontane acties, maar het duurde niet lang vooraleer de communistische partij ze probeerde te sturen. In de hoop de arbeiders van de socialisten los te weken koppelde de KPB vanaf het voorjaar van 1941 sociale aan nationale eisen. De bezetter kon niet anders dan deze acties beantwoorden met repressie, waardoor bij vele arbeiders het bewustzijn groeide dat de bezetter een nog grotere vijand was dan het patronaat. De massale staking van 10 mei 1941 kwam dan ook niet uit de lucht vallen. Meer dan een week legden tienduizenden arbeiders, in de Kempen en vooral in het Luikse industriebekken, het werk neer.

NUMMER 3 — MEI 1941 — PRIJS 0,50 Fr.

DE ROODE VAAN

Weg met de imperialistische oorlog

1 MEI 1941

VOOR HET SOCIALISME !!

De Duitse inval in de Sovjet-Unie op 22 juni 1941 leidde tot een definitieve ommekeer in de communistische perspectieven. De KPB liet nu alle dubbelzinnigheid achter zich: de bevrijding van het grondgebied werd de absolute prioriteit, maar terzelfder tijd werd de partij genadeloos door de bezetter vervolgd en door het Kremlin gesommeerd om de vijand ook met de wapens te bestrijden. Ze besefte evenwel meteen dat ze door haar

▲▲ Herdenking van 11 november 1918 aan het graf van de Onbekende Soldaat in Brussel, 10 of 11 november 1940 (SOMA)

▲ De KPB op weg van sociale actie naar patriottische strijd (*De Roode Vaan*, mei 1941) (SOMA)

marginale positie niet bij machte was om de groeiende massa tegenstanders van het bezettingsregime rond haar vlag te scharen - slechts in Brussel en in de Waalse industriebekkens had de KPB enige invloed - en daarom richtte ze in de herfst van 1941 het Onafhankelijkheidsfront (OF) op en steunde daarvoor op het netwerk dat ze in de jaren voor de oorlog in het kader van de strijd tegen het fascisme had uitgebouwd. Met het oog op het bundelen van alle verzetsinitiatieven, mat het OF zich een patriottisch kleed aan. Het slaagde echter maar gedeeltelijk in zijn opzet. Met zijn oproepen tot directe actie en zijn populisme kon het wel allerhande progressieve en liberale 'Einzelgänger' aantrekken, maar geen militante socialisten en al evenmin rechtse patriotten.

Rond dezelfde tijd, eind 1941, begin 1942, kwam er een toenadering tussen vele rechtse patriotten die zich niet bij de situatie wensten neer te leggen, en groeperingen uitgaande van kringen van militairen en vooral van reserveofficieren. Nochtans lag het in de herfst van 1940 niet in de bedoeling van die groeperingen - in het bijzonder het belgicistisch, autoritair en antiparlementair georiënteerde Belgisch Legioen - om de bezetter te bestrijden. Het Legioen zag zichzelf als een elitaire garde rond koning Leopold III, die hem zou beschermen tegen aanvallen van communisten, rexisten en Vlaams-nationalisten. Het wenste klaar te staan wanneer het 'Reich' aan België een zekere autonomie zou verlenen. Het failliet van dit perspectief en de toenemende irritatie ten opzichte van een almaar strenger dwangregime deden het Belgisch Legioen geleidelijk evolueren naar een verzetsbeweging die bereid was de Angelsaksische geallieerden te steunen bij de bevrijding van het land.

De belangrijkste eerste verzetskernen bestonden dus uit de critici van de burgerlijke parlementaire democratie van belgicistische, extreem-rechtse origine aan de ene kant, en de extreme linkerzijde met de communisten aan de andere. Het verzet vond dus geenszins zijn oorsprong in de weerbaarheid van de democratie. Daarna, en zeker vanaf 1943, werd door de groei van het verzet het politieke draagvlak ervan breder. Niettemin bleef het opvallend dat de drie politieke families - de katholieke, liberale en socialistische - die na de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht in de nadagen van de Eerste Wereldoorlog de politieke macht onder elkaar hadden verdeeld, nooit de dragende structuren van het verzet tegen de Duitse bezetter zijn geworden.

Na de Grote Oorlog, die het echte begin inluidde van de 'Korte 20e eeuw' (Hobsbawm), gingen meer en meer West-Europeanen twijfelen aan de 19eeeuwse vooruitgangsideeën. Zij stelden de burgerlijke, in wezen liberaal-democratische, grondbeginselen van de West-Europese samenleving in vraag. De belangrijkste vertolkers daarvan waren eerst het communisme en vanaf de

jaren 1930, toen de economische crisis een puinhoop had gemaakt van de kapitalistische idealen, nog nadrukkelijker het fascisme, het nazisme en de autoritair-corporatistische stromingen (die ook in sommige gevestigde partijen veel aanhangers telden). Dat was in België niet anders. Feitelijk vond het verzet dus zijn oorsprong in deze stromingen in de politieke marge. Het is opmerkelijk hoe er op dat punt ook een parallel te trekken is met de collaboratiebewegingen.

DE GROEI VANAF 1942

In 1942 telden wij zo'n honderdtal actieve verzetsgroepjes, geconcentreerd in de steden en de Waalse industriegebieden. Langzaam maar zeker groeide het verzet en in de zomer van 1944 werd het hele grondgebied bestreken en waren zo'n honderd- à honderdvijftigduizend mannen en vrouwen erbij betrokken.

Verscheidene factoren verklaren deze groei. Een eerste factor, die echter zeker niet doorslaggevend was, betreft de jodenvervolging. De invoering van de davidster en de deportaties van de joden naar het 'Oosten' in de zomer van 1942 zorgden wel voor enige beroering, maar door de concentratie van de joden in enkele grote steden (Antwerpen, Brussel, Charleroi, Luik) en vooral door hun isolement in de Belgische samenleving (meer dan 90 % van de joden zijn vreemdelingen), bleef de reactie beperkt.

Wanneer echter in oktober 1942 de verplichte tewerkstelling in Duitsland werd ingevoerd, ging er een veel heviger schokgolf door het land. Eens de eerste maanden van verbijstering voorbij, kwam een grote beweging van burgerlijke ongehoorzaamheid op gang. Ze werd georkestreerd door de grote verzetsbewegingen, vooral door het OF, maar ook door verschillende traditionele middengroepen (zoals de Katholieke Arbeidersjeugd). Het verzet wou de voornaamste slachtoffers van deze dwangmaatregel, de jonge mannen, ertoe aanzetten om onder te duiken. Daartoe organiseerde het een grootschalige materiële steunbeweging. De integratie van vele werkweigeraars in de clandestiene activiteit en vooral de wijdvertakte 'medeplichtigheid' die nodig was om tienduizenden vogelvrijverklaarden te helpen, leidden tot een aanzienlijke verbreding van de verzetsbasis, die nu ook het platteland en de Ardennen bestreek.

Intussen namen de anti-Duitsgezindheid en de wrok tegen de collaborateurs hand over hand toe en ook dat stimuleerde de groei van het verzet. De verstrakking van het bezettingsregime deed de ontberingen en de ergernis toenemen, wat meer verzet opriep en dat verzet had dan weer een verscherpte repressie vanwege de bezetter en zijn Belgische collaborateurs voor gevolg. Vanaf eind 1942 speelde ook de evolutie van de internationale situatie in

toenemende mate een rol: heel wat gebeurtenissen leken te voorspellen dat het Derde Rijk de oorlog zou verliezen (Stalingrad, begin 1943; de capitulatie van Italië, zomer 1943; de landing in Normandië, juni 1944).
Deze aanwas van het verzet veranderde evenwel niets aan de krachtsverhouding tussen de grote organisaties. Aan het eind van de bezetting bestonden er nog altijd een aantal structuren gedomineerd door de kleine Franstalige burgerij (netwerken van ontsnappingsroutes, de meeste inlichtingendiensten, de Belgische Nationale Beweging), naast het conglomeraat van organisaties rond het OF en een al even machtig Geheim Leger (GL), erfgenaam van het oorspronkelijke Belgisch Legioen - Leger van België. Door hun forse groei vertegenwoordigden het OF en het GL een breder politiek spectrum van de publieke opinie, zij het dat het OF links en het GL rechts was gebleven. Beide werden nochtans - hoewel niet in dezelfde mate - wegens hun oorsprong, door de Belgische regering in Londen blijvend gewantrouwd.

VLAANDEREN, BRUSSEL EN WALLONIË

Bij dit globaal beeld moet een belangrijke kanttekening worden gemaakt: ondanks het gebrek aan wetenschappelijke studies, wijst veel erop dat het verzet in Vlaanderen pas later op gang kwam en minder intensief was dan in de rest van het land. Amper één clandestien blad op vier was in het Nederlands. Vier inlichtingsagenten op vijf waren Franstalig. 35,1 % van de arrestaties van verzetslui gebeurde in Vlaanderen, tegen 21,9 % in Brussel en 43 % in Wallonië. Na de oorlog werd meer dan 71 % van de dossiers voor de erkenning van de politieke gevangenen in het Frans behandeld, tegen slechts 29 % in het Nederlands. De Vlaamse aanwezigheid in het verzet blijkt, globaal genomen, anderhalf tot tweemaal kleiner te zijn geweest dan op basis van haar demografisch gewicht kon worden verondersteld. Wel moet worden opgemerkt dat een belangrijke minderheid van de verzetslieden in Vlaanderen Franssprekend was, wat de hierboven geciteerde cijfers over het verzet in Vlaanderen enigszins nuanceert.
Wanneer wij even terugkijken naar de oorsprong en de oorzaken van het verzet hoeft deze vaststelling voor Vlaanderen niet echt te verbazen. Vooreerst was de invloed van het antifascisme in Vlaanderen ontegensprekelijk zwakker dan in Brussel en Wallonië. Het antifascisme had vooral aanhangers onder socialisten en communisten, en die verzamelden bij de wetgevende verkiezingen van 1939 slechts 27,7 % van de stemmen in Vlaanderen, tegen 32 % in Brussel en bijna 48 % in Wallonië. Bovendien wijzen heel wat elementen erop dat de Waalse vleugel van de Belgische Werkliedenpartij in de jaren 1930 meer in de antifascistische strijd geëngageerd was dan de Vlaamse.
Deze nationale verschillen komen evenwel nog duidelijker tot uiting in ver-

band met het Belgisch patriottisme. Zowel de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog als de Vlaamse kwestie speelden hierin een belangrijke rol en verklaren meteen ook de verschillende reacties van Vlamingen en Walen inzake het verzet. De anti-Duitse gevoelens die tijdens de Grote Oorlog welig tierden, werden in het interbellum door de overheid systematisch aangewakkerd, waardoor de invloed van het chauvinistisch patriottisme in Brussel en Wallonië veel groter werd dan vóór 1914. Die invloed werd aangewend om de Vlaamse eisen te fnuiken. Vele Franstalige Belgen ervoeren die eisen als een bedreiging voor de elitaire positie die ze in het land bekleedden. In die context is het niet moeilijk te begrijpen waarom vele rechtse en zelfs uiterstrechtse Franstaligen niet aarzelden om te kiezen voor het verzet. Bij vele Vlamingen daarentegen groeide na 1918 een zekere wrok tegen een staat waarvoor zij zoveel offers hadden gebracht, met name aan het IJzerfront, en die hen nu niet of slechts met tegenzin toekende wat hen naar hun oordeel wettelijk toekwam.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog trachtte de Duitse militaire administratie verder garen te spinnen bij deze nationale tegenstellingen. Al van bij het begin van de bezetting viel de welwillendheid tegenover de Vlamingen op. De taalwetten werden strikt toegepast, Vlaams-nationalisten werden zowel in de nationale als de lokale administratie talrijke bestuursfuncties toegezegd en de Vlaamse krijgsgevangenen konden snel naar huis terugkeren. Een niet onaanzienlijk deel van de Vlaamse publieke opinie kon deze positieve discriminatie best appreciëren. In Wallonië en Brussel daarentegen zetten de verwijdering van vele Franstalige ambtenaren en het vasthouden van de Waalse krijgsgevangenen veel kwaad bloed. Daarbij kwam nog dat de Nieuwe Orde op meer sympathie kon rekenen in Vlaanderen, waar velen, vooral in katholieke milieus, positiever stonden tegenover autoritaire en corporatistische theorieën.

In een dergelijke context is het eerder verbazingwekkend dat de Vlamingen tot 30 % van de Belgische verzetslui uitmaakten. Dat komt omdat, naast een kleine kern van antifascisten, vele Vlamingen nog voldoende gehecht bleven aan de Belgische natie om zich tegen de bezetter te keren. Voor hen was de Vlaams-nationalistische zaak verbonden met het verraad van de Eerste Wereldoorlog en weldra, al evenzeer, met dat van de Tweede Wereldoorlog. Vele Vlamingen beseften, zeker vanaf 1941, dat de belangen van de bezetter helemaal de hunne niet waren. Ook in Vlaanderen werden als gevolg van de ontberingen, sancties en deportaties, de anti-Duitse gevoelens uiteindelijk dominant in de publieke opinie.

Augustus 1944, een katholiek home voor kinderen in Haversin nabij Namen. Op deze foto staan er zeven joodse kinderen die in de instelling verborgen werden. (SOMA)

Toch bleef het verzet een randfenomeen, zelfs als in 1943 en vooral in 1944 de sympathie van de moegetergde bevolking ervoor steeds groter werd. De bewegingen en netten bereikten hooguit 2 tot 3 % van de 'weerbare bevolking' (grosso modo van 16 tot 65 jaar). Zich aansluiten bij het verzet kon nu eenmaal gevaarlijk zijn en het vergde ook moed - sommigen zullen zeggen stoutmoedigheid - die niet iedereen kon opbrengen.
Bovendien betekende de clandestiniteit waarin vele verzetsmensen terechtkwamen een pijnlijke breuk met werk, familie en gezin. Om die reden voelden vooral mannen tussen de twintig en de veertig zich aangesproken: ze wilden zich onderscheiden, waren avontuurlijker en impulsiever (of roekelozer?) dan de ouderen; zij waren ook minder dan de vrouwen van die leeftijd gebonden aan de zorg voor het overleven van het gezin.

Uit de sociologische doorlichting van het verzet blijkt dat de middenklassen oververtegenwoordigd waren, waarschijnlijk omdat zij globaal ook meer participeerden in het georganiseerd maatschappelijk leven. Vandaar dat ook de overheidsambtenaren meer bij het verzet betrokken waren dan andere beroepsgroepen; zij voelden zich wellicht in het bijzonder bedreigd door de hervormingen van de Nieuwe Orde. In de bedrijven daarentegen primeerde meestal de strijd om te overleven op de patriottische strijd. Het verzet telde daarnaast opvallend veel vreemdelingen, vooral dan in de uitgesproken antifascistische organisaties. De landbouwers ten slotte verschenen pas vanaf 1943 op het verzetstoneel. In dat jaar ontvluchtten vele onderduikers - geallieerde piloten, Russische krijgsgevangenen, joden, opgejaagde verzetslui en vooral werkweigeraars - de stad. Vele verklikkers lagen er op de loer en het was er uiterst moeilijk om te overleven. Het platteland leek veiliger en er was gemakkelijker aan voedsel te komen.
Dat de boeren zich pas dan engageerden in het verzet, hield ongetwijfeld verband met de functionaliteit ervan. Vermits een dergelijk engagement zware offers vergde, moest het aan het algemeen welzijn ten goede komen en vooral dan aan een massaal gedeeld verlangen beantwoorden: de bevrijding van het land. Zeker tijdens de eerste bezettingsjaren zagen de meeste Belgen niet in hoe het verzamelen van inlichtingen voor vermeende bevrijders of het verspreiden van sluikbladen kon bijdragen tot een gunstige afloop van de oorlog. Nochtans vonden duizenden mensen het engagement in een verzetsbeweging 'nuttig' genoeg om het risico op de koop toe te nemen. Functionaliteit was in de context van het verzet dus geen absolute waarde.

Afhankelijk van de politieke cultuur kreeg het verzetsengagement ook een

Sabotageactie van de Partizanen in de streek van Leuven, ongedateerd (SOMA)

andere invulling. Zo hadden de communisten zich sinds het interbellum bedreven in verschillende vormen van protest tegen de gevestigde orde (illegale propaganda, organisatie in cellen en zelfs bepaalde vormen van geweld, zoals straatgevechten). Voor de traditionele bewakers van de wettelijkheid - katholieken, socialisten en liberalen - was de stap naar de clandestiene actie vanzelfsprekend veel moeilijker. Bij de militairen lag dit nog anders. Sommigen onder hen waren gedesoriënteerd door de passiviteit van hun opperbevelhebber, koning Leopold III, terwijl anderen er meestal alleen maar in slaagden grootschalige plannen te ontwerpen met het oog op de bevrijdingsstrijd. Maar ook hiervoor moest een clandestiene structuur worden uitgebouwd, wat velen onder hen, mede door gebrek aan ervaring, duur te staan kwam. Dezelfde overwegingen gelden voor de individuen die zich, elk op hun niveau, inzetten in een strijd die ze nuttig achtten. Als zovele Belgen joden, geallieerde piloten en werkweigeraars hielpen, was dat ongetwijfeld omdat dit in het verlengde lag van elementaire morele waarden (zoals naastenliefde, broederlijkheid en solidariteit) en daarenboven een direct merkbaar resultaat opleverde.

Hoe kwam men er nu concreet toe verzetsman of verzetsvrouw te worden? De rekrutering gebeurde bijna steeds van persoon tot persoon, op basis van wederzijds vertrouwen. De band was familiaal, professioneel, politiek, religieus of syndicaal; soms kende men gewoon iemand van een vereniging of woonde men in dezelfde buurt. Dan volgde meestal een proefperiode om de

Het concentratiekamp van Breendonk in het begin van de bezetting (SOMA, foto Otto Kropf, collectie Otto Spronk)

'verzetscapaciteiten' van het nieuwe lid te testen. Waren de resultaten overtuigend - organisatiezin, zich uit de slag kunnen trekken, discretie en voorzichtigheid werden zeer op prijs gesteld - en was het nieuwe lid bereid grotere risico's te nemen, dan kreeg het belangrijker taken toegewezen.
Vele verzetslui leidden een tamelijk normaal leven omdat ze ofwel maar beperkt aan verzetsactiviteiten deelnamen, ofwel actie voerden op hun werkplaats, zoals soms het geval was bij de spoorweg- of postbedienden of de overheidsambtenaren. Anderen beleefden dan weer moeilijke tijden omdat ze beroeps- en verzetsactiviteiten cumuleerden, omdat ze ondergedoken waren uit schrik voor arrestatie of omdat ze zich volledig in de strijd hadden gestort. Maar de clandestiniteit was niet altijd even boeiend. Om veiligheidsredenen bleven de onderduikers praktisch dag en nacht alleen. Bovendien namen saaie verplaatsingen (meestal te voet of met de fiets, de tram of de trein) en de zorg om een hoop paperassen hen helemaal in beslag. De vijand lag immers op de loer en elke afspraak was in principe verdacht. Hoewel ze zich meestal geen zorgen hoefden te maken over hun bestaansmiddelen - de organisatie stond daarvoor in - woog de eenzaamheid zwaar. Daarom zochten deze overwegend jonge vrouwen en mannen mekaar op en vanuit eenzelfde gevoel van kwetsbaarheid begonnen ze een relatie; de fatale onvoorzichtigheid loerde dan om de hoek. Verzetsmensen bleven natuurlijk in de eerste plaats mensen met hun sterke, maar ook hun zwakke kanten.
Alle verzetslui, van de vrouw die een piloot onderdak verleende tot de leider van een verzetsgroep, leefden terecht met de angst opgepakt, gemarteld en vermoord te worden. Gemiddeld een op vier werd door de repressie getrof-

Moordpartij door de Duitsers op jonge verzetslui in Wodecq (Henegouwen), begin september 1944 (SOMA)

fen, ongeveer een op tien overleefde de oorlog niet: hij of zij werd terechtgesteld of stierf aan ziekte of uitputting in een concentratiekamp.

Het chronologisch verloop van de arrestaties bevestigt het trage op gang komen van de clandestiene strijd (minder dan 5 % van het totaal aantal verzetsstrijders werd vóór 1941 gearresteerd) en de intensivering ervan vanaf 1942 (vijf maal meer arrestaties in dat jaar dan in 1941). Het illustreert ook de verbeten strijd in 1944: meer dan de helft van de arrestaties werden in die laatste acht bezettingsmaanden uitgevoerd. Deze explosie van arrestaties was ook te wijten aan de evolutie van het verzet. Het geweldloos verzet (propaganda, hulp aan illegalen, verzamelen van inlichtingen) nam weliswaar toe, maar dit kan niet vergeleken worden met de toename van het gewapend verzet (sabotage en terreuraanslagen). Het gewapend verzet was niet alleen veel gevaarlijker, het had ook een zeer grote impact en werd dan ook veel strenger aangepakt door een bezetter die steeds radelozer werd. Daarom is het niet verwonderlijk dat arbeiders, die weliswaar globaal bekeken later toetraden tot het verzet dan mensen uit de middenklassen, door hun voorkeur voor de directe gewapende strijd verhoudingsgewijs harder werden aangepakt. De Duitse repressie trof ook minder vrouwen dan mannen: de opdracht van de vrouwen was inderdaad beperkter, meestal werkten ze in de administratie of voerden ze koeriertaken uit. De vrouwen in het verzet hadden ook beduidend betere overlevingskansen dan de mannen (2 à 3 % tegenover 10 %). Niet iedereen was dus gelijk voor de Duitse repressie.

BELANGRIJK TIJDENS DE BEZETTING, MAAR GEEN BLIJVENDE INVLOED OP DE BELGISCHE MAATSCHAPPIJ

Wanneer in september 1944 België door de geallieerde troepen werd bevrijd, gebeurde dat zo snel dat het verzet nauwelijks de tijd had om een substantiële bijdrage te leveren aan de eindstrijd. Waar velen zich zo lang hadden op voorbereid, bleek niet zelden van geen nut te zijn. Toch kan het belang van het verzet in geen geval uitsluitend aan deze beperkte militaire inbreng bij de bevrijding worden afgemeten. Vanaf 1943 was er een reële sabotage van verbindingswegen en energievoorzieningen die in hoge mate storend was voor de bezetter. Ook werden in België bijzonder veel inlichtingennetten uitgebouwd, die ongetwijfeld eveneens hun steentje bijdroegen aan de geallieerde overwinning. Deze inspanningen versterkten trouwens het krediet van België in het buitenland.

Belangrijker voor de oorlogsontwikkeling en de evolutie van de bezetting was echter de politieke en psychologische betekenis van het verzet. België kan zich bij uitstek het land van de clandestiene pers noemen: zo goed als iedere stad of regio, iedere groep of vereniging (met uitzondering van de harde rechterzijde en de militairen in het verzet) zocht via een blad of blaadje zijn of haar mening kenbaar te maken op een ongecensureerde manier. Dit heeft ongetwijfeld invloed gehad op de evolutie van de publieke opinie en op de in de loop van de bezetting almaar groeiende anti-Duitse gevoelens. Ook de solidariteit die werd betoond voor zoveel onderduikers - werkweigeraars, joden, actieve leden van het verzet - illustreert die onderliggende evolutie. Ten slotte kan niet worden voorbijgegaan aan de grote impact van de acties die door het gewapend verzet vanaf 1942 werden ondernomen tegen leden van de bezettingstroepen en vooral tegen leden van de collaborerende verenigingen en partijen. Ongeveer 850 collaborateurs werden door het verzet omgebracht. Deze campagne van terreur heeft niet alleen een afradend effect gesorteerd, maar ook, door de spiraal van Duitse repressie en reactie daarop vanwege het verzet, een belangrijke invloed gehad op de algemene houding van de bevolking jegens de bezettingsautoriteiten.

Niettemin was de politieke invloed van het verzet in de naoorlogse periode heel snel uitgewerkt. De grote drijfveren van het verzet, het patriottisme en het antifascisme, verloren in belangrijke mate hun mobiliserende waarde in de context van de herwonnen vrijheid en de restauratie van de democratie. Het verzet vond nooit aansluiting bij de drie grote politieke families. In de Koningskwestie, die het Belgische politieke landschap bijna onmiddellijk na de bevrijding beheerste, kwamen links en rechts in het verzet lijnrecht tegen-

Paul Colin werd op 14 april 1943 door de communistische partizanen doodgeschoten in een Nieuwe Orde-gezinde boekhandel in het centrum van Brussel. Hij was een van de belangrijkste figuren van de intellectuele collaboratie in Franstalig België. Op de foto zien we zijn vest op de grond liggen, en rechts daarvan, nauwelijks zichtbaar, de krijtstrepen waar hij was neergevallen. (SOMA)

over elkaar te staan. De enige politieke partij die zich nadrukkelijk beriep op de erfenis van het verzet, de communistische partij, werd al na enkele jaren als gevolg van de Koude Oorlog opnieuw in de marginaliteit geduwd. Wat op de dag van vandaag nog in de herinnering lijkt te overleven is de identificatie van het verzet met de strijd tegen het autoritarisme en als een bruggenhoofd van de democratie. Er moet evenwel vastgesteld worden dat de wetenschappelijke geschiedenis van het verzet dit verhaal slechts zeer ten dele onderschrijft.

BIBLIOGRAFIE

- GOTOVITCH, J., *Du rouge au tricolore. Les communistes belges de 1939 à 1944. Un aspect de l'histoire de la Résistance en Belgique*, Bruxelles: Editions Labor, 1992.
- LOUYET, P., *Het Verzet*, Kapellen: DNB/Uitgeverij Pelckmans, 1991.
- MARQUET, V., *Bijdrage tot de geschiedenis van het Geheim Leger 1940-1944*, Brussel: Pygmalion/Unie der Verbroederingen van het Geheim Leger, 6 delen, 1991-1995.
- MEYERS, W., en SELLESLAGH, F., *De vijand te lijf. De Belgen in het verzet*, Antwerpen/Amsterdam: Helios, 1984.
- STRUBBE, F., *Geheime oorlog 40/45. De inlichtings- en actiediensten in België*, Tielt: Lannoo, 1992.
- UGEUX, W., *Le 'groupe G' (1942-1944). Deux héros de la résistance: Jean Burgers et Robert Leclercq*, Paris/Bruxelles: Elsevier Sequoia, 1978.
- VAN DE VIJVER, H., VAN DOORSLAER, R., en VERHOEYEN, E., *Het Verzet (2)*, Antwerpen/Amsterdam/Kapellen: DNB/Uitgeverij Pelckmans, 1988.
- VERHOEYEN, E., *België bezet. 1940-1944. Een synthese*, Brussel: BRTN-Instructieve Omroep, 1993, p. 251-389 (hoofdstuk Het verzet).

Zaterdag 10 April 1943 — 40 frank

Een volk rouwt om zijn vermoorde kinderen

PLECHTIGE BEGRAFENIS DER HONDERDEN SLACHTOFFERS TE ANTWERPEN

Onbeschrijfelijk leed. Een blijvende aanklacht

De geesel Gods

Woensdag 7 April 1943 — 40 frank

MOORD, BLOED EN TRANEN OVER ANTWERPEN!

"Zegeningen" van de beschaafde verlossers!

Reeds 2007 dooden 603 gekwetsten en 130 vermisten

NEGENTIEN MOORDENDE TOESTELLEN NEERGEHAALD

DUITSCHE LEGERBERICHT

Vooruit!

het volksblad voor vlaanderen

Donderdag 8 April 1943 — 40 frank

DE ANGELSAKSISCHE DOOD TE ANTWERPEN

10.000 dooden en geteisterden

BRITTEN EN AMERIKANEN DOOR EEN HEEL VOLK VERVLOEKT - OOK PARIJS EN ROTTERDAM ROEPEN OM WRAAK

Duitschland zal verschrikkelijke weerwraakmaatregelen nemen

Op 5 april 1943 bombardeerden Amerikaanse bommenwerpers Mortsel op klaarlichte dag. De actie was gericht tegen de lokale Erla-fabriek, waar jachtvliegtuigen van de Duitse 'Luftwaffe' werden hersteld. De bommen troffen per vergissing echter vooral burgerbuurten en een school. Meer dan 900 burgers, onder wie ruim 200 kinderen, stierven. Het aantal slachtoffers was zo groot dat er één grote begrafenisdienst, gecelebreerd door kardinaal Van Roey, werd georganiseerd. Het bombardement bood Duitse propagandisten (en hun Belgische medewerkers) een uitgelezen kans om de 'barbaarsheid' van de geallieerden aan te vallen.

Het *Wehrmachtbericht* van 6 april maakte expliciet melding van het bombardement. De ramp in Mortsel was in de Belgische pers (op last van de 'Propaganda-Abteilung Belgien' (PAB)) dagenlang voorpaginanieuws. In de berichtgeving werd met geen woord gerept over Mortsel, wel consequent over Antwerpen. Enerzijds om de omvang van het getroffen gebied te vergroten, anderzijds om de eigenlijke reden van het bombardement te verzwijgen. De aanwezigheid van een militair doelwit kon en mocht immers nooit aan bod komen. Het bombardement moest dus worden voorgesteld als een doelbewuste actie tegen onschuldige burgers. Enige overdrijving werd daarbij niet geschuwd: op 7 april 1943 sprak men van 2007 doden, de dag nadien van '10.000'. (Universiteitsbibliotheek Gent)

GELIJKGESCHAKELDE STEMMEN: OFFICIËLE INFORMATIEMEDIA IN BEZET BELGIË 1940-1944

ROEL VANDE WINKEL

Toen in september 1939 de Tweede Wereldoorlog uitbrak, haastte de Belgische regering zich een ministerie van Nationale Voorlichting op te richten.[1] Het nieuwe ministerie moest erover waken dat nationale kranten de Belgische neutraliteitspolitiek niet schonden, met andere woorden dat ze geen der strijdende partijen voor het hoofd stootten. Het ministerie werd enkele maanden later weer opgedoekt. Maar de Belgische regering bleef tot aan de Duitse inval publicatieverbod opleggen aan dag- en weekbladen die politiek stelling namen tegen Frankrijk, Groot-Brittannië of Duitsland. Deze Belgische ingreep moet zeker niet geminimaliseerd worden, ze betekende een inbreuk op de persvrijheid, die nochtans grondwettelijk verankerd was. Dit was echter klein bier in vergelijking met de Duitse muilkorving van de Belgische pers na mei 1940.

Tijdens de bezetting schakelden de Duitse overheden de geschreven pers (dag- en weekbladen), de gesproken pers (radio) en de gefilmde pers (filmjournaals) gelijk, zodat alle informatiemedia met dezelfde stem spraken. Hierbij maakten de nieuwe meesters natuurlijk gebruik van structuren die men sinds Hitlers machtsgreep (1933) in het eigen Rijk had opgebouwd. In bezet België was de Duitse controle op de informatiemedia zo groot, dat wie een ander geluid wou laten horen, wel moest ondergronds gaan om zijn mening te (kunnen) uiten. De Belgische sluikpers 'dankt' haar ontstaan dus onmiskenbaar aan de Duitse greep op de officiële pers. We kunnen de inhoud en functionaliteit van illegale pamfletten en kranten daarom enkel ten volle begrijpen tegen de achtergrond van dit officiële verhaal.

HET DUITSE VOORBEELD: BINNEN- EN BUITENLANDSE PROPAGANDA VAN HET DERDE RIJK

Het clichébeeld wil dat het Derde Rijk een strak georganiseerde staat met een piramidale structuur was. Aan de top van de piramide stond Führer Adolf Hitler, onmiddellijk daaronder stonden zijn trouwe ministers en generaals. Helemaal onderaan stonden de gewone burgers en soldaten. Binnen deze structuur had iedereen strikt afgelijnde bevoegdheden en taken. Dankzij een rechtlijnige 'chain of command' sijpelden Hitlers wil en bevelen probleemloos door tot het volk en het leger, die allebei tot het bittere einde geloofden in het onoverwinnelijke *Ein Volk, ein Reich, ein Führer*. Dit blinde geloof in de Duitse overmacht was grotendeels de verdienste van de Duitse propagandaminister Joseph Goebbels.

Bovenstaand beeld van nazi-Duitsland is inmiddels achterhaald. Wetenschappelijk onderzoek wijst uit dat de werkelijkheid veel complexer en genuanceerder was. Adolf Hitler bekleedde effectief een unieke positie aan de top van het Derde Rijk. Hij was een charismatische strateeg die zijn ondergeschikten stelselmatig overlappende taken en titels toekende. Dit leidde natuurlijk voortdurend tot bevoegdheidsconflicten, die enkel en alleen door de Führer konden worden opgelost. Zo ontstond een 'georganiseerde chaos', die Hitler verzekerde van een constante controle op de hoogste militairen, partijleden en politici. In onderlinge competitie deden die stuk voor stuk hun uiterste best om bij de Führer in een zo goed mogelijk blaadje te staan. Voorbeelden van deze verdeel-en-heerspolitiek vinden we terug in alle geledingen van het Derde Rijk en dus ook in de organisatie van de Duitse informatiemedia.

Hitler liet Goebbels in maart 1933 een Propagandaministerie oprichten, maar gaf hem nooit volledige controle over pers en propaganda.[2] De begrippen 'pers' en 'propaganda' waren in het Derde Rijk overigens synoniem: de waarheid stond in dienst van het te bereiken doel en kon (moest) dus verbogen worden om politieke doeleinden te dienen. Dit was overigens nog meer de mening van Hitler dan van Goebbels. Terwijl Goebbels in oorlogstijd pleitte voor een relatieve eerlijkheid tegenover de bevolking, bleef Hitler geloven dat men de massa mits goede propagandatechnieken om het even wat kon laten geloven. Dat Goebbels nooit een propagandamonopolie verwierf, was niet zozeer te wijten aan dit meningsverschil, als wel aan Hitlers verdeel-en-heerspolitiek.

Er vielen trouwens heel wat bevoegdheden te verdelen: diverse personen en machtsgroepen waren uitermate geïnteresseerd in het verwerven van controle over diverse propaganda-aangelegenheden. De machtsstrijd tussen deze concurrenten werd nog groter toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak. Militaire propaganda bleef voorbehouden aan de legerleiding, met name aan het 'Oberkommando der Wehrmacht' (OKW) en zijn afdeling 'Wehrmachtpropa-

Signaal, de Vlaamse editie van het Duitse *Signal*, was met zijn groot formaat en zijn kleurenfoto's een unieke speler op de persmarkt. Het tweewekelijkse tijdschrift werd bewust goedkoop gehouden en bereikte in de eerste oorlogsjaren dankzij grootschalige advertentiecampagnes een breed publiek. Bron: *Het Algemeen Nieuws*, 10/11/1940 (Universiteitsbibliotheek Gent)

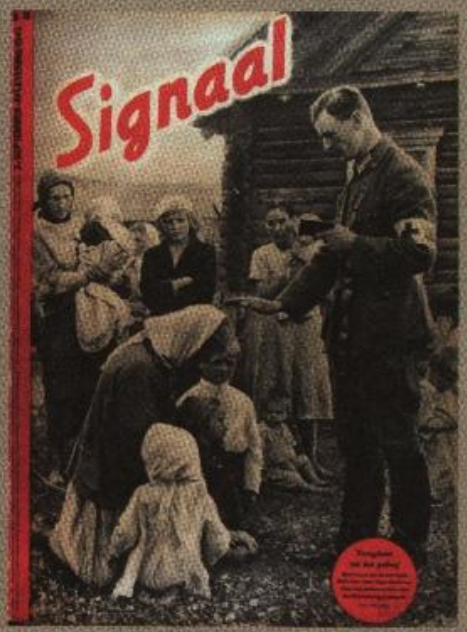

Kerstmis ergens bij Engeland was in januari 1941 het provocerende bijschrift bij een foto van Duitse zeelui. Kerstmis vierend in een duikboot. Het typeerde het Duitse optimisme. Door een maritieme blokkade, die onder meer het torpederen van alle schepen op weg van of naar Groot-Brittannië inhield, hoopte men het land snel op de knieën te dwingen.

Oekraïense vrouwen worden na hun 'bevrijding' door een Duitse aalmoezenier gedoopt. Deze cover van september 1941 ondersteunt een belangrijk propagandistisch thema: de Duitse inval in de Sovjet-Unie als een kruistocht tegen het 'goddeloze bolsjewisme'. Dat Oekraïners in werkelijkheid als 'Untermenschen' werden behandeld, bracht *Signaal* natuurlijk niet ter sprake.

Signaal publiceerde ook graag foto's van heldhaftige militairen, die symbool stonden voor het overwicht van de Duitse troepen. Gevechtspiloot Werner Mölders poseerde eind 1940 voor zijn Messerschmitt. Elk streepje op de staart van zijn toestel stond voor een neergehaald vijandelijk toestel. In 1944 haalde ook de Belgische collaborateur Léon Degrelle op basis van militaire verdiensten de cover van *Signaal*. Rond zijn hals hangt het ridderkruis dat hij uit Hitlers handen ontving. Bron: *Signaal* (Universiteitsbibliotheek Gent)

ganda', die natuurlijk allebei ondergeschikt waren aan Hitler. Tijdens de oorlog gaf het OKW minimum eenmaal per dag een nieuwsbulletin vrij. Dit *Wehrmachtbericht* vatte de militaire situatie samen en moest letterlijk door de pers en door de radio worden overgenomen. Goebbels' ministerie speelde een rol in de ruimere verspreiding van het *Wehrmachtbericht*, maar had geen enkele redactionele inbreng in deze militaire berichtgeving.

Ook wat de burgerlijke propaganda betreft, slaagde Goebbels er niet in het laken naar zich toe te trekken. Op binnenlands vlak ondervond hij binnen het eigen ministerie concurrentie van zijn perschef Otto Dietrich, die het vaak oneens was met zijn minister. Dietrich was in het ministerie Goebbels' ondergeschikte, in de rijksregering zijn gelijke en in de partij zelfs zijn meerdere! Deze situatie, typisch voor Hitlers personeelspolitiek, leidde herhaaldelijk tot conflicten. Nog op binnenlands vlak kwam Goebbels herhaaldelijk in conflict met Rijksmaarschalk Göring en SS-leider Himmler, die elk hun eigen ideeën hadden over de manier waarop de staat de informatiestroom moest dirigeren. Op buitenlands vlak botste Goebbels dan weer constant met von Ribbentrops ministerie van Buitenlandse Zaken. Von Ribbentrop vond zijn ministerie het best geplaatst om enerzijds Duitsland over het buitenland te informeren en anderzijds propaganda over Duitsland in het buitenland te verspreiden. Ook Himmler wenste controle over de in het buitenland gevoerde propaganda, vooral in regio's die quasi bij het Duitse Rijk werden ingelijfd (zoals bezet Nederland, dat een burgerlijk bestuur kreeg) of in zijn ogen dat lot zouden moeten ondergaan (zoals bezet België, dat in Himmlers visie zo snel mogelijk een burgerlijk bestuur moest krijgen).[3] De 'Wehrmachtpropaganda' eiste in het buitenland natuurlijk ook haar rechten op en behield het monopolie op het *Wehrmachtbericht*.

Ondanks deze problemen slaagde het Propagandaministerie (Goebbels en Dietrich) er toch in de binnenlandse pers grotendeels naar zijn hand te zetten. Kort na de oprichting ervan werden de eerste maatregelen genomen in het kader van een grote operatie, die uiteindelijk tot de 'Gleichschaltung' of gelijkschakeling van alle informatiemedia leidde. De persvrijheid werd officieel afgeschaft en het Propagandaministerie verwierf de controle over de gehele geschreven pers door kranten op te kopen of op te doeken. Journalisten en kranten werden met richtlijnen overspoeld via verplicht bij te wonen persconferenties en instructies van het 'Deutsches Nachrichtenbüro'. Dit persagentschap, eigendom van de staat, verspreidde ook het *Wehrmachtbericht*. Overtredingen van richtlijnen werden zo streng bestraft dat censuur eigenlijk niet nodig was. Door controle op het reeds voor de machtsovername gecentraliseerde 'Reichsrundfunkgesellschaft' te verwerven, slaagde het Propagandaministerie er snel in ook het radiomedium te monopoliseren. Radio's waren in het begin van de jaren 1930 luxegoederen, maar door de productie van goedkope toestel-

len (de zogenaamde 'Volksempfänger') te stimuleren, kon 'de stem van het Rijk' in alle arbeidersgezinnen doordringen. Ook de filmjournaals of 'actualiteiten' (in bioscopen vertoonde nieuwsberichten) ontsnapten niet aan de 'Gleichschaltung'. Hoewel de autonomie van de Duitse journaalproducenten uiterlijk onaangetast bleef, werden de journaalredacties vanaf 1933 inhoudelijk gecontroleerd. Vanaf september 1939, exact samenvallend met de Duitse inval in Polen, werden alle binnen de rijksgrenzen vertoonde journaals samengevoegd tot één journaal, dat na enige tijd de titel *Deutsche Wochenschau* kreeg. Het journaal, dat een verplicht onderdeel was van elk bioscoopprogramma, werd via een dochter van het staatsfilmbedrijf Ufa (Universum-Film-Aktiengesellschaft) rechtstreeks gecontroleerd door het Propagandaministerie. Goebbels en filmfan Hitler waren persoonlijk betrokken bij de montage van het journaal en bij het schrijven van commentaren, al nam de belangstelling van de Führer sterk af zodra de 'Wehrmacht' verliezen begon te lijden.

DE BELGISCHE PRAKTIJK: 'PROPAGANDA-ABTEILUNG BELGIEN' (PAB)

Hitler vertrouwde het bestuur van bezet België (en Noord-Frankrijk) toe aan de militairen, meer bepaald aan generaal Alexander von Falkenhausen, de 'Militärbefehlshaber für Belgien und Nordfrankreich'. Het dagdagelijkse bestuur was in handen van von Falkenhausens administratie, het door zijn medewerker Eggert Reeder geleide Militair Bestuur ('Militärverwaltung'). Een militaire administratie betekende dat alle propaganda-aangelegenheden in die regio een militaire bevoegdheid bleven. De dienst 'Wehrmachtpropaganda' kende het Militair Bestuur daarom een propagandacel toe: de 'Propaganda-Abteilung Belgien' (PAB).[4]

In theorie hadden Goebbels en zijn ministerie, die enkel bevoegd waren voor bezet gebied met een burgerlijk bestuur (zoals Nederland), geen uitstaans met de PAB. In de praktijk voorzag het Propagandaministerie de PAB van gekwalificeerd personeel, logistieke ondersteuning en financiële middelen. In ruil verwierven Goebbels en zijn medewerkers een sterke invloed op de werking van de PAB. Andere buitenstaanders, zoals von Ribbentrops ministerie van Buitenlandse Zaken en Himmlers SS, slaagden er veel minder in de PAB te infiltreren. Dit betekent echter niet dat ze volledig buitenspel bleven. De persafdeling van de Duitse ambassade zette de PAB onder druk om rekening te houden met haar richtlijnen, de persdienst van de 'Sicherheitsdienst - Abteilung III' bespioneerde Belgische journalisten en de 'Germanische Leitstelle' van de SS kocht zich in Belgische kranten in om meer controle te verwerven. Hoewel ze occasionele successen boekten, was hun rol nooit zo groot als die van de PAB.

Op 23 oktober 1940 voerde het Militair Bestuur met een verbod op rituele slachtingen de eerste van een lange reeks anti-joodse verordeningen in. Vijf dagen later, op 28 oktober 1940, begon het definiëren (op basis van biologische afstamming) van wie al dan niet jood was en werden joden enerzijds verplicht zich te laten registreren, anderzijds geweerd uit alle openbare functies. De pers werd natuurlijk ingezet om deze maatregelen te rechtvaardigen bij de bevolking.
Bron: *Het Algemeen Nieuws*, 08/11/1940
(Universiteitsbibliotheek Gent)

De maatregelen tegen de Joden

Na Roemenië, Frankrijk en Nederland — om niet meer van Duitschland en Italië te spreken — werden er thans ook in België twee verordeningen tegen de Joden uitgevaardigd.

Het Jodenvraagstuk heeft zich in ons land nooit zoo scherp gesteld als in voornoemde landen, althans niet tot vóór een zevental jaren. Toen echter, tengevolge de afkondiging der anti-Jodenwetten in Duitschland een groot aantal Joden uit dit land over onze grenzen naar hier kwam, werd de zaak erger en gevaarlijker. De uit Duitschland binnenkomende Joden begingen de vergissing zich aan te sluiten bij de Belgische Marxisten — Marx, de vader van het socialisme, was een Jood — en begonnen hier mede aan politiek te doen. Vooral Antwerpen en Anderlecht, met hun socialistische burgemeesters, werden het Eldorado der Joden. Kamiel Huysmans werd de groote beschermer der Joden.

Onder deze bescherming begonnen de Joden hier stilaan belangrijke posities te veroveren in handel (vooral kleinhandel) en economie, zoodat de Joodsche invloed in het zakenleven der twee grootste steden van ons land zeer groot werd.

De Joden vestigden zich van hieruit — of liepen de weekmarkten van hieruit af — in steden en groote dorpen als kleine handelaars en door hun handigheid, waarvoor de socialistische leiders zelf benauwd waren.

Het staat ook nog klaar voor ieders geest hoe er als op commando in de verschillende bladen een campagne gevoerd werd, die tot doel had onze officieele neutraliteit prijs te geven. Deze campagne ging uit van de zonen van Israël, die plotseling op alle observatieposten, die de buitenlandsche politiek kommandeeren, verschenen waren.

De rol, die Joden als Bollack, Barmat, en Guttenstein in ons finantiewezen hebben gespeeld, was allerverderfelijkst. In ons onderwijs, vooral in het hooger onderwijs, alsmede in de magistratuur, werd de Joodsche invloed geandeuweg grooter en men heeft in andere landen — zooals bijv. in Frankrijk — kunnen zien waartoe die invloed leidt: volledige ondergang van een volk.

Een reactie tegen deze vreemdelingen was dus natuurlijk en noodzakelijk. Want als men hen vrij hun gang had moeten laten gaan, was het onvermijdelijk tot een ramp gekomen. Het is de groote fout van de in België gevestigde Joden en hun broeders, de Marxisten, geweest dat zij hun collegas uit het buitenland met open armen hebben ontvangen en zoovel mogelijk hebben gesteund in het onzalig werk dat zij hier begonnen.

De Belgische werklieden in Duitschland

Een belangrijke voordracht

Oberkriegsverwaltungsrat Schultze hield Woensdag op een persconferentie een zeer belangrijke voordracht over de werkverschaffing in Duitschland voor Belgische arbeiders.

Wij geven den inhoud dezer voordracht in groote trekken weer.

Zooals reeds medegedeeld werd, aldus spreker, werken er op het oogenblik reeds meer dan 70.000 Belgische werklieden in Duitschland. Dit heeft er niet in geringe mate toe bijgedragen om het werkloozencijfer in ons land te doen dalen, bij zoover dat het thans onder het normaal peil ligt. Er is in Duitschland altijd nog vraag naar arbeiders, vooral in de bouw-, metaal- en tekstielnijverheid. Ook losse ongeschoolde arbeiders en huishoudsters kunnen er werk vinden. Het weze hier nog eens herhaald dat hier nooit van gedwongen arbeid sprake is, maar dat alle voorwaarden door de betrokken werklieden geheel vrijwillig worden aangegaan en dat er nooit de minste dwang plaats heeft.

De techniek van de werkverschaffing aan Belgische arbeiders zit ongeveer als volgt in elkaar.

Wanneer een bedrijf in Duitschland werklieden te kort komt, dan moet dit bedrijf daarvoor eerst een formulier invullen. Op dit formulier staat alles aangegeven wat betrekking heeft op de loonschaal, de verzorging, de kosten voor huisvesting, het aantal werkuren en het bedrag der onkosten, zoodat de werkman een duidelijk beeld krijgt over het geheel en over hetgeen hij overhoudt.

Hierboven een arbeidster uit Rekkem, mej. Andrea Deschach, en een arbeider uit Heule, Anton Herman, die in een textielbedrijf werkzaam

Van bij het begin van de bezetting streefde het Militair Bestuur ernaar zoveel mogelijk arbeidsvrijwilligers naar Duitsland te lokken, waar de industrie dringend extra mankracht nodig had. Van arbeidsverplichting en gedwongen deportaties was op dat moment (tot oktober 1942) nog geen sprake. Het kwam er dus op aan werken in Duitsland zo aantrekkelijk mogelijk te maken. De promotie- en propagandacampagne die gelanceerd werd, maakte gebruik van posters, pamfletten, radioprogramma's, filmjournaals, voordrachten en krantenartikels.
Bron: *Het Algemeen Nieuws*, 08/11/1940 (Universiteitsbibliotheek Gent)

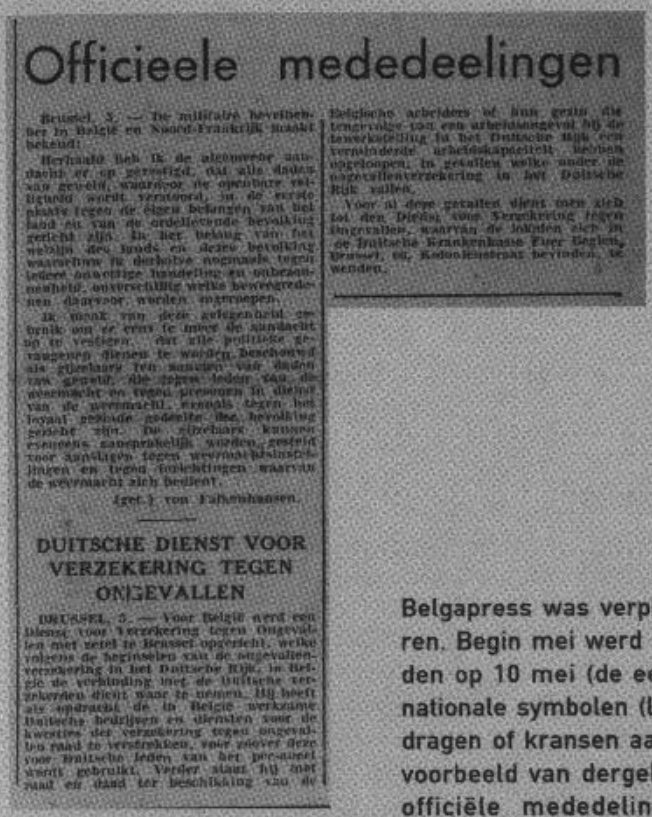

Officieele mededeelingen

Brussel, 5. — De militaire bevelhebber in België en Noord-Frankrijk maakt bekend:

Herhaald heb ik de algemeene aandacht er op gevestigd, dat alle daden van geweld, waardoor de openbare veiligheid wordt verstoord, in de eerste plaats tegen de eigen belangen van het land en van de ordelievende bevolking gericht zijn. In het belang van het welzijn des lands en dezes bevolking waarschuw ik derhalve nogmaals tegen iedere onwettige handeling en onbezonnenheid, onverschillig welke beweegredenen daarvoor worden ingeroepen.

Ik maak van deze gelegenheid gebruik om er eens te meer de aandacht op te vestigen, dat alle politieke gevangenen dienen te worden beschouwd als gijzelaars ten aanzien van daden van geweld, die tegen leden van de weermacht en tegen personen in dienst van de weermacht, evenals tegen het loyaal gezinde gedeelte der bevolking gericht zijn. De gijzelaars kunnen eveneens aansprakelijk worden gesteld voor aanslagen tegen weermachtsinstellingen en tegen inrichtingen waarvan de weermacht zich bedient.

(get.) von Falkenhausen.

DUITSCHE DIENST VOOR VERZEKERING TEGEN ONGEVALLEN

BRUSSEL, 5. — Voor België werd een Dienst voor Verzekering tegen Ongevallen met zetel te Brussel opgericht, welke volgens de beginselen van de ongevallenverzekering in het Duitsche Rijk, in België de verbinding met de Duitsche verzekerden dient waar te nemen. Hij heeft als opdracht de in België werkzame Duitsche bedrijven en diensten voor de kwesties der verzekering tegen ongevallen raad te verstrekken, voor zoover deze voor Duitsche leden van het personeel wordt gebruikt. Verder staat hij met raad en daad ter beschikking van de Belgische arbeiders of hun gezin die tengevolge van een arbeidsongeval bij de tewerkstelling in het Duitsche Rijk een verminderde arbeidskapaciteit hebben opgeloopen, in gevallen welke onder de ongevallenverzekering in het Duitsche Rijk vallen.

Voor al deze gevallen dient men zich tot den Dienst voor Verzekering tegen Ongevallen, waarvan de lokalen zich in de Duitsche Krankenkasse Euer Eigen, Brussel, 60, Koloniestraat bevinden, te wenden.

Streng verboden op uitdagende wijze kenteekens te dragen op 10 Mei

BRUSSEL (Belgapress Speciaal). — In bevoegde zijde wordt er op gewezen dat ter handhaving van rust en orde het ook op 10 Mei 1941 verboden zal zijn op uitdagende wijze kenteekens of insignes te dragen. Het leggen van bloemen of kransen aan gedenkteekens is dien dag eveneens verboden.

Overtreders zullen zwaar gestraft worden. De politie en gendarmerie hebben opdracht ontvangen tegen elke overtreding streng op te treden.

Belgapress was verplicht verordeningen van de bezetter te publiceren. Begin mei werd de bevolking langs die weg uitdrukkelijk verboden op 10 mei (de eerste verjaardag van de Duitse inval in België) nationale symbolen (lintjes in de Belgische driekleur bijvoorbeeld) te dragen of kransen aan Belgische monumenten te leggen. Een ander voorbeeld van dergelijke 'overheidscommunicatie' vinden we in de officiële mededeling die Militair Gouverneur Alexander von Falkenhausen liet publiceren om de bevolking te waarschuwen tegen het plegen van verzetsdaden. De dag voordien (5 februari 1944) had hij wegens de grote golf aanslagen de procedure voor de ter dood veroordeling van 'terroristen' vereenvoudigd.
Bron: *Het Algemeen Nieuws*, 08/05/1941 en 06/02/1944 (Universiteitsbibliotheek Gent)

Voor de leiding van de Belgische informatiemedia waren binnen de PAB diverse cellen of groepen verantwoordelijk. Kranten en periodieken vielen onder de verantwoordelijkheid van de 'Gruppe Presse', radioaangelegenheden onder de 'Gruppe Rundfunk' en filmjournaals onder de 'Gruppe Film'. Maar ook andere cellen van de PAB, de 'Gruppe Kultur' en de 'Gruppe Aktiv-Propaganda' bijvoorbeeld, steunden voor hun acties op de informatiemedia en mengden zich in het persbeleid. In theorie waren alle PAB-personeelsleden met leidende functies militairen met een hogere rang, die hen toeliet hun minderen, dus gewone soldaten, te commanderen. In de praktijk werden personen die in het burgerlijk leven relevante ervaring hadden opgedaan (als journalist bijvoorbeeld) snel militair bevorderd tot 'Sonderführer' om binnen de PAB een leidende functie waar te nemen. Dit was bijvoorbeeld het geval voor dr. Anton Eickhoff en dr. Alexander Drenker, diensthoofden van de 'Gruppe Presse'.

Karikaturen zijn traditioneel een belangrijk propaganda-instrument, onder meer omdat ze snel een groot publiek bereiken en zich uitermate goed lenen tot de stereotypering van de tegenstander. Jam of Alidor, pseudoniemen van Paul Jamin, tekende tijdens de oorlog scherpe karikaturen voor het Rex-orgaan *Le Pays Réel* en voor belangrijke kranten als *Le Soir* en de *Brüsseler Zeitung*. Zijn tekeningen doken in vertaling ook in Vlaamse kranten op.

In deze karikatuur van Stevensons 'Treasure Island' werd Winston Churchill voorgesteld als de eenbenige piraat Long John Silver. Churchill, met de eeuwige sigaar, draagt aan zijn broeksriem een passer, wat aangeeft dat hij een vrijmetselaar zou zijn. Het bijschrift *De laatste piraat* geeft aan dat het einde van zijn rijk nabij is. Het eiland waarop hij zich schuilhoudt staat symbool voor Groot-Brittannië. De zinkende boot op de achtergrond duidt op de 'succesvolle' Duitse maritieme blokkade van Groot-Brittannië. De papegaai op zijn schouder heeft de gelaatstrekken van Belgisch Kamervoorzitter Camille Huysmans die naar Groot-Brittannië was gevlucht. De lege whiskyfles op de grond versterkt de stereotypering van Churchill als onbeschaafde dronkelap. Achter Churchill zien we de door hem bewaakte schat: het beursgebouw (symbool voor het grootkapitaal) en een rijk gevulde schatkist, waarachter zich een jammerende jood (met grote neus en davidster) verschuilt. Churchill en Groot-Brittannië staan symbool voor een complot van het internationale jodendom, de vrijmetselarij en het 'plutocratisch' grootkapitaal, dat enkel door Duitsland tot staan kon worden gebracht.
Bron: *Le Soir*, 27/09/1940 (Universiteitsbibliotheek Gent)

Propagandistische boodschappen werden niet enkel in duidelijk herkenbare karikaturen verwerkt, het kon ook subtieler. Illustrator J. Van Melkebeke, een goede vriend van striptekenaar Hergé, maakte deze op het eerste gezicht onschuldige illustratie bij het (Duitse) sprookje van *De Bremer stadsmuzikanten*. Als we de vijf door de dieren opgeschrikte misdadigers wat nauwkeuriger bekijken, springt (naast de zwarte huidskleur van de onderste boef) hun fysionomie dadelijk in het oog. Het is geen toeval dat elk van hen een buitensporig groot reukorgaan heeft: er wordt duidelijk aan het antisemitische stereotype van de misdadige jood gerefereerd. In Duitse kinder- en schoolboeken waren antisemitische karikaturen natuurlijk al langer schering en inslag.

Bron: *Le Soir*, 19/09/1940
(Universiteitsbibliotheek Gent)

DE DUITSE REORGANISATIE VAN HET BELGISCHE PERSWEZEN: CENTRALE ORGANISMEN EN HUN INVLOED OP DE PERS

Het was een algemene politiek van het Militair Bestuur en zijn PAB om zo weinig mogelijk met rechtstreekse verordeningen te werken en zo vaak mogelijk achter de schermen te opereren, bij voorkeur achter de façade van 'Belgische' instellingen. Dit principe gold ook voor de perspolitiek.[5] Gedurende de hele bezetting werd maar één 'Verordnung' over de geschreven pers uitgevaardigd. Deze bepaalde dat alle kranten en periodieke publicaties slechts konden verschijnen mits officiële toelating van de bezetter. Ongewenste publicaties werd zo elk bestaansrecht ontnomen. Ongeveer één op twee van alle aanvragen werd geweigerd. Een publicatietoelating kon altijd opnieuw worden ingetrokken.

Publicaties die wel opnieuw mochten verschijnen, waren met handen en voeten gebonden aan de richtlijnen van de PAB. In de eerste maanden van de bezetting werd een preventieve censuur geïnstalleerd: alle te verschijnen artikels werden vóór publicatie nagelezen door censoren. Deze tactiek bleek al snel contraproductief. Het in laatste instantie censureren en terugtrekken van artikels, had kranten met blanco vlekken als resultaat. Een dergelijke zichtbaarheid van censuuringrepen was vanuit propagandistisch standpunt echter heel ongunstig: het lezerspubliek moest de indruk krijgen dat de pers vrij was. De hoeveelheid na te lezen artikels was ook te groot om efficiënt gecontroleerd te kunnen worden. In oktober 1940 schakelde men daarom over op een 'censuur a posteriori'. Kranten werden overstelpt met richtlijnen, waaraan ze zich strikt moesten houden. Artikels werden nu ná publicatie gecontroleerd. Wie de regels overtreden had, werd gesanctioneerd met geldboetes, gevangenisstraf of (tijdelijk) publicatieverbod.[6]

Door de PAB uitgevaardigde regels hielden vaak verboden in, maar konden evengoed aanbevelingen bevatten. Enkele voorbeelden[7]:

"*Over het onderhoud van Leopold III met Hitler te Berchtesgaden mag niets geschreven worden*" (november 1940)

"*In de kranten mag niets verschijnen over het verdwijnen van Rudolf Hess*" (mei 1941, na Hess' solovlucht naar Groot-Brittannië)

"*De kranten worden verzocht commentaar te leveren op de Engelse bombardementen ongeveer in volgende zin: de wereldopinie zal geschokt zijn door de terroriserende raids, de monsterachtige agressie van de Engelsen op Antwerpen*" (april 1943, na het geallieerde bombardement op Mortsel, zie p. 48)

"*De bladen worden verzocht hun vreugde en dankbaarheid uit te drukken om de wonderbare redding van de Führer*" (juli 1944, na de mislukte aanslag op Hitler)

DE AANVALSPLANNEN VAN SOVJET-RUSLAND VERIJDELD

Definitieve afrekening met het Bolsjevisme
Verschillende Staten solidair met Duitschland
Het Duitsche Leger marcheert Sovjet-Rusland in

HET DUITSCHE LEGERBERICHT

DE OPROEP VAN HITLER AAN HET DUITSCHE VOLK

De Duitsche toegevingen

De nota van het Duitsche ministerie van buitenlandsche zaken aan de Sovjet-regeering

I. — Het Duitsch-Russisch verdrag van 1939

De 'Gleichschaltung' of gelijkschakeling van de Belgische pers had natuurlijk tot gevolg dat zelfs een socialistische krant als *Vooruit* de Duitse inval in de Sovjet-Unie rechtvaardigde als een preventieve aanval tegen een bolsjewistische vijand die op het punt stond Duitsland en Europa te verscheuren. Bron: *Vooruit*, 24/06/1941 (Universiteitsbibliotheek Gent)

Voor de verspreiding van deze richtlijnen deed de PAB een beroep op het persbureau Belgapress, waarop alle redacties verplicht geabonneerd waren. Belgapress deed zich voor als de opvolger van het vooroorlogse Belgische persbureau Belga (en had tevergeefs geprobeerd die naam gewoon over te nemen), maar was eigenlijk een filiaal van het 'Deutsches Nachrichtenbüro'. Voor financiën, logistieke steun en buitenlands nieuws was Belgapress via het 'Deutsches Nachrichtenbüro' hoofdzakelijk afhankelijk van het Duitse Propagandaministerie, dat hierdoor zijn invloed op de Belgische pers consolideerde. Voor binnenlands nieuws produceerde het eigen berichten, die pas werden vrijgegeven na controle door de PAB. Belgapress was ook verantwoordelijk voor de verspreiding van het *Wehrmachtbericht* en van samenvattingen van persconferenties die de PAB regelmatig gaf (en waar kranten verplicht een vertegenwoordiger naartoe moesten sturen).

Belgapress was een centraal instrument in de Duitse gelijkschakeling van de Belgische informatiemedia, maar zeker niet het enige instrument waar de PAB gebruik van maakte. Door de krantendistributie exclusief aan het agentschap Dechenne toe te wijzen en die maatschappij in beslag te nemen, controleerde de bezetter de distributie en de verkoop van alle kranten. Via een nieuw opgerichte Vereeniging van Belgische journalisten kon de PAB, opnieuw verscholen achter een 'Belgische' instelling, journalisten sanctioneren of een 'Berufsverbot'

opleggen. Door ook de Papiercentrale te controleren, bepaalde de PAB de omvang en de oplage van elke krantentitel of periodieke publicatie.
De PAB hield het Belgische perswezen in een ijzeren greep, maar daaruit mag niet worden afgeleid dat alle Belgische journalisten zich onder dwang in de propagandamachine inschakelden. Terwijl sommige journalisten tijdens de oorlog enkel bleven doorwerken om hun broodwinning niet te verliezen, namen anderen uit overtuiging of opportunisme deel aan het verspreiden van het nationaal-socialistische gedachtegoed. Men vindt aan de 'Nieuwe Orde' toegewijde journalisten in alle geledingen van het perswezen, maar vooral in door de PAB geconfisqueerde kranten als *Le Soir* en in publicaties van collaboratiegroepen (VNV controleerde *Volk en Staat*, de DeVlag werd gesteund door *Het Vlaamsche Land*, Rex publiceerde *Le Pays Réel*).
De PAB controleerde via bovenvermelde en andere mechanismen natuurlijk ook tijdschriften die in België werden gedrukt of vanuit het buitenland werden geïmporteerd. Het bekendste tijdschrift was natuurlijk *Signaal*, de Vlaamse versie (er was ook een Franstalige) van het Duitse *Signal*.[8] Dit rijkelijk geïllustreerde veertiendaagse tijdschrift was een initiatief van de 'Wehrmacht', en kwam tot stand in samenwerking met het Duitse Propagandaministerie. Het tijdschrift werd internationaal in een twintigtal talen verspreid op meer dan twee miljoen exemplaren. De Belgische editie, redactioneel samengesteld in Berlijn maar gedrukt in Parijs en Brussel, was net als vele andere buitenlandse edities zeer populair. Grote kleurenfoto's (toen zeer uitzonderlijk) en het bewust weglaten van gruwelpropaganda en van sterk antisemitische boodschappen droegen zeker bij tot die populariteit. *Signaal* was desondanks een belangrijk propagandamedium, getuige de verheerlijking van de Duitse 'Wehrmacht' en het uitdragen van een nationaal-socialistisch wereldbeeld.

RADIO-UITZENDINGEN

België beschikte met het Nationaal Instituut voor Radio-Omroep (NIR/INR) sinds 1930-1931 over een nationale omroep, die op verschillende golflengtes in beide landstalen uitzond. Sinds 1937 had het instituut daarvoor aparte Frans- en Nederlandstalige diensten, die door een gezamenlijke technisch-administratieve dienst werden ondersteund. Een substantieel gedeelte van de zendtijd werd afgestaan aan particuliere omroepverenigingen van diverse politieke strekkingen. Aan dergelijke 'uitzendingen door derden' had de bezetter natuurlijk geen boodschap: de omroepverenigingen werden na de Duitse inval opgedoekt. Ook de enkele Belgische private of vrije radio's die in de jaren 1930 tot stand waren gekomen, moesten hun activiteiten staken.
Het enige radiostation dat na de Duitse inval mocht uitzenden, was de kers-

RADIO

Zondag 15 December

7.00 Nieuwsberichten in het Duitsch.
7.15 Ochtendconcert.
7.30 Nieuwsberichten.
7.45 Ontspanningsconcert.
8.00 Ochtendroep over het land !
8.05 Vroolijke Zondagmorgen (platen).
8.30 **Vlaamsche vroomheid.** Aan het orgel R. Merckaert. 1. Cantabile (H. Meulemans); 2. Lezing uit Justus de Harduyn, door Rik Haesen; 3. Morgenzang (R. Merckaert); 4. Lied (Fl. Peeters).
8.45-9.00 Liederen van Joseph Ryelandt op tekst van Guido Gezelle, gezongen door Franz Mertens. Aan den vleugel Pieter Leemans. 1. De goede Herder; 2. Gij badt op eenen berg; 3. Stella matutina; 4. Heere, ontferm U...; 5. De levensbaan.
11.00 **Het Zondagochtendconcert,** door het Philharmonisch orkest van Antwerpen o.l.v. Hendrik Diels. Solist Alex. Arsenieff. 1. Leonore, Ouverture n. 3 (L. van Beethoven); 2. Doodendans (Fr. Liszt); 3. Klavierconcert in Es groot (Fr. Liszt); 4. Vlaamsche dansen uit « Swane » (M. Schoemaker).
12.00 Vande Velde's A Capella-koor zingt: 1. Oude Nederlandsche polyfonisch liederen : Lecker Beetgen en cleyn Bier (J. Baston); Het clopten een vrouken; Janne moye (J. Lupus Hellinc); Ick seg adieu; Laet varen alle fantazié (L. Episcopus); Myn boel heet my clecker bille; 2. Oude liederteksten voorzien van een melodie in ouden trant en voor koor bewerkt door Eug. Van de Velde : Nachtegaeltje, u soet taeltje; Vaerwel, vaerwel, mijn soete lief; 3. Volksliederen voor koor bewerkt door Eug. Van de Velde : Des winters als het regent; Drincklied op den pekelharingh; Doedele bommele (Albr. Rodenbach); Zeg kwezelken wilde gij dansen ?
12.30 Nieuwsberichten in het Duitsch.
12.40 Middagconcert overgenomen van den Grootduitschen Omroep.
13.00 Nieuwsberichten
13.15 Ontspanningsmuziek (platen).
13.30 **Bij de vierde eeuwfeest van Marnix Van St. Aldegonde.** Lezing door Jan Venstermans.
13.45 Vioolrecital door Santi Valenti. Aan den vleugel : Pieter Leemans : 1. Allegro (G. Pugnani); 2. Zigeunerwijzen (P. de Sarasate); 3. Jota (M. de Falla).
14.00 Nieuwsberichten in het Duitsch.
14.15 Concert door het Omroeporkest o.l.v. Theo Dejoncker : 1. Ouverture in Italiaanschen stijl (Fr. Schubert); 2. Serenade (P. Tschaikowsky); 3. Dwaallichtendans, voor fluit en orkest (Peter Benoit), solist : Franz Gilman; 4. Fantasie op « Rigoletto » (G. Verdi).
15.15 Nieuwsberichten.
15.30 Wenschconcert voor de Duitsche Weermacht.
18.00 Serenaden (platen).
18.35 Een Duitsch volkslied (plaat).
18.40 Duitsche Taalles.
19.00-19.15 Nieuwsberichten.

Programma van Zender Brussel in *Het Algemeen Nieuws* van 14/12/1940 (Universiteitsbibliotheek Gent)

De *Nieuwsberichten in het Duitsch*, die het dagprogramma openden en regelmatig werden herhaald, werden verzorgd door een afdeling van de te Brussel gestationeerde 'Deutsche Europa Sender' (DES). De DES verzorgde ook de samenstelling van de Vlaamse nieuwsberichten over binnen- en buitenland, de commentaren op het *Wehrmachtbericht* en andere vormen van actuele berichtgeving.

Het *Wehrmachtbericht* zelf vinden we hier niet onder die naam terug omdat het in de nieuwsberichten werd opgenomen. Daarnaast konden uitzendingen altijd onderbroken worden voor 'Sondermeldungen': bijzondere edities van het nieuwsbulletin, die doorgaans Duitse verwezenlijkingen in de verf zetten.

De Duitse invloed beperkte zich niet tot de nieuwsprogramma's. Naast het middagconcert (12u40) dat men dagelijks overnam van de 'Großdeutsches Rundfunk', springen ook 'een Duits volkslied' (18u35) en de 'Duitse taalles' (18u40) in het oog. De taallessen werden ook in de week herhaald.

Eveneens opmerkelijk is het 'Wünschkonzert' (15u30) van de 'Wehrmacht', een verzoekprogramma waarin soldaten en hun familieleden liedjes konden aanvragen en boodschappen laten voorlezen. Het programma was zo populair dat er een gelijknamige film aan gewijd werd, die ook in België veel bezoekers trok.

Wie de rest van het muziekprogramma bekijkt, merkt ook daar een sterke Duitse vertegenwoordiging (Beethoven, Liszt, Schubert). Minstens even opmerkelijk is het naar voor schuiven van Vlaamse kunstenaars (Guido Gezelle, Peter Benoit en Albrecht Rodenbach) en van Vlaamse liederen, als *Des winters als het regent* en *Zeg kwezelken wilde gij dansen?* Het promoten van Vlaamse cultuur en het aanwakkeren van interesse voor Vlaamse volkskunde maakten deel uit van de Duitse 'Volkstums'- en 'Flamenpolitik'.

Indien toch ruimte werd gemaakt voor (niet-Duitse) buitenlandse muziek, was die doorgaans van componisten uit met Duitsland bevriende staten als Mussolini's Italië (Pugnani en Verdi), Franco's Spanje (de Sarasate en de Falla) en de Sovjet-Unie (Tsjaikowski).
Deze uitzending dateert van eind 1940: Duitsland bereidde de inval in de Sovjet-Unie in stilte voor, maar stond officieel nog op goede voet met dat land. De muziek van Tsjaikowski (een Rus die vóór de Oktoberrevolutie leefde en dus niet als een communist

verse 'Sender Brüssel', alias Zender Brussel of Radio Bruxelles.[9] Zender Brussel kon niet onmiddellijk worden opgestart: op 10 mei 1940 waren de installaties van het NIR volgens vooraf opgestelde noodplannen ontmanteld of vernietigd. De PAB slaagde er echter in op korte termijn via mobiele zenders de draad weer op te pikken: op 29 mei ging de eerste uitzending in de ether.
De Franse en Vlaamse uitzendingen van Zender Brussel werden grotendeels verzorgd door personeel van het vroegere NIR, dat van zijn ex-oversten (Belgisch voogdijminister Antoine Delfosse en NIR directeur-generaal Jan Boon) de raad gekregen had opnieuw in dienst te treden, maar niet mee te werken 'aan het gesproken dagblad [de nieuwsberichten] en elke propaganda'.[10] Dat laatste was natuurlijk gemakkelijker gezegd dan gedaan. Heel wat medewerkers belandden na verloop van tijd in het vaarwater van de politieke of culturele collaboratie en moesten zich na de oorlog verantwoorden.
In de eerste twee maanden van zijn bestaan was Zender Brussel politiek relatief gematigd. Eind juli 1940, toen het zendstation volledig operationeel en bemand was, begon de bezetter een meer propagandistische koers te varen. De PAB en haar 'Gruppe Rundfunk' voegden aan elke radioafdeling van bij het begin van de bezetting een Duitse 'Sonderführer' toe, die onder bevel van een algemeen 'Sendeleiter' en een plaatsvervangend 'Leiter vom Dienst' stond. Op door Duitsers geleide programmavergaderingen werd nauwkeurig vastgelegd hoe elke uitzending moest verlopen. 'Sonderführer' en hun oversten waakten erover dat dit meticuleus werd opgevolgd.
Voor nieuwsberichten was de zender in de eerste plaats aangewezen op de rechtstreekse richtlijnen van de PAB, de persberichten van Belgapress en last but not least de informatie die de 'Deutsche Europa Sender' aanleverde. De 'Deutsche Europa Sender', gecontroleerd door het Duitse Propagandaministerie maar tegelijkertijd ondergeschikt aan de PAB, had een grote invloed op de samenstelling van de nieuwsberichten, die zowel in het Vlaams, het Frans als in het Duits werden uitgezonden. Natuurlijk trachtten ook andere organisaties greep op de radio te krijgen: Duitse instellingen als de Duitse ambassade te Brussel, en ook lokale machtsgroepen zoals de collaboratieverenigingen. Aan Vlaamse kant voerden het VNV en de DeVlag een verbeten strijd om de controle van de zender.
Globaal kan gesteld worden dat ook het radiowezen onder de bezetting gelijkgeschakeld werd. De bezetter verwierf een monopolie op het medium en gebruikte dit om, via nieuwsberichten en actualiteitsprogramma's als *De stem van het Rijk, Nieuws van Vlaamse arbeiders in Duitsland, Tijdgebeuren* en *Politiek en den arbeid* een nationaal-socialistische visie op binnen- en buitenland te verspreiden. Ook eerder ontspannende programma's als hoorspelen, boekbesprekingen (hoofdzakelijk Duitse literatuur) en filmrecensies (door Jeanne De Bruyn) werden met een propagandasaus overgoten.

Het Duitse propagandaministerie produceerde naast de reeds vermelde *Deutsche Wochenschau*, die exclusief voor het Rijk bestemd was, ook een voor het buitenland bestemde *Auslandstonwoche* (ATW).[11] De PAB zorgde er al in juni 1940 voor dat elke filmvertoning ook een filmjournaal omvatte. Door andere journaalproducenten te beletten hun werkzaamheden te hervatten, kreeg de ATW een absoluut monopolie. Aanvankelijk werd het filmjournaal, dat in België door de filmmaatschappij Ufa werd verdeeld, in Berlijn gemonteerd en in het Frans en het Nederlands becommentarieerd. Het was de PAB echter duidelijk dat het journaal enkel kans maakte Belgische bioscoopgangers te boeien als het lokale onderwerpen aanbood. Na een amateuristische overgangsfase werd in december 1940 een Belgische journaalredactie opgericht. Ze werd geleid door een afgevaardigde van het Propagandaministerie, maar ressorteerde officieel onder de PAB, die inhoudelijke voorstellen deed en het journaal censureerde. Men kan de positie van de hoofdredacteur daar vergelijken met die van de 'Deutsche Europa Sender' bij Zender Brussel.
De Belgische ATW, die vanaf januari 1941 effectief in België werd geproduceerd, liep onder de naam *Wereld Aktualiteiten (Actualités Mondiales)* in de Belgische cinema's tot en met 1 september 1944. De release van de laatste editie viel zowat samen met het binnentrekken van de eerste geallieerde troepen. Vanaf het najaar van 1943 bracht de redactie met *Belga Nieuws (Belga Actualités)* parallel een tweede ATW-versie uit.
De Belgische ATW koppelde internationaal nieuws, dat door het Duitse Propagandaministerie werd aangeleverd, aan Belgische onderwerpen. Ze werden gefilmd door Belgische cameralui en van commentaar voorzien door Belgische 'speakers', hoofdzakelijk radiocommentatoren die zo een centje bijverdienden. Voor de nieuwsgaring was men enerzijds aangewezen op rechtstreekse richtlijnen van de PAB, anderzijds op via Belgapress verspreide berichten. Van nieuwsgaring in de ware zin van het woord was natuurlijk geen sprake. Men beperkte zich op lokaal vlak hoofdzakelijk tot vrij onschuldige onderwerpen met een hoog entertainmentgehalte, zoals sportmanifestaties. Collaboratiegroepen kregen slechts beperkte aandacht, controversiële binnenlandse aangelegenheden kwamen amper aan bod (verzetsaanslagen bijvoorbeeld) of werden gewoonweg doodgezwegen (de anti-joodse maatregelen bijvoorbeeld).
De in België gefilmde onderwerpen, die amper 20 % van het gemiddelde journaal besloegen, dienden vooral als glijmiddel voor het buitenlands nieuws. Dat nieuws was, weinig verrassend, sterk georiënteerd op nazi-Duitsland. De militaire verslaggeving, die 40 % van het gemiddelde journaal besloeg, presenteerde een zeer eenzijdige visie op het frontgebeuren en ging steeds uit

Hoewel bioscoopeigenaars verplicht waren tijdens elke voorstelling een Ufa-nieuwsfilm te tonen, werd er aanvankelijk toch voor geadverteerd in vakbladen. Deze reclame is interessant omdat ze aantoont dat het journaal naast het dagblad en de radio als derde belangrijk informatiekanaal werd gezien. Bron: *Cinema-Cinéma*, 01/12/1940 (Koninklijk Filmarchief)

van een Duitse eindoverwinning. De verdere buitenlandse verslaggeving, die eveneens 40 % van het gemiddelde journaal besloeg, had naast een verstrooiende (indirect propagandistische) ook een politiek-militaire functie en portretteerde Duitsland als het epicentrum van een nieuwe wereldorde. Door de traagheid van het medium vormde het journaal nooit de speerpunt van kleine of grote propaganda-acties. Omdat het via andere media verspreide boodschappen visueel ondersteunde, speelde het toch een belangrijke rol.

IMPACT VAN DE PROPAGANDA

Steunend op de ervaring die hij sinds 1933 in nazi-Duitsland had opgedaan, slaagde de bezetter erin alle informatiemedia gelijk te schakelen. De uniformiteit van zijn boodschap en de onderdrukking van andere stemmen (een kenmerk van elk dictatoriaal regime) was ongetwijfeld een cruciale factor voor het ontstaan van alternatieve illegale informatiemedia.
De overgrote meerderheid van de Belgen kwam dagelijks in contact met Duitse propaganda. Er werden evenveel kranten gelezen als voor de bezetting. Het

In september 1940 werden Belgische journalisten uitgenodigd voor een 'Duitslandreis' zodat ze de nieuwe heersers beter leerden kennen. Op 12 september werden ze persoonlijk ontvangen door de Duitse propagandaminister Joseph Goebbels (2e v.r.) (SOMA, foto Otto Krops, collectie Otto Spronk)

bioscoopbezoek, waarbij men verplicht was een voorstelling van het journaal te bekijken, bereikte ongeziene hoogtes. Ook de radio werd, vooral dankzij muziekprogramma's, druk beluisterd. Hoewel deze media collectief trachtten de publieke opinie naar hun hand te zetten, faalde de propagandamachine in haar opzet. In een van de rapporten die het Militair Bestuur naar Berlijn zond, bekende het dit falen in een opvallende vlaag van eerlijkheid: *"Es wirden zuviele Fehler in der deutschen Propaganda gemacht, um einen ernsthaften Einfluss auf die öffentlichen Meinung ausüben zu können."*[12] Men verduidelijkte dit met een voorbeeld. *"Ein Beispiel unter hunderten"*: het filmjournaal had beweerd dat de door de oorlog veroorzaakte economische crisis in België opgelost was. In alle bioscoopzalen had deze uitspraak lachstormen ontketend. Het Militair Bestuur waagde het echter niet de 'Fehler' te analyseren en er een conclusie uit te trekken. Die was nochtans eenvoudig: men had de waarheid verdraaid. Een propaganda die zich op leugens laat betrappen, kan nooit geloofwaardig zijn. Om die reden slaagden de officiële media er naarmate de bezetting vorderde hoe langer hoe minder in een rol van betekenis te spelen. In 1940-1941 kon men relatief waarheidsgetrouw over indrukwekkende militaire successen berichten, waardoor vele Belgen ervan overtuigd raakten dat Duitsland effectief voor vele jaren het centrum van een nieuw

geordend (maar daarom niet beter) Europa zou blijven. In 1942-1943 keerde het tij echter. Door in de eerste helft van 1943 te liegen over het oostfront (bijvoorbeeld over de Duitse capitulatie in Stalingrad) en mist te spuiten over de Duits-Italiaanse nederlaag in Afrika ('Tunisgrad') verloor men alle krediet en kreeg de geallieerde propaganda, die waarheidsgetrouwer was, vrij spel.

(1) E. DE BENS, *De pers in België*, Tielt: Lannoo, 2001, p. 38. (revised)

(2) De literatuur over dit onderwerp is zeer rijk, voor een up-to-date inleiding, zie D. WELCH, *The Third Reich Politics and Propaganda*, London/New York: Routledge, 2002. (revised)

(3) Himmler slaagde slechts in zijn opzet in juli 1944, ruim een maand voor de bevrijding. Deze periode was zo kort dat er in dit artikel niet verder wordt op ingegaan.

(4) Deze historiek van de PAB werd ontleend aan R. VANDE WINKEL, *Nazi newsreels and foreign propaganda in German-occupied territories: the Belgian version of Ufa's foreign weekly newsreel, ATW (1940-1944). Part 1: General analysis of the history and content of the Belgian ATW*, Universiteit Gent, doctoraatsverhandeling, 2003, p. 59-65. Een handelsversie verschijnt in 2005 bij Academia Press, Gent. Een Nederlandstalige samenvatting is te vinden in het *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue belge d'histoire contemporaine*, 37(2004)1, p. 163-177. Vóór oktober 1940 heette de PAB (waarvan de oprichting sinds de herfst van 1939 was voorbereid in het kader van 'Fall Gelb', het geheime Duitse plan voor een invasie van het Westen) de 'Propaganda-Staffel Belgien'. Om verwarring te vermijden wordt in dit artikel overal de term PAB gebruikt.

(5) Dit overzicht van de Duitse perspolitiek is gebaseerd op E. DE BENS, *De Belgische dagbladpers onder Duitse censuur (1940-1944)*, Kapellen: De Nederlandsche Boekhandel, 1973.

(6) Na herhaaldelijke overtredingen werden in augustus 1942 artikels over binnenlandse aangelegenheden opnieuw vooraf gecensureerd.

(7) De geciteerde PAB-richtlijnen vindt men samen met andere voorbeelden bij E. DE BENS, *De Belgische dagbladpers [...]*, p. 525-530.

(8) Voor *Signaal*, dat als tijdschrift niet in De Bens' boek voorkomt, zie L. VERDUYN, *Signaal, tijdschrift van het Oberkommando der Wehrmacht 1940-1945*, Antwerpen: All Books, 1984.

(9) Voor de geschiedenis van het NIR en van Zender Brussel, zie P. HERROELEN, Omroep. In: R. DE SCHRYVER, B. DE WEVER, G. DURNEZ, L. GEVERS, P. VAN HEES en M. DE METSENAERE (eds.), *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt: Lannoo, 1998, p. 2227-2231; T. VANDEN BOSSCHE, *'Hier zender Brussel!' De stem van het Rijk: 1940-1944*, RUG, licentiaatsverhandeling, 1996, p. 51-193; D. LAFORCE, *Duitse radiopropaganda in België tijdens de tweede wereldoorlog: het anti-bolsjevistisch leidmotief van Zender Brussel*, KMS, licentiaatsverhandeling, 1983, p. 109-128.

(10) M. DE WILDE, Zender Brussel. In: W. CALEWAERT (ed.), *Van bevrijding naar vrijheid: de media tijdens en na de tweede wereldoorlog*, Brussel: VUBPress, 1990, p. 46.

(11) Voor de productie en inhoud van de Belgische ATW, zie R. VANDE WINKEL, *Nazi newsreels and foreign propaganda [...]*.

(12) SOMA, MV 13 – LL 2/3, Tätigkeitsbericht der Militärverwaltung Allgemeine Übersicht (für die Zeit vom 1. Dezember 1941 – 15. März 1942), Anlage a - p. 8.

RADIO BELGIQUE-RADIO BELGIË EN HET V-TEKEN

MARTINE VERMANDERE

"We doen ons best, zonder erop te boffen,
En toch... Toch, krijgen we ze wel... de Moffen!"
(Jan Moedwil)

Op 10 mei 1940 vielen de eerste bommen op Brussel op een honderdtal meter van het omroepgebouw aan het Flageyplein. Beslist werd de radio-uitzendingen voort te zetten vanuit een geheime studio in een villa aan de Tumulidreef te Bosvoorde maar reeds op 14 mei moest de studio weer verhuizen. De uitzendingen werden nu vanuit Oostende op antenne gebracht in het Franse Rijsel. Door het verder oprukken van de Duitsers werd de installatie in Parijs gevestigd en daarna achtereenvolgens in Poitiers, Limoges, St.-Adresse, Rouen en Vichy. Vanaf 28 mei werd de apparatuur van het Nationaal Instituut voor Radio-Omroep / Institut National Belge de la Radiodiffusion (NIR/INR) gebruikt voor de uitzendingen van Zender Brussel-Radio Bruxelles die onder volledige controle van de bezetter stond. De Duitsers maakten ook gebruik van stoorzenders om andere radio-uitzendingen te verhinderen.

De Belgische uitzendingen vanuit Frankrijk stopten op 14 juni 1940. Ze werden hervat vanuit Londen. Radio Belgique-Radio België kwam dankzij de 'European Service' van de BBC in de ether op 28 september 1940. Tot 16 september 1944 werd elke avond - en later ook elke ochtend - een kroniek van vijftien minuten uitgezonden, afwisselend in het Frans door Victor de Laveleye en in het Nederlands door Nand Geersens, alias Jan Moedwil.

◄ Victor de Laveleye (l.) en Jan Moedwil (r.) te Londen in de bureaus van de BBC, 1944 (Uit: *Hier, Radio België. Jan Moedwil in Woord en Beeld*, 1945) (Stadsbibliotheek Antwerpen)

Victor de Laveleye, in 1894 geboren als zoon van een Brussels bankier en zelf een briljant advocaat, werd in 1937 voor korte tijd liberaal minister van Justitie. In mei 1940 volgde hij de regering naar Frankrijk en daarna naar Londen. De Antwerpse Nand Geersens, geboren in 1895 te Borgerhout, was professor aan het Instituut van het Terkamerenbos en later leraar typografie aan de Vakschool voor Kunstambachten te Antwerpen. Hij was ook medeoprichter van de kunstdrukkerij Loki, samen met de leden van de Lumièregroep: Frans Smits, Joris Minne en Roger Avermaete. In 1936 werd hij als deskundige verbonden aan het NIR voor de afdeling Uitgaven, belast met de programmabrochures van de radio-omroep. In het begin schreef de Laveleye alle teksten en gaf die door aan zijn Vlaamse collega voor vertaling en aanpassing aan het Vlaamse publiek. Al vlug schreef Geersens echter zijn eigen teksten, *"soms geselend en ranselend, dan weer gemoedelijk en ontroerend"*.[1] Radio Belgique-Radio België deed een beroep op de diensten van het persagentschap INBEL, de opvolger van Belga in Londen, dat alle nuttige inlichtingen leverde over de activiteiten van Belgen in binnen- en buitenland.

Maar wat impliceerde het luisteren naar deze zender? Het decreet van 18 juni 1940 bepaalde dat alle radiozenders en in het bijzonder amateurzenders, ingeleverd moesten worden bij de dichtstbijzijnde 'Kommandantur'. Maar de ontvangstposten, de radio's van particulieren, werden niet geconfisqueerd. Op 27 juli volgde een verordening waarin bepaald werd dat het verboden was opzettelijk naar Engelse radio-uitzendingen te luisteren. De inbreuken op dit verbod zouden bestraft worden met dwangarbeid, of in minder erge gevallen, met gevangenschap. Dit was uiteraard voor interpretatie vatbaar: wie bepaalt het 'opzettelijk' karakter en wat verstaat men onder 'minder erge gevallen'? Op 23 december kwam er verduidelijking: het verbod om radio-uitzendingen te beluisteren behelsde niet alleen de nieuwsuitzendingen maar alle uitzendingen. Het was ook verboden om alleen - door één persoon - te luisteren naar andere posten dan die van de Duitsers of naar zenders die door hen opgenomen waren. De Duitsers onderschatten dus duidelijk niet de impact die bepaalde uitzendingen hadden.

In de winter van 1940-1941 werd Londen 's nachts gebombardeerd. Het kleine bureautje van Radio Belgique-Radio België bij de BBC moest veiliger oorden opzoeken. De BBC gaf het een nieuwe locatie: een kelder in Bedford College, Regent's Park. Pas verhuisd, op 14 januari 1941, volgde vanuit dit geïmproviseerde kantoortje een historische uitzending. Om de Duitsers op stang te

◄ Pamflet met een variatie op het V-teken (Stadsbibliotheek Antwerpen)

Het 'Duitse' overwinningsteken aan de Beurs te Brussel (Uit: *Het Guldenboek van de Belgische Weerstand*, 1948) (SOMA)

jagen, knipten kinderen al een tijdlang de letters R A F, initialen van de Royal Air Force (de Britse luchtmacht), uit in papier en verspreidden ze in de straten. Een demoraliseringscampagne die men, mits enige voorzichtigheid, kon gebruiken zonder in de problemen te komen met de bezetter. De letters werden ook als graffiti op de muren aangebracht om de moed en het geloof in de overwinning erin te houden. In die bewuste uitzending van 14 januari stelde Victor de Laveleye echter een teken voor dat vlugger kon gekrabbeld worden, namelijk de V, de eerste letter van zijn eigen naam die ook stond voor Victoire in het Frans, voor Victory in het Engels en voor Vrijheid in het Nederlands. De Nederlandstalige uitzending van dit voorstel volgde pas op 1 februari. Moedwil bracht het voorstel als volgt aan: *"Stelt gij U, waarde luisteraars, wel goed de geestesgesteldheid voor van den Duitschen soldaat, die reeds een of twee jaren uit zijn gezin weg is, die te samen met zijn zoogezegde overwinning, in het vreemde land, zijn vereenzaming steeds met zich sleept? Die zich overal en altijd gehaat voelt, miszien, misprezen, geminacht? Die man voelt zich eenzaam en verlaten, en wanneer gij meewerkt om die gevoelens in hem aan te wakkeren en op te poken, dan vervult gij den besten plicht die men van U verwachten mag."*

Het idee van de Laveleye had echter pas impact nadat een nieuwslezer van BBC, D.E. Ritchie die werkte onder het pseudoniem Colonel Britton, op 27

juni 1941 de actie overnam en opriep om het V-teken in morse (kort-kort-kort-lang) te toeteren, te tikken en te fluiten. Ook het bekende handgebaar werd van dan af ingevoerd. De BBC begon ook de nieuwsuitzendingen met de eerste vier noten van Beethovens Vijfde Symfonie die overeenkwamen met het morseteken voor V.
In juli 1941 namen de Duitsers het teken over. Goebbels liet onder meer overal affiches plakken met daarop 'V-Victorie, Duitsland wint op alle fronten' en een V drukken op alle enveloppen van de 'Propaganda Abteilung'. De accaparatie van het teken door de Duitsers was echter geen groot succes, mede doordat Winston Churchill het teken tot zijn persoonlijk handelsmerk maakte.

Victor de Laveleye werd na de oorlog minister van Openbaar Onderwijs. Hij overleed op 14 december 1945 na een lange ziekte en nadat hij vernam dat zijn enige zoon, die in dienst was bij de RAF, vermist was. Een maand eerder had hij een brief ontvangen met eerbetoon van Winston Churchill. Nand Geersens werd directeur van de regionale zender Antwerpen tot zijn dood in 1959. Reeds op 13 oktober 1942 had de Belgische regering in ballingschap in Londen een besluitwet uitgevaardigd tot de oprichting van een Belgisch Nationaal Bureau voor Radio-Omroep (BRNO-RNB). Jan Boon werd benoemd tot directeur-generaal en kreeg de opdracht om in België een nieuw net van radiozenders op te bouwen. Bedoeling was om daarmee meteen na de bevrijding de nationale uitzendingen te hervatten. Deze geheime missies stonden bij de Britse autoriteiten bekend onder de naam 'Samoyede'. In zijn eerste toespraak na de bevrijding, op 4 september 1944, stelde Jan Boon: *"Wij zouden kunnen zeggen dat deze vier jaren oorlog ons de radio hebben doen ontdekken, in de volle omvang van zijn betekenis, als strijdmiddel der gedachte."*

(1) Voorwoord van dr. Herman Sabbe. In: *Hier, Radio België...Jan Moedwil in Woord en Beeld*, p. 7.

BIBLIOGRAFIE

- AMVC-Letterenhuis, dossier G 221.
- BOON, G., Radio Londen of de sluikradio. In: *Van bevrijding naar vrijheid. De media tijdens en na de Tweede Wereldoorlog.* Acta van het Colloquium van 1-2 september 1989 te Antwerpen, samengesteld door W. CALLEWAERT, Brussel: VUBPress, 1990, p. 37-44.
- DUTRY, T., *" V " for Victory: the birth of a symbol* (nota in het SOMA, BA 33.807).
- ECK, H. (ed.), *La guerre des ondes. Histoire des radios de langue française pendant la Deuxième Guerre mondiale*, Parijs/Lausanne/Brussel/Montréal: Armond Colin-Payot-Complexe-Hurtubise HMH, 1985.
- *Hier, Radio België... Jan Moedwil in Woord en Beeld*, Brussel: Loki, 15 mei 1945.
- *Hier radio-België!*, Wembley: BBC, 1944.

Sous la botte
R
A
F
le commandement unique
N° 12
Enfin Seul.
MOSCOU

DE SLUIKPERS IN BEZET BELGIË

FABRICE MAERTEN

In bezet België was de sluikpers niet alleen het enige middel tot vrije meningsuiting, maar ook het bindmiddel bij uitstek van het verzet. Ondanks technische problemen en vooral ondanks het gevaar, waren duizenden mensen, meestal uit de Franstalige middenklasse, betrokken bij de redactie van deze sluikbladen die langzamerhand over bijna heel het land verspreid raakten. Het gemeenschappelijke doel van die bladen was de strijd tegen de bezetter, maar de manier waarop die moest gevoerd worden en hun visie op de toekomst verschilden.

EEN ESSENTIEEL STRIJDMIDDEL

Gezien door 21e-eeuwse ogen lijken die paar duizenden bewaarde sluikblaadjes uit de Tweede Wereldoorlog misschien nogal onbeduidend. Toch waren zij toen, in al hun simpele eenvoud, de enige 'vrije stem' in een bezet land zonder enige democratische vertegenwoordiging.
Voor degenen die in de zomer van 1940, met gevaar voor eigen leven besloten de pen ter hand te nemen, was dit middel tot vrije meningsuiting des te noodzakelijker omdat het merendeel van de bevolking bereid leek de arbitraire beslissingen van de schijnbaar onoverwinnelijke bezetter te ondergaan. Van een dergelijke mentaliteit wilden de pioniers van de sluikpers niets weten. Zij geloofden daarentegen in een bevrijd België en werden in die overtuiging nog gesterkt toen het Duitse luchtoffensief tegen Engeland in de herfst

◄ Voorpagina van *Sous la botte* (eind 1941), een Brussels sluikblaadje dat enkel karikaturen en humoristische tekeningen bevatte (SOMA)

van 1940 mislukte. Zij vonden het belangrijk om de bevolking een hart onder de riem te steken, als een eerste stap naar echt verzet. Het belangrijkste doel van de redacteurs van die blaadjes was immers de bevolking ervan overtuigen mee te werken aan de uiteindelijke nederlaag van nazi-Duitsland. Hoe en in welke mate, varieerde naargelang de tijd en de ideologische achtergrond van de sluikbladen, maar over een aantal punten waren ze het eens: ze veroordeelden krachtig elke vorm van collaboratie, verwierpen de - volgens hen - al te coulante houding van de nog bestaande Belgische structuren en maanden aan tot passief, vele zelfs tot actief verzet.
Maar de bijdrage van de sluikpers tot het verzet bleef niet beperkt tot louter propaganda. Een verzetskrant wou ook een bindteken zijn, een ontmoetingsplaats voor vijanden van de bezetter. In een aantal gevallen moest de verzetskrant de ruggengraat van een groepering vormen. Soms, zoals dat het geval was voor *Solidariteit* van het Onafhankelijksfront (OF), diende de krant zelfs de financiële belangen van de organisatie. Voor degenen die steun gaven vormde hij zo het ontvangstbewijs van hun bijdragen. Sluikbladen richtten zich in de eerste plaats op de aan de gang zijnde strijd tegen de bezetter, maar meestal was er ook aandacht voor de toekomst. Vaak hadden de sluikbladen als ambitie de toekomst van het land te bespreken, hervormingen of zelfs een nieuw maatschappijmodel voor te stellen. Kortom, een verzetskrant beschouwde zichzelf ook als een politiek en maatschappelijk forum.

Om die doelstellingen te bereiken werden verschillende soorten artikels gepubliceerd. Omdat het er vooral op aankwam te overtuigen, kwamen er meer artikels waarin de internationale en nationale actualiteit werd besproken en algemene bijdragen waarin een visie op de herop te bouwen maatschappij gegeven werd. In dezelfde optiek werd ook heel wat concrete informatie verschaft over wat er in bezet België werkelijk gebeurde. Door actieplannen voor te stellen, instructies te geven of bepaalde slogans te blijven herhalen, zetten de sluikbladen hun lezers aan om zich bij het verzet aan te sluiten en speelden ze zo ook een rol als strijdorgaan.
De doelstellingen, de vorm, de informatiebronnen en de invalshoek van de sluikpers verschilden dus onmiskenbaar, minstens ten dele, van de BBC-programma's. Radio-Londen gaf namelijk, net als de sluikpers, aanmoedigingen en richtlijnen, maar had het toch moeilijk om die aan te passen aan de gemoedsstemming in het bezette land. Overigens gaf de BBC wel precieze informatie over de internationale situatie, maar ze was niet op de hoogte van wat er ter plaatse gebeurde. In vele opzichten vulden de twee informatie- en propagandamiddelen elkaar dus aan.

De mogelijke invloed van de sluikpers kan niet ontkend worden, maar heeft ze haar doel bereikt? Men begeeft zich natuurlijk op glad ijs als men wil inschatten wat het aandeel van de sluikbladen was in het moreel herstel van de bevolking, in de evolutie van de houding van de collaborateurs en van de Belgische autoriteiten, of in de ontwikkeling van het verzet. Mocht overgegaan worden tot onderzoek, dan is het toch mogelijk om min of meer nauwkeurig te bepalen in welke mate die pers tot het publiek is doorgedrongen.

Momenteel zijn er ongeveer 700 titels geregistreerd. Dat lijkt enorm veel, maar die indruk moet gerelativeerd worden. Vooreerst verschenen de meeste verzetsbladen maar één keer per maand, sommige om de veertien dagen, enkele wekelijks. Bovendien bevatten ze maar enkele artikels op twee, vier of in het beste geval zestien pagina's. De levensduur van een sluikblad bedroeg over het algemeen slechts één jaar, hetzij ongeveer tien nummers. Ten slotte werd slechts een klein aantal ervan op meer dan duizend exemplaren gedrukt. Dat ze gedrukt waren betekende overigens niet dat ze ook verspreid raakten. Omgekeerd was het dan weer zo dat de bladen dikwijls van hand tot hand gingen.
Van de 95 % volwassenen die niet aan het verzet deelnam, kreeg bijna niemand de kans om een dergelijk blad te lezen. In het beste geval kregen ze ooit wel eens een van de grote sluikbladen in handen. Aan Waalse zijde waren dat *La Libre Belgique* en *La Voix des Belges* (conservatief), *Le Monde du Travail* en *Le Peuple* (socialistisch), *Front* en de valse *Le Soir* (Onafhankelijkheidsfront) en *Le Drapeau rouge* (communistisch); aan Vlaamse zijde *De Vrijschutter* (Onafhankelijkheidsfront) en *Vrij Volk* (conservatief), *De Werker* (socialistisch), *Front* en *De Rode Vaan* (communistisch). Men kan zich zelfs afvragen of de Belgische bevolking die kranten niet vooral leerde kennen via de uittreksels die eruit voorgelezen werden op de BBC-radio; alhoewel men ook weer kan twijfelen aan hun impact, vermits het een met vertraging uitgezonden selectie betrof.

De sluikpers mocht dan weinig toegankelijk zijn voor de meeste Belgen, voor het kleine wereldje van het verzet en de onmiddellijke omgeving ervan, was zij een uiterst waardevol communicatie- en informatie-instrument. Het soepele verspreidingssysteem en de grote herkenbaarheid ervan zorgden ervoor dat een groot aantal mensen uit de directe omgeving van een verzetskern of basisgroep, die dat anders niet gekund of gewild zou hebben, erbij aansloot. Sluikbladen fungeerden zo ook vaak als rekruteringsmiddel en zorgden op die manier voor verdere uitbreiding van grotere organisaties als het Onafhankelijkheidsfront, de Belgische Nationale Beweging (BNB) en de Kommunistische Partij. Meteen propageerde zo'n sluikblad ook de ideologie van de

2de JAARGANG — NUMMER 11.

De Vrijschutter

Naar den geest van
Jacob Van Artevelde

Los van Duitschland.
Geen bloedakkoord met Hitler

Verdierlijkte Teutonen zijn wreeder en laffer dan wilde Beesten!

Dit is weer een bewijs hoe ver de lafheid kan gaan bij verdierlijkte wezens als deze de overmacht hebben. Deze photo werd door duitsche soldaten zelf genomen na eene terechtstelling van gijzelaars in Pancevo nabij Belgrado in April 1941. De hier voorgestelde gehangenen, waaronder ook vrouwen, zijn er maar 4 van de honderden die aan den moordlust der sadiekers ten offer vielen. Voor elken Duitscher door vrijschutters gekwetst werden 10 onschuldige burgers vermoord. Yoego-Slavië en Polen zijn de landen die het meest te verduren hebben van de germaansche woestelingen. Alzoo werden alléén sedert Juni l.l. 262.000 op de 400.000 in Warschau verblijvende Joden vermoord. Een deel werden met de mitrailleuse neergemaaid; een ander deel door gas vergiftigd; weer anderen door elektrische ontladingen van kant gemaakt; de rest liet men van honger omkomen in de zoogenaamde doodenkampen.

Strijden en Volharden! WAAROM?

Wij bestrijden de militarische dictatuur van de laaghartige, woeste Hitlerbende met alle lichaams- en zielskrachten, met alle beschikbare vermogens — want het gaat er op leven of dood — WAAROM?

1. — WIJ STRIJDEN ALS VLAMINGEN.

Het Hitlerbestuur veracht de kleine volkeren; deze moeten verdwijnen. Het misprijst onze taal en spot er mêê, erger nog dan de Franskiljons. Meest Duitschland den oorlog winnen — maar zulks zal niet gebeuren — dan worden onze kinderen in het Duitsch opgevoed en gedrild, Duitsch wordt de bestuurstaal en het Vlaamsch wordt genegeerd en begraven.

Zulks weten de zwarthemden reeds, zij de overloopers, de deserteurs naar het Duitsche Reich. Wij blijven ons Volk en ons ras getrouw; wij laten Duitschland niet beslissen over ons eigen lot en toekomst en beschouwen het als een volksvreemde en vijandige dwingelandij. Daarom voeren wij den strijd met fierheid en volharding.

2. — WIJ STRIJDEN VOOR BELGIE.

De eenheid van het land mag niet verbroken worden, want zij is de bevestiging van een historische en politiek-economische realiteit.
Alleen in een vrij België kan onze kultuur opbloeien, zal onze Vlaamsche persoonlijkheid haar eigen aard ontwikkelen, kunnen we groeien tot een Europeesch volk.

Maar in de toekomst moet er gezorgd worden voor betere staatsburgerlijke opvoeding. Wij moeten onze kinderen, de jeugd, opvoeden in een geest van ware gehechtheid en oprechte trouw aan België.

Geen gelukkig gezin zonder familiegeest; geen groot welvarend volk zonder nationalen geest, zonder staatsburgerszin.

3. — WIJ STRIJDEN ALS MENSCH.

De mensch heeft natuurlijke rechten. Deze rechten mogen door den staat niet afgeschaft of zelfs de uitoefening ervan niet verhinderd worden, zooals de dictatuur het beoogt.

De natuurlijke rechten, o.a. het recht op bestaan, op eigendom, op politieke vrijheid,

organisatie. Niet alleen onder de leden en hun directe omgeving, maar ook onder aanhangers van andere bewegingen, want verzetslui wisselden de sluikbladen vaak onderling uit. In Henegouwen bijvoorbeeld beweerde 60 % van de verzetslui regelmatig verboden sluikbladen verspreid te hebben.
Daardoor kwam een echte dialoog op gang tussen de verschillende componenten van het verzet, zodat het politieke debat in het bezette land kon doorgaan. Dat ze ook regelmatig de uitgeweken Belgische autoriteiten in Groot-Brittannië bereikten, maakte dat ook met hen de dialoog mogelijk bleef.
De inspanningen van en vooral de risico's genomen door duizenden redacteurs en tienduizenden 'verdelers' droegen dus daadwerkelijk bij tot de groei van het verzet en tot het voortbestaan van het politieke leven.

EEN PARCOURS VOL HINDERNISSEN

Een sluikblad maken was een collectieve, en dus een moeilijke onderneming. Vooreerst durfden maar weinigen een dergelijk avontuur aan. Ze wisten dat ze scherp in de gaten werden gehouden. Er waren wel veel goedwillige amateurs, maar hun amateurisme kwam de kwaliteit van de teksten natuurlijk niet ten goede. De toegang tot informatie was een nog neteliger kwestie: alleen belangrijke verzetsgroepen hadden genoeg contactpersonen om in hun blad iets anders te bieden dan algemene beschouwingen. Vele redacteurs waren zich bewust van deze tekortkoming, alsook van de onmogelijkheid een blad op grote schaal te verspreiden, en verkozen dan ook ermee op te houden in plaats van zinloze inspanningen te blijven leveren. Meer dan een kwart van de sluikbladen die in 1940 ontstonden, verdween om die reden.
De sluikpers had ook veel geld en materiaal nodig. Niet te onderschatten problemen die maakten dat één sluikblad op zeven, ontstaan in de eerste bezettingsmaanden, ophield te bestaan. Toch werden de financiële problemen dikwijls opgelost, dankzij giften van privé-personen, of door de verkoop van losse nummers (wat niet vaak gebeurde gezien de geringe kans op verkoop en het gevaar dat eraan verbonden was). Enkele zeldzame keren kwam er steun van de Belgische regering in Londen. Met dit geld werd papier en kopieermateriaal gekocht; een dure en moeilijke aangelegenheid gezien de schaarste en het risico om door de vijand te worden ontdekt.
Het grootste probleem bij het maken van een sluikblad was echter de vermenigvuldiging ervan. Stencilen, het meest gebruikte procédé, was relatief ongevaarlijk, maar men kon er maar een paar honderd kopieën mee maken. Voor een oplage van vele duizenden exemplaren, en om dus een echt lezerspubliek

◄ *De Vrijschutter* (eind 1942), een onafhankelijk sluikblad uit Halle (SOMA)

te krijgen, moest er gedrukt kunnen worden. Maar vele drukkers aarzelden, ze wisten dat ze grote risico's namen. Niet alleen waren drukpersen lawaaierig, maar ze lieten ook sporen na op de kranten, waardoor de Duitsers ze konden identificeren. Toch engageerden sommige professionele drukkers zich voor deze hachelijke onderneming. De prijs die zij en hun helpers daarvoor betaalden, was soms zeer hoog.
Nog delicater dan die financiële en technische problemen was het hoge aantal contacten nodig voor het slagen van de onderneming. Geheimhouding - de voor het verzet zo fundamentele veiligheidsmaatregel - was dus moeilijk toe te passen. De belangrijkste redacteurs kenden mekaar meestal, en zelfs al schreven ze clandestien, dan nog waren contacten met personen die instonden voor reproductie en distributie, onontbeerlijk. Net zoals de drukkers, riskeerden die personen door de vijand opgespoord te worden. Niet zelden werd een hele organisatie door de Duitsers opgerold nadat een van de leden ervan, hoe indirect hij ook betrokken was, was opgepakt. Arrestaties (of de angst ervoor) leidden tot het verdwijnen van minstens 31 van de 92 in 1940 ontstane bladen. Het was dus de belangrijkste reden voor het stopzetten van de kranten die in de beginperiode van de oorlog ontstonden (één krant op twee). 1650 van de 12.128 personen (in werkelijkheid waren er vele tienduizenden) die na de oorlog officieel als 'weerstander door de sluikpers' werden erkend, kregen die erkenning postuum.

Dat alles maakt duidelijk waarom bijna de helft van de in 1940 ontstane bladen nog vóór eind 1941 verdween. Bij de bevrijding bleven er nog 19 (of 20 %) van over. De opgedane ervaring leidde ongetwijfeld tot een betere structuur en een efficiëntere organisatie.

SPECIFICITEIT VAN DE SLUIKPERS: PERSONEN, EVOLUTIE EN GEOGRAFIE

Vermits de sluikpers dikwijls de eerste actievorm was van het verzet, rekruteerde ze vanzelfsprekend in strijdbare milieus. De meerderheid van de eerste sluikbladen werd dan ook opgericht om en rond de Franstalige kleine burgerij en middenklasse die nauw aanleunden bij de oud-strijdersmilieus, waar al van voor de invasie een anti-Duits patriottisme heerste, gevoed door de herinneringen aan de Eerste Wereldoorlog. Het apolitieke karakter van die eerste verzetslui maakte dat ze meestal alleen of hoogstens in familieverband of in kleine groepjes werkten. Die verzetsblaadjes werden meestal geschreven door ambtenaren, bedienden, leraren of personen met een vrij beroep, voornamelijk uit de grote Franstalige steden. Na verloop van tijd verdwenen

Een clandestiene drukkerij in Luik waar de krant *La Libre Belgique-Peter Pan* werd gedrukt tijdens de laatste maanden van de bezetting (SOMA)

de meeste of ze werden door grotere bladen opgeslokt. Die grotere sluikbladen bleven onafhankelijk van de verzetsbewegingen - zoals *Churchill-Gazette* (Luik), *La Libre Belgique-Peter Pan* (Brussel), *La Libre Belgique ressuscitée en 1940* (Luik) en *De Vrijschutter* (Halle) - ofwel waren of werden ze er de woordvoerder van - zoals *L'Insoumis* van de gelijknamige beweging (Brussel), *Steeds Vereenigd - Unis Toujours* van de Witte Brigade (Antwerpen), *La Vérité* van het Bevrijdingsleger (Luik), *La Voix des Belges* van de Belgische Nationale Beweging (Brussel), *Vrij Volk* van de Nationale Koninklijke Beweging (Leuven). Het ging meestal om bladen van rechtse strekking die zich evenwel uiterst zelden tot een politieke partij bekenden.

De antifascistische milieus vormden de andere grote rekruteringspool voor de sluikpers. Aanvankelijk waren er nauwelijks initiatieven, de oprichting te Luik in de zomer van 1940 van de clandestiene socialistische *Monde du Travail* niet te na gesproken. Gematigd links was namelijk totaal van slag door de ineenstorting van de westerse democratieën en de communisten namen in het verlengde van het Duits-Russisch niet-aanvalspact een afwachtende houding aan. Maar in 1941 kwam daar geleidelijk verandering in. Aan socialistische zijde kwam een stevige structuur tot stand zodat nu, naast de *Monde du Travail*, nog een aantal bladen op vrij grote oplage uitgegeven konden worden. Daaronder vooral *Le Peuple* in Brussel en *De Werker* in Antwerpen. De syndicale pers daarentegen bleef achterop hinken.
Bij de communisten was de verandering nog spectaculairder. Na de Duitse inval in de Sovjet-Unie in juni 1941 gooiden ze zich volop in de strijd. Ze wilden bij de bevolking een massaal elan opwekken, dat de bezetter uit het

Douleurs terribles dans les membres.

M. M. V., Bruxelles à T., nous écrit le 20-1-49 : « Je vous informe que les comprimés ovales Tridriol m'ont rendu grand service. Les douleurs ressenties dans mes membres inférieurs, je me pressais de prendre cette quinze mes ou et travailler à nouveau. J'éprouve du soulagement dans les membres. A la première incision, la température des comprimés ovales Tridriol ne fait absolument rien. Je ne dorment plus. Tridriol est le seul efficace et agissant rapidement. »

Dans vous les cas de douleurs dues aux inflammatoires, grippes, rhumatismes, lumbago, névralgies et maux de tête, les comprimés ovales Tridriol vous apporteront le calme, le repos, le sommeil. Ils ne contiennent ni aspirine ni pyramidon, ni aucun produit nuisible au cœur. Ils ne dérangent pas l'estomac et ne provoquent pas de vertiges. Ils ne laissent pas de mauvaise haleine. Vous les trouverez dans toutes les pharmacies, ainsi que chez Tridriol, 25, Place Lafontaine, Bruxelles. Le comprimé ovale Tridriol coûte 12,50 fr. Vous en trouverez dans une pharmacie de la Gare Centrale, 3, A. Ortel, 101 Avenue Louise, Bruxelles.

Lis. 101.575.

SERVICES MILITAIRES : 79-81, Tiergartenstrasse, Berlin, S. W. 68, Tél. 17.16.16 — SERVICES PARISIENS : 1, boul. Haussmann, Paris (9e). Tél. Aubert 11.98

7me ANNÉE. — N° 255. 60 Cmes (En province : 70 cmes.)

RÉDACTION : 21, PLACE DE BROUCKÈRE, BRUXELLES

TÉLÉPHONE : 12.70.40 et 12.77.20 (3 lignes) — COMPTE CHÈQUES-POSTAUX : N° 31.201

Mardi 9 novembre 1943

EDITION DE 17 HEURES

LE SOIR

Hôtel des Ventes Bruxellois
48 CHAUSSÉE D'ANVERS 48
BRUXELLES-NORD - T. 17.49.90

RICHE VENTE PUBLIQUE SPÉCIALE

TAPIS KIRMAN, BAGHDAD, Chaises, et sets, 3.50/4.50. Chaises et sets, 4.50/5. Fauteuils 3.50/4.50. Tapis 3.50/4.50. Tapis 4.50/5.50. Tapis 5.50/6.50. Tapis 6.50/7.50. Tapis 7.50/8.50. Tapis 8.50/9.50. Tapis 9.50/10.50. Tapis 10.50/11.50. Tapis 11.50/12.50. Tapis 12.50/13.50. Tapis 13.50/14.50. Tapis 14.50/15.50. Tapis 15.50/16.50. Tapis 16.50/17.50. Tapis 17.50/18.50. Tapis 18.50/19.50. Tapis 19.50/20.50. Tapis 20.50/21.50. Tapis 21.50/22.50. Tapis 22.50/23.50. Tapis

land moest helpen verjagen. De pers was daarbij van fundamenteel belang. Die zou niet alleen hun ideeën verspreiden, maar ook als ruggengraat dienen van hun in de herfst van 1941 opgerichte massabeweging, het Onafhankelijkheidsfront (OF).

Om de verste uithoeken van België en alle sociale groepen te bereiken, kwamen er niet alleen meer en meer puur communistische organen, maar ook en vooral bladen onrechtstreeks verbonden met de nieuwe organisatie. Vanaf 1942 publiceerde het OF regionale bladen en bladen gericht tot specifieke groepen: vrouwen, dokters, leraren, de magistratuur enz. Men besteedde extra aandacht aan de landbouwers (12 sluikbladen); aan de jeugd (18 sluikbladen) en vooral aan de loontrekkenden. De Syndikale Strijdkomités (SSK), opgericht om hun belangen te verdedigen en de strijd in de bedrijven aan te wakkeren, gaven 88 blaadjes uit. Solidariteit, een nevenorganisatie van het OF die hulp bood aan families van slachtoffers van de Duitse repressie, gaf bovendien 35 berichtenbladen uit, voornamelijk bestaande uit lijsten van giften.

De Kommunistische Partij van België (KPB) had sinds februari 1941 een nationaal orgaan, *De Roode Vaan/Le Drapeau rouge*; voor het OF was dat pas in oktober 1943 het geval met *Front* (zowel Nederlands- als Franstalige titel). Het OF was ook de stuwende kracht achter de valse versie van *Le Soir* die op 9 november 1943 verscheen. Het ging om een perfecte imitatie van de gecensureerde *Le Soir*, die op 50.000 exemplaren gedrukt werd. Het blad deed heel het land in lachen uitbarsten en bracht de beweging 350.000 fr. op (omgerekend ongeveer 175.000 euro); vooral dankzij de grote bedragen die sommigen neertelden om zo'n 'specimen' te bemachtigen.

De inspanningen die de KPB zich op het vlak van de sluikpers getroostte, leverden verbluffende resultaten op: naast de 97 eigenlijke bladen kwamen er nog eens 248 publicaties bij, die direct of indirect verband hielden met het OF, in totaal meer dan de helft van de in bezet België gepubliceerde sluikbladen. Toch moet dit succes enigszins gerelativeerd worden. Vooreerst hadden de meeste van die bladen maar een beperkte verspreiding, alleen de regionale en vooral de nationale bladen van KPB en OF hadden een vrij groot lezerspubliek. Daarbij kwam nog dat met het groeiend succes van het OF vanaf 1943, sommige lokale en regionale bladen van die beweging in handen kwamen van christen-democraten, liberalen en vooral socialisten, zodat de KPB de controle erop grotendeels verloor. Ten slotte waren de sluikbladen weliswaar nadrukkelijk aanwezig in Brussel, en veroverden ze vanuit de Waalse communistische bastions die de Waalse industriebekkens waren, nagenoeg heel Wallonië, maar in Vlaanderen waren ze buiten de grote steden nauwelijks te vinden.

◄ Voorpagina van de valse *Le Soir* van 9 november 1943 (SOMA)

Morgenrood

SOCIALISTISCH STRIJDBLAD NOVEMBER 1941

EEN DUIVELSCHE VERORDENING...

Volgt het voorbeeld van 1917 :

VLAMINGEN! Geen gram koper voor de Duitschers!

We zijn nog niet aan het einde van onze verrassingen.

Hoewel den laatsten tijd de bezetter meer en meer zijn lange tanden toont, hoewel de ervaring ons geleerd heeft dat onze Duitsche meesters voor geen middel terugdeinzen, wanneer het er om gaat den nationalen weerstand te breken, toch hadden we niet verwacht dat ze hun toevlucht zouden durven nemen tot maatregelen als voor het inleveren van het koper voorzien werden.

Het gezond verstand van den volksmensch deed hem bij het lezen dezer verordening spontaan uitroepen :

« Het gaat slecht met de nazi's. Herinner u 1917. Toen moesten we ook ons koper inleveren en... het jaar daarop waren we verlost ! »

Dit oordeel is duidelijker dan de geleerdste berekening en ontleding van de macht van het Duitsche oorlogspotentieel !

Iets moet men de Duitschers toegeven : ze weten verdraaid goed, dat indien ze er moeten op wachten, dat de bevolking uit vrijen wil het zoo broodnoodige koper inlevert, de ingebrachte hoeveelheid nog niet groot genoeg zijn om er een sigarenaansteker uit te vervaardigen, laat staan granaten en kanonnen.

Ze weten dat de Belgen, en zeker de Vlamingen, er heelemaal geen prijs op stellen het koper te geven voor den kogel, die morgen misschien één onzer martelaars treft, voor de granaat die één onzer moedige RAF-vliegers zou kunnen neerhalen.

Dat weten ze goed.

En daarom hebben ze deze spitsvondige verordening uitgevaardigd.

Die heeren hebben het nu eens fijn aan boord gelegd en zijn in hun nopjes over hun werk.

Wie zijn koper braafjes en snullig inlevert, krijgt... minder dan een bedankje. Tenzij iemand waarde zou hechten aan de betaalbons, die van de einde 1943 te betalen belastingen mogen afgerekend worden.

Wie het niet geeft is een saboteur van de « nationale » (lees Duitsche) industrie en betaalt een flinke boete, die voor een gewone arbeider in sommige omstandigheden tot 600 frank kan bedragen !

Nogal kras, niet ?

Maar ze gaan alle perken te buiten, wanneer ze de Belgische administratie met het inzamelen van het metaal belasten.

We weten, dat de hoogere leiding der Belgische administratie het den laatsten tijd meer dan eens met hun geweten op een akkoordje hebben gegooid. Maar nu moet gekozen worden tusschen plicht en verraad !

Laten de heeren gouverneurs, burgemeesters en rijkswacht- en politie-officieren bedenken, dat onze wetgeving de doodstraf voorziet voor het leveren van oorlogsmaterieel aan den vijand.

Welke moet nu de houding onzer bevolking zijn ten opzichte van deze uitdaging ?

1° Geen burger levert koper, tin, nikkel of lood in. We hoeven niet meer te vertellen waar dit metaal kan verborgen worden.

2° Niemand betaalt de boete.

3° Niemand tracht van anderen koper te koopen om het dan in te leveren.

Als dit wachtwoord door onze landgenooten wordt nageleefd, en daar twijfelen we geen oogenblik aan, kunnen de Duitschers naar hun koper fluiten !

Onze administratie heeft een specialen plicht :

1° De burgemeesters zullen weigeren ook maar een vinger uit te steken om het koper te verzamelen.

2° De hoofden der politie en rijkswacht zullen weigeren vervolgingen in te spannen tegen overtreders van de Duitsche verordening.

3° De controleurs zullen weigeren huiszoekingen te doen.

Laat de Duitschers hun smerige karweitjes zelf opknappen, als ze dat kunnen.

Voor wie het nog niet begrepen heeft herhalen we :

Geen gram koper voor de Duitsche kanonnen !

« MORGENROOD »

ONZE OPLAGEN IS BEPERKT...

Geen nummer mag dus verloren gaan.

Verspreid « Morgenrood » overal, in fabrieken en kantoren.

Maar wees voorzichtig.

Koken kost geld. Drukken ook !

Onze maandelijksche check uit Londen is nog niet aangekomen en onze Russische roebels zijn uitgegeven.

We moeten dus onze lezers vragen hun penning te storten aan den kameraad die hun het nummer doorgaf.

We maken van de gelegenheid gebruik om er op te wijzen dat onze eerste oproep voor het solidariteitsfonds een flinke som opgeleverd heeft.

Geef regelmatig wat ge missen kunt, kameraad !

Het Vlaamse landsgedeelte en de Nederlandstalige sluikpers waren trouwens in de Belgische sluikpers in haar geheel ondervertegenwoordigd. Amper 25,7 % van de sluikbladen was Nederlandstalig tegen 71,5 % Franstalig. Niet dat de Vlamingen minder vijandig stonden tegenover de bezetter dan de Walen, maar ze waren minder patriottisch, minder antifascistisch. Meer dan hun Waalse landgenoten namen zij een afwachtende houding aan of boden ze passief verzet.

De plaats van uitgave getuigt bovendien van het belang van de hoofdstad waar 31,8 % van de sluikbladen werd gemaakt, tegenover 42,7 % in Wallonië en 25,5 % in Vlaanderen. Ook Luik was met 80 bladen of 12 % van de totale productie een belangrijk centrum. Ter vergelijking: Antwerpen, dé plaats van de sluikpers in Vlaanderen, stond voor slechts 6,6 % van het totaal.

De sluikpers was een stedelijk fenomeen dat zowel ter linkerzijde als ter rechterzijde gemaakt werd door een opgeleide middenklasse die vóór de oorlog meestal ver van de machtscentra verwijderd was en vormde de weerslag van een haast uitsluitend Franstalig verzet met soms dezelfde, soms uiteenlopende doeleinden.

REFLECTIES OVER HEDEN EN TOEKOMST

Meer begaan met propaganda dan met informatie, wilden de sluikbladen hun lezers vooral overtuigen van de juistheid van hun ideeën. Meestal betroffen die de manier waarop de gebeurtenissen geïnterpreteerd moesten worden en hoe erop diende gereageerd. Alle sluikbladen ageerden fel tegen de bezetter en de collaborateurs. Uitzonderingen daarop waren: de bladen van de verzetsbeweging Wallonie libre, die zich in de eerste plaats afzetten tegen wat ze als de Vlaamse greep op het land beschouwden; de trotskistische bladen die op een proletarische revolutie uit waren; de communistische bladen die zich tijdens de eerste maanden van de bezetting zowel tegen imperialisme uit Londen als imperialisme uit Berlijn kantten.

De sluikbladen verzetten zich ook tegen de politiek van het minste kwaad van de hoogste gezagsdragers die door de vijand getolereerd werden, namelijk de secretarissen-generaal aan het hoofd van de administratie (en die, binnen de beperkingen opgelegd door de bezetter, zelfs uitvoerende en wetgevende bevoegdheden hadden) en de magistraten van het Hof van Cassatie, aan het hoofd van de rechterlijke macht. Natuurlijk wensten de sluikbladen allemaal vurig de bevrijding van België en steunden ze de Belgische regering in Londen en de vijanden van de Asmogendheden (in de eerste plaats de Brit-

◄ *Morgenrood* (november 1941), een socialistisch strijdblad uit Vilvoorde (SOMA)

ten, de Amerikanen en de Russen). Geschokt door de invoering in oktober 1942 van de verplichte tewerkstelling in Duitsland, betuigden zij hun solidariteit met de gedeporteerden en zetten ze aan tot steun aan de werkweigeraars.

Over verschillende kwesties waren ze het echter oneens. De conservatieve sluikbladen vermeden over het algemeen kritiek op de houding van de industriëlen. Tot zijn tweede huwelijk in december 1941 stonden ze zeer positief tegenover Leopold III. Daarna behield hij wel hun sympathie, maar uit angst voor controverse raakten ze het onderwerp niet meer te veel aan. Ze waren grote voorstanders van Britten en Amerikanen en waren blij met de Duitse nederlagen in Rusland, waarbij ze wel hoopten dat ze zich vergisten in de aard van het communisme dat hen toch nog altijd schrik inboezemde. Gezien hun katholieke achtergrond hadden veel van die conservatieve bladen heel wat aandacht voor de reacties van de kerkelijke hiërarchie en bewierookten die als ze positie nam tegen de vijand. Ze waren echter niet zo te vinden voor aanslagen of spectaculaire sabotageacties: ze vreesden expliciet voor represailles en impliciet voor een ontwrichting van de maatschappij. Bovendien aarzelden ze degenen die aangeduid werden voor verplichte tewerkstelling aan te zetten tot werkweigering. Maar ze riepen wel op om inlichtingen te verzamelen en om tot een samenwerking te komen van clandestiene milities met het oog op gewapende steun bij de bevrijding en op ordehandhaving onmiddellijk erna. Ten slotte keurden sommige conservatieve bladen de jacht op de joden heftig af, terwijl andere er nauwelijks met een woord over repten.

Aan het andere eind van het politieke spectrum stonden de communisten, die wel regelmatig het patronaat en de koning aanpakten. Als enthousiaste aanhangers van de Sovjet-Unie steunden ze vanaf de zomer van 1941 Britten en Amerikanen, maar betreurden dat die niet méér deden in de oorlog. Over het algemeen waren ze meer begaan met het lot van de joden die werden aangezet om zich te verzetten tegen deportatie naar Duitsland. Ze waren voor elke vorm van verzet, ook sabotage en aanslagen, en riepen op tot een nationale opstand op het ogenblik dat de bezettingstroepen verzwakt zouden zijn door de oprukkende geallieerden. Na de bevrijding wilden ze de falende autoriteiten vervangen door comités opgericht door het OF. De pers van het OF zelf zat ongeveer op dezelfde lijn, behalve dat zij, omwille van de eenheid, niet al te zeer afgaf op de monarchie en de bezittende klasse en het sovjetmodel niet al te zeer ophemelde.

De socialistische verzetsbladen ten slotte namen een tussenpositie in. Enerzijds leunden ze aan bij de communisten en het OF door hun oproep tegen deportatie naar Duitsland en hun kritiek op het patronaat en de koning. Anderzijds waren ze niet zo te vinden voor aanslagen en sabotage; ze bleven de Sovjet-Unie wantrouwen en besteedden weinig aandacht aan de jodenvervol-

Leden van de Nationale Unie van de Sluikpers, onmiddellijk na de oorlog (SOMA)

ging. Bij het naderen van de bevrijding riepen ze, uit schrik voor eventuele excessen van de twee andere strekkingen, op om een afwachtende houding aan te nemen.

De sluikbladen waren in de eerste plaats met de oorlog bezig, maar sommige gingen toch ook in op de organisatie van België en de wereld na de bevrijding. Zelfs wanneer we de bladen van de trotskisten en van Wallonie libre buiten beschouwing laten, waren er op dat vlak meer verschillen dan overeenkomsten. Over een aantal zaken was men het eens: België moest een en onverdeeld blijven; tegen de collaborateurs was een harde repressie noodzakelijk; de regering in Londen moest verantwoording afleggen over haar daden; er moest een strikte marktcontrole komen om ontregeling van de economie te vermijden en een minimum aan welzijn te garanderen. Wat de buitenlandse politiek betreft waren de krantjes het eens om de oorlog voort te zetten tot de capitulatie van Duitsland en dat land te ontwapenen zodat het nooit meer een oorlog kon beginnen. Hoewel ze doorgaans voor een betere internationale samenwerking waren, wou geen van de bladen dat België zijn soevereiniteit - waarvoor men tenslotte gevochten had - ook maar zelfs gedeeltelijk opgaf ten voordele van een supranationale organisatie.
De rechtse sluikpers hamerde op het belang van grondige binnenlandse politieke hervormingen. De meeste conservatieve bladen vonden dat het vooroorlogse parlementaire systeem manifeste tekortkomingen had en dus moest

worden hervormd. Alle hervormingsvoorstellen gingen in de richting van een versterking van de uitvoerende macht ten nadele van de wetgevende. De regering, die meer dan vroeger nauwer met de koning moest samenwerken, zou minder afhankelijk worden van het parlement. Het parlement zou, met de afschaffing van de Senaat, maar één Kamer tellen en zou zijn voorrechten aanzienlijk zien verminderen. Verschillende bladen wensten tot slot de oprichting van een bestuurslichaam op corporatieve basis met bepaalde economische bevoegdheden. Op sociaal-economisch vlak wilden de conservatieve sluikbladen geen fundamentele veranderingen, al hadden ze geen bezwaar tegen een verdere uitbreiding van de sociale wetgeving, zolang die maar niet aanzette tot luiheid of het individuele dynamisme aantastte. De collaborateurs moesten streng gestraft worden, maar daarbij moesten de normale procedures nageleefd worden. Tot slot stonden ze wantrouwig tegenover initiatieven die zouden kunnen leiden tot zelfs maar een gedeeltelijk verlies aan nationale soevereiniteit.

De socialisten waren het - behalve wat de repressie betreft - met alle conservatieve voorstellen en standpunten oneens. Ze verwierpen het idee van een regering die verantwoording verschuldigd was aan de koning en haast niet meer aan het parlement, en waren ook tegen de oprichting van een niet democratisch verkozen economisch bestuurslichaam. Bovendien eisten ze het vertrek van Leopold III die zich volgens hen te sterk gecompromitteerd had. Een eis die voor de rechtse sluikbladen totaal onaanvaardbaar was; zij beschouwden de koning juist als het cement van het vaderland. De socialistische sluikpers kwam met ambitieuze economische en sociale hervormingsvoorstellen die het leven van de Belgen en vooral van de arbeiders aanzienlijk moesten verbeteren. Op economisch vlak was ze voorstander van de nationalisatie van de grootindustrie en de banken. Haar sociale hervormingsvoorstellen moesten een betere bescherming bieden aan ouderen, zieken en werklozen. Op het vlak van de buitenlandse politiek zag ze internationale instellingen wel zitten. Vermelden we nog dat bepaalde syndicale sluikbladen, die nochtans socialistische redacteurs hadden, wilden dat de arbeidersorganisaties minder afhankelijk werden van de politieke macht en aan de basis beter gestructureerd, zodat ze op dat niveau een volwaardig tegenwicht vormden tegen de bedrijfsleiders.

De communistische voorstellen voor de toekomst waren veel vager, behalve dan in verband met de collaborateurs voor wie ze een meedogenloze uitzonderingsrechtspraak eisten. Door zijn soms virulente kritiek op het patronaat en zijn bewondering voor het sovjetmodel zou men kunnen denken dat uiterst-links na de bevrijding radicale politieke en sociale veranderingen wou, maar de communisten lieten niet in hun kaarten kijken. Ze wilden vooral geen verdeeldheid zaaien in de patriottische opinie, nu ze bijna al hun energie

staken in de opbouw van een zo breed mogelijk front tegen de bezetter. Ze hoopten dat deze grote groep van verzetslui een belangrijke rol zou spelen in de bevrijding van het land en dat ze de poorten van de macht zou inbeuken. Die klemtoon op het heden was vanzelfsprekend ook terug te vinden in de sluikpers van het OF, maar tijdens de laatste bezettingsmaanden ook in de rechtse en in mindere mate in de socialistische sluikpers. Door de hevige strijd tegen een in het nauw gedreven vijand moest alle energie op het dagelijkse verzet gericht worden en bleek de nood aan eenheid.

Door de snelle bevrijding van het land werd veel leed vermeden, maar voor de verzetslui betekende het dat een groot deel van het verhoopte prestige verloren ging ten voordele van de Angelsaksische bevrijders.
Het verzet was wel betrokken bij een harde repressie maar verloor al snel zijn macht. Behalve op sociaal vlak zagen de verzetslui dan ook bitter weinig van hun plannen terechtkomen. Bovendien raakten ze binnen de kortste keren verdeeld over de Koningskwestie en de Koude Oorlog. Wellicht was het gevoel te hebben bijgedragen tot een versterking van de Belgische eenheid het enige dat de verzetslui een zekere voldoening gaf. Tot ze, vanaf de jaren 1960 lijdzaam moesten toezien op de langzame federalisering van het land.
Toch waren ze ontzettend trots dat ze meegeholpen hadden om de Belgen een onschatbaar goed, namelijk de vrijheid, terug te geven.

BIBLIOGRAFIE

- GOTOVITCH, J., Beeld van de klandestiene pers in 1940. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 2(1972), p. 223-267.
- GOTOVITCH, J. (dir.), JOSSE, E., HOSTIE, Y., MARTIN, D., WYNANTS, J., *Guide de la Presse Clandestine de Belgique*, Bruxelles: CREHSGM, 1991.
- GOTOVITCH, J., *Du rouge au tricolore. Les communistes belges de 1939 à 1944. Un aspect de l'histoire de la Résistance en Belgique*, Bruxelles: Labor, 1992.
- MEYERS, W. en SELLESLAGH, F., *De vijand te lijf. De Belgen in het verzet*, Antwerpen/Amsterdam: Helios, 1984, p. 14-31.
- TANHAM, G., *Contribution à l'histoire de la résistance belge. 1940-1944*, Bruxelles: Presses Universitaires de Bruxelles, 1977, p. 105-144.
- WILLEQUET, J., *La Belgique sous la botte. Résistances et collaborations 1940-1945*, Paris: Editions Universitaires, 1986.

SON EXCELLENCE LE GOUVERNEUR
BON VON BISSING ET SON AMIE INTIME

NOTRE CHER GOUVERNEUR, ÉCOEURÉ PAR LA LECTURE DES MENSONGES DES JOURNAUX CENSURÉS, CHERCHE LA VÉRITÉ DANS LA 'LIBRE BELGIQUE'

DE SYMBOOLFUNCTIE VAN 1914-1918 VOOR DE SLUIKPERS VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG

KAROLIEN STEEN

Welke impact had de Eerste Wereldoorlog op de sluikpers van de Tweede Wereldoorlog? De connecties tussen beide zijn veelvuldig en de impact navenant. Clandestiene pers was, naast het verzamelen van inlichtingen en het organiseren van ontsnappingen, een van de vormen van verzet die bekend was uit 14-18. Na het Duitse verbod in 1940 op het vrij verspreiden van gedrukte pers werd dus teruggegrepen naar een vertrouwde verzetsvorm. Vrij vlug, al in juni 1940, doken de eerste exemplaren van deze verboden pers op, vooral in een weinig gepolitiseerd milieu waar patriottisme een belangrijke rol speelde.[1]

Een groot verschil met de vorige oorlog was echter dat de radio nu een veel belangrijker rol speelde. Een groot deel van de Belgische bevolking luisterde naar de BBC en haalde daar zijn informatie over de actuele internationale gebeurtenissen. De pers kreeg zodoende veeleer een duidingsfunctie bij deze gebeurtenissen en was niet zozeer de overbrenger van nieuwe informatie, terwijl dat in de Eerste Wereldoorlog wel het geval was.[2] Bovendien vormden de radio-uitzendingen voor de clandestiene pers een bron van inspiratie. Een ander belangrijk verschil was de kwantiteit. In de Tweede Wereldoorlog waren er meer en verscheidener sluikbladen, onder meer omdat men kon aanknopen bij de traditie uit de Eerste Wereldoorlog en omdat het verzet zich veel sterker georganiseerd had en vele verzetsbewegingen hun eigen sluikbladen produceerden. In sommige gevallen kan de vertrouwdheid met deze schriftelijke vorm van verzet uit de Eerste Wereldoorlog erg letterlijk genomen worden, zoals voor de clandestiene krant *De Vrijschutter*. Hij werd tijdens de Eerste Wereldoorlog door de broers Jan en Guillaume Devillé gedrukt

◄ Humoristische foto met von Bissing in *La Libre Belgique* van juni 1915 (SOMA)

en uitgegeven en bij de nieuwe vijandelijkheden hernamen ze dit initiatief.[3] Het spreekt voor zich dat er onder de medewerkers van de sluikpers ook oudstrijders en politieke gevangenen van 14-18 waren.[4] De persoonlijke herinnering aan de Eerste Wereldoorlog was voor hen een mogelijke motivatie om zich opnieuw te verenigen tegen de bezetter. Joseph Weeghmans, een medewerker van de sluikkrant *Le Belge*, vermeldt in zijn manuscript *Raisons de faire de la presse clandestine en 1940* als eerste drijfveer dat hij een politieke gevangene van 14-18 was: *"Je n'avais pas confiance dans le peuple allemand ni aux Allemands en général depuis notre libération ou mieux depuis le 11 novembre 1918."*[5]
De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog was ook een collectief gegeven. Zelfs mensen die toen niet actief waren geweest of hem zelf niet hadden meegemaakt, droegen beelden en symbolen van deze oorlog in zich mee. Tijdens het interbellum heerste er immers een echte oorlogscultus waarin de sacralisatie van het vaderland en de haat tegen de vijand werden aangewakkerd.[6] Herdenkingen van de omgekomen helden en verhalen over de wreedheden van de Duitsers waren gemeengoed. Verdun, de Marne, de IJzer, koning Albert, kardinaal Mercier waren symbolisch geladen begrippen die ook door de jeugd met allerlei gebeurtenissen en beelden geassocieerd werden. *La Libre Belgique*, de belangrijkste sluikkrant uit de Eerste Wereldoorlog, was ook een dergelijk symbool. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er in de Tweede Wereldoorlog een tiental kranten verschenen die dezelfde titel gebruikten. *"Les titres rendent un son grave - celui d'une presse de conscience nationale - apparemment dépourvu de résonance idéologique. Il s'agit bien d'une affirmation nationale où s'expriment le souvenir direct de la première guerre et la volonté de nier le caractère inéluctable et éternel de l'occupation."*[7] De titel *La Libre Belgique* beklemtoont de continuïteit en draagt uit dat de oprichters in dezelfde geest willen schrijven als hun illustere voorganger van 1915: *"Nous plaçons ce journal sous le vocable de LA LIBRE BELGIQUE clandestine de 1914-1918. Certes nous n'avons aucune qualité pour nous prétendre propriétaires de ce titre devenu glorieux dans les annales du pays. Il appartient en propre à ceux qui fondèrent LA LIBRE BELGIQUE de 1914-1918. [...] Bien que totalement étranger à l'équipe de la première 'LIBRE BELGIQUE' [...], nous avons cru pouvoir nous servir de ce titre parce qu'il est un symbole, que chacun en comprend la signification, et qu'il est dans les heures présentes, synonyme de patriotisme, de résistance et d'optimisme confiant."*[8]
Door het gebruik van bepaalde foto's en titels, en door de vergelijkbare layout van sommige nummers, is het duidelijk dat men eveneens vertrouwd was met de inhoud van deze kranten. Een leuk voorbeeld is het hergebruik van een humoristische foto uit *La Libre Belgique* van juni 1915 waarop men von Bissing ziet met een exemplaar van *La Libre Belgique* in zijn handen.[9] In het num-

L'HISTOIRE SE RÉPÈTE ...
À 20 ANS DE DISTANCE.

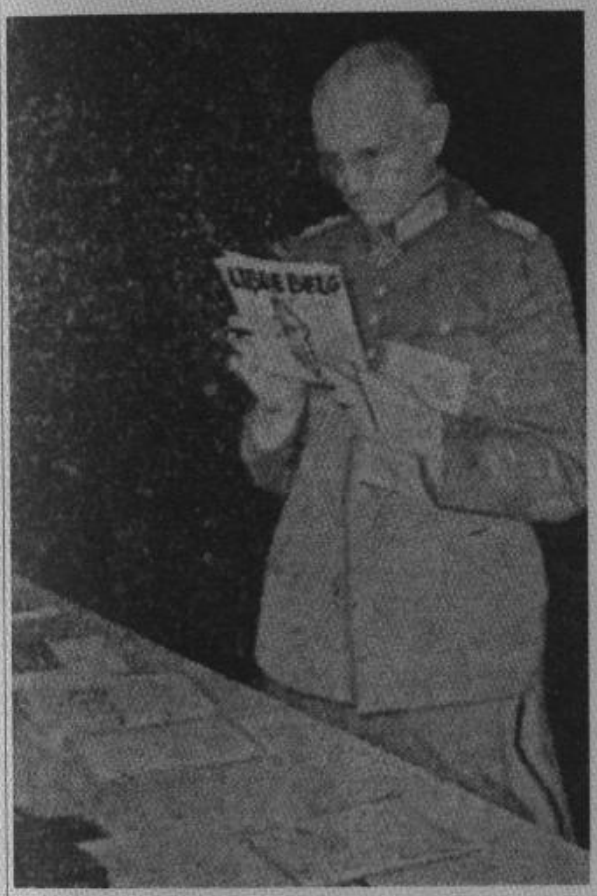

NOTRE BIEN-AIMÉ GOUVERNEUR VON FALKENHAUSEN, ÉCOEURÉ PAR LA LECTURE DES MENSONGES DES JOURNAUX CENSURÉS, CHERCHE LA VÉRITÉ DANS LA "LIBRE BELGIQUE", IMITANT L'EXEMPLE DE SON ILLUSTRE PRÉDÉCESSEUR VON BISSING.
NOTA: - NOUS RAPPELONS À NOS ABONNÉS QUE SON EXCELLENCE EST UN DE NOS FIDÈLES LECTEURS. IL REÇOIT RÉGULIÈREMENT UN NUMÉRO DE LUXE DE LA "LIBRE BELGIQUE" ÉDITÉ SPÉCIALEMENT À SON INTENTION.

mer van 15 maart 1942 wordt deze foto geactualiseerd door von Bissing te vervangen door von Falkenhausen. Zelfs de tekst eronder is duidelijk afgekeken van het voorbeeld uit de eerste oorlog, meer zelfs, er wordt ook expliciet naar verwezen: *"Notre bien-aimé gouverneur, von Falkenhausen, écœuré par la lecture des mensonges des journaux censurés, cherche la vérité dans la 'Libre Belgique', imitant l'exemple de son illustre prédécesseur von Bissing."* [10]

Ook door het aanleggen van verraderslijsten en het symbolisch gebruik van de data 21 juli en 1830 knoopten vele sluikbladen aan bij de tradities van de pers uit de vorige oorlog. Bovendien richtten ze zich tot dezelfde vijand, hadden ze dezelfde bondgenoten en waren enkele Duitse maatregelen in beide oorlogen van kracht. Er is dus ontegensprekelijk een inhoudelijke verwantschap tussen de sluikpers uit de beide oorlogen.

Daarnaast werd in de clandestiene pers van de Tweede Wereldoorlog voortdurend gerefereerd aan de Eerste Wereldoorlog.[11] Dit zal slechts heel lichtjes afnemen naar het einde van de oorlog toe.[12] De Eerste Wereldoorlog was hierbij niet zozeer een thema op zich maar werd wel veelvuldig als voorbeeld, referentiekader, aanknopingspunt en vergelijking gebruikt.

◄ Deze foto in *La Libre Belgique* van 15 maart 1942, nu met von Falkenhausen, is duidelijk geïnspireerd op deze uit WO I (SOMA)

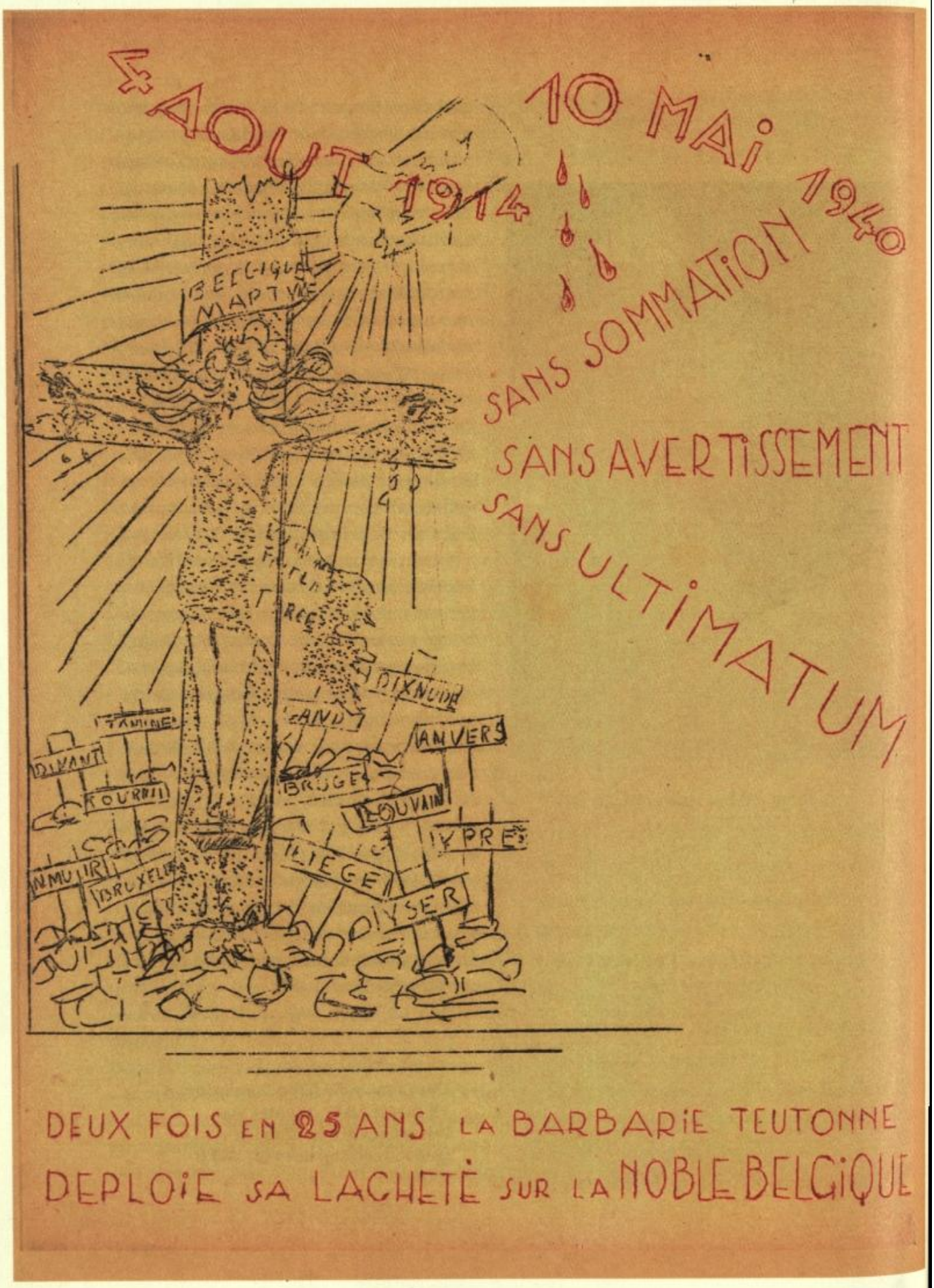

DEUX FOIS EN 25 ANS LA BARBARIE TEUTONNE
DEPLOIE SA LACHETÉ SUR LA NOBLE BELGIQUE

'DUITSCHE WREEDHEDEN'

In het begin van de oorlog waren er vaak verwijzingen naar de wreedheden van de Duitsers in de Eerste Wereldoorlog om de bevolking ervan bewust te maken dat het nog steeds dezelfde 'barbaren' waren. Op die manier hoopte men te motiveren tot verzet, want in mei 1940 gedroegen de Duitse soldaten zich immers veel 'geciviliseerder' dan bij de inval in 1914. De wreedheden van 1914 waaraan de mensen een levendige herinnering hadden - een herinnering die toen sterk was gevoed door het uitbuiten van dit thema door onder meer de Britse propaganda - werden in 1940 niet herhaald. Nu de haat van de bevolking minder spontaan en evident leek, moest de sluikpers wel de nadruk leggen op de 'barbaarse' Duitsers om die aan te wakkeren: *"Depuis qu'ils occupent en maîtres nos villes et villages, les soldats allemands se comportent en général de façon correcte, en ce sens qu'ils n'ont renouvelé, sauf cas individuels, les horreurs d'Aerschot et de Dinant. [...] Mais ce n'est pas parce que les troupes allemandes n'ont pas renouvelé toutes les cruautés dont beaucoup les croyaient capables, que nous saurions oublier les crimes sanglants qu'elles ont commis."* [13] Het geweld uit 1914 stond in het collectieve geheugen gegrift en vormde een ideale voedingsbodem voor germanofobie. De schrijvers van de clandestiene bladen maakten hier dankbaar gebruik van. Naar het einde van de oorlog toe was het hameren op die wreedheid niet meer zo nodig, omdat de bevolking ondertussen geconfronteerd werd met de 'wreedheden' - nu eerder in de zin van moeilijke levensomstandigheden - van de nieuwe oorlog.

Vaak werden de wreedheden van de twee wereldoorlogen naast elkaar geplaatst. In augustus 1941 verscheen in *La Libre Belgique* een tekening van een vrouw aan het kruis, symbool van het gemartelde België, met daarrond, symbolisch, graven van steden die in de twee oorlogen door de Duitsers verwoest waren.[14] Opvallend is dat bij die visuele samenvoeging ook dezelfde woorden terugkeren: *"[...] alors que depuis 1940, les Nazis affament, pillent, saccagent, ruinent, volent, torturent et tuent sans répit dans tout le pays"*. [15] Ook aan het woordgebruik merkt men dat de sluikpers de Duitsers van de twee oorlogen over dezelfde kam scheert. Veelvuldig werd de term 'Boches' gebruikt en ook verwees men telkens naar de 'barbaren' of de 'Teutonen'. De compleet andere ideologische context van het nationaal-socialisme werd op deze manier ontkend. *"Et le monde reconnaissait dans le soldat nazi, trait pour trait, le dur et hypocrite visage des reîtres de Guillaume II."* [16] De pers

◄ De wreedheden van de twee wereldoorlogen naast elkaar geplaatst in *La Libre Belgique ressuscitée*, augustus 1941 (SOMA)

koos ervoor te verwijzen naar het bekende en terug te grijpen naar vertrouwde beelden in plaats van het ideologisch moeilijk te verklaren nazisme uit te leggen. Toch werd, wanneer de sluikkrant hoofdzakelijk antifascistisch was - voornamelijk in linkse milieus - wel aandacht besteed aan deze ideologie. Sterk veralgemeend kan men stellen dat hoe antifascistischer de krant, hoe meer het nazikarakter van het Hitlerregime in de verf gezet werd en hoe patriottischer, hoe meer het huidige bezettingsregime met dat van de Eerste Wereldoorlog vergeleken werd.[17] Al kwam naar het einde van de oorlog toe ook steeds vaker de benaming 'nazi's' voor en werd het specifieke van dit regime steeds meer naar voor geschoven: *"[...] et enfin, ce qui est le crime des crimes, [...] l'introduction, dans notre pays propre et honnête de l'antisémitisme, de l'intolérance racique et philosophique".*[18]

In een oorlogsperiode grijpt men ook terug naar verhalen over misdaden van de vijand die reeds in andere conflicten werden aangehaald.[19] De beeldvorming van de Eerste Wereldoorlog werd bijvoorbeeld gebruikt om de wreedheden in de Sovjet-Unie te beschrijven: *"Het sadisme der nazi's kent geen grenzen: de ellendigen drijven vrouwen en kinderen en grijsaards voor zich uit om zich te dekken tegen de Sovjet-mitrailleuzen. Zij verkrachten de jonge meisjes, snijden hen de borsten af, halen hen de ingewanden uit het lijf, verpletteren ze onder de wielen hunner kamions, sleuren ze uiteen tusschen hun tanks enz."*[20] De beruchte 'franc-tireurs'-legende, die teruggaat tot 1870 en in de Eerste Wereldoorlog heel vaak werd gebruikt, werd door de pers van 1940-1944 terug opgevist: *"[...] des groupes de partisans, de "Francs-tireurs" qui mèneront la vie dure à l'occupant en développant dans toutes les régions du pays une guerre de guérillas."*[21]

Het spreekt voor zich dat expliciet verwezen werd naar elke Duitse maatregel die ook in de Eerste Wereldoorlog werd opgelegd. Deze herhalingen werden sterk in de verf gezet waardoor 'de misdaad' nog zwaarder werd. In het begin van de oorlog werd benadrukt dat het reeds de tweede maal in 25 jaar was dat Duitsland zijn woord brak en een onschuldig, neutraal land aanviel: *"Pour la deuxième fois en un quart de siècle, notre pays a été envahi et occupé par l'Allemagne, au mépris des traités et de la parole donnée."*[22]

Andere daden die met de Eerste Wereldoorlog vergeleken werden, waren vooral de economische plundering van het land, het inleveren van koper en de deportatie van arbeiders: *"Dwangarbeid heeft het Duitsche Rijk van Wilhelm II niet gered; dwangarbeid zal ook het Mofrika van Hitler niet redden."*[23]

GOEDE VOORBEELDEN

Naast misdaden werden in de clandestiene pers van de Tweede Wereldoorlog ook persoonlijkheden uit de Eerste Wereldoorlog bovengehaald, als blijk van patriottisme. Vooral in het begin van de oorlog zijn verwijzingen naar heroïsche figuren zoals koning Albert I, kardinaal Mercier en burgemeester Adolf Max frequent. In het begin van de Tweede Wereldoorlog ontbraken dergelijke sterke figuren alsnog, dus bleef men refereren aan goede voorbeelden. Zo kreeg de Eerste Wereldoorlog een voorbeeldfunctie, men moest zich gedragen zoals de bevolking in 14-18: *"Jeunes gens de Belgique, persévérez dans cette attitude, montrez-vous dignes de vos pères qui furent pendant la guerre 1914-1918 ceux que le monde entier appelait LES VAILLANTS PETITS BELGES."* [24]
Men moest de martelaren van die oorlog herdenken en hen bewijzen dat ze niet voor niks gestorven waren: *"Gij zult denken aan de miljoenen menschenlevens die moesten geofferd worden om de vrijheid der volkeren tegen den vreemden overweldiger te beschermen. En met smart zult ge de overweging maken dat de volkeren de herhaling van 1914-1918 niet hebben kunnen verhinderen."* [25]
Een vergelijking tussen helden uit de twee oorlogen was ook standaard en dan voornamelijk tussen koning Albert I en koning Leopold III, zowel in positieve als in negatieve zin, naargelang de al dan niet royalistische strekking van de krant: *"Le roi Albert bénéficiait d'un grand prestige parce qu'au moment décisif en 1914, il avait traduit d'une manière adéquate les aspirations profondes du peuple. Léopold III a perdu bien des sympathies parce qu'il a accepté comme définitive une défaite que les Belges ne considèrent que provisoire et qu'il a ainsi énervé pendant plusieurs mois l'esprit de résistance à l'occupant."* [26]
De verwijzing naar reeds lang gestorven slachtoffers of notoire helden werd minder noodzakelijk naarmate de oorlog vorderde. De nieuwe oorlog had intussen nieuwe martelaren en helden gecreëerd, die veel dichter stonden bij de bevolking. Het was zo dat in 1940-1944 de vijand niet veranderd was, maar de helden wel. Het werd steeds moeilijker om de soldaten aan de IJzer en het stille verzet tegen de deportaties uit de Eerste Wereldoorlog te vergelijken met de partizanen en de werkweigeraars. De passieve houding van de bevolking tijdens de Eerste Wereldoorlog werd ook steeds minder geschikt bevonden als voorbeeld. Men ambieerde immers een actieve strijd.[27]
De collaborateurs van de vorige oorlog moesten hierbij de haat aanwakkeren en het kwade personifiëren. In het begin van de oorlog werd vaker naar August Borms dan naar Staf De Clercq verwezen, die nochtans de leider van het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) was. Borms was nu eenmaal hét symbool van het activisme, mede door de 'Bormsverkiezing' in Antwerpen in 1928.
Het positieve of negatieve oorlogsverleden van relevante personen uit de

LEVE DE 11 NOVEMBER - MOBILISATIE DER VRIJHEIDSKRACHTEN !

Volk van Antwerpen !

Op 11 November zullen uw gedachten gaan naar het verleden. Gij zult denken aan het reusachtige bloedbad, waaraan 23 jaar geleden een einde werd gesteld. Gij zult denken aan de millioenen menschenlevens die moesten geofferd worden om de vrijheid der volkeren tegen den vreemden overweldiger te beschermen. En met smart zult ge de overweging maken dat de volkeren de herhaling van 1914-1918 niet hebben kunnen verhindere. Met bitterheid zullen uw gedachten verwijlen bij de rampzalige situatie waarin wij opnieuw verkeeren. Met woede zult ge de balans opmaken : uw land wordt leeggeplunderd, uw vrijheid is vernietigd, uw kinderen worden door honger en koude en ziekten beloerd. Dat is het grandiose werk van Hitler-den-Bloedige, dat is de Messias-zending die deze razende sadist meent te moeten vervullen !

Volk van Antwerpen !

Gij zult niet alleen **DENKEN** op 11 November, gij zult ook dienen te **HANDELEN** ! Gij zult van 11 November een

ALGEMEENE MOBILISATIE

maken van allen die den bezetter en zijn handlangers haten, van allen die recht op bestaan en vrijheid wenschen. ! Daarom zult gij tuchtvol, bewust van uw verantwoordelijkheid tegenover u zelf, uw gezin, uw volk, uw land, tegenover de geschiedenis, gehoor geven aan volgenden

OPROEP van het ONAFHANKELIJKHEIDSFRONT.

In de week van 10 tot 17 November zult gij :

1°) Onder geen enkel voorwendsel de officieele, aan de nazi's verkochte pers lezen.

2°) Met krijt, kalk, verf op alle muren der stad, op schuttingen en op de wegen onze leuzen doen verschijnen : België vrij ! De Nazi's buiten ! De verraders ter dood !

3°) In de cinema's zult gij bij het afrollen der aktualiteiten in massa protesteeren tegen de Goebbels-propaganda. !

Op 11 November zelf zult gij :

4°) De nationale kleuren dragen als blijk van uw vrijheidswil.

5°) Uw kinderen niet naar school zenden.

6°) In uw fabrieken en bureelen tot staking overgaan, liefst den ganschen dag en zoo dit onmogelijk is, minstens gedurende 5 minuten om 11 uur 's morgens.

7°) Bloemen brengen naar de graven onzer gesneuvelden.

8°) Te 11 uur stipt moet het verkeer stilgelegd worden gedurende 5 minuten en zult gij ingetogen, blootshoofds staande blijven.

9°) Te half één zult gij aan de Nationale Bank defileeren voorbij het standbeeld onzer gesneuvelden van 1914-1918.

10°) Ten slotte zult gij 's avonds in massa samenstroomen in het centrum der stad : Meir, Leysstr., De Keyzerlei, dus niet in de bioscopen, niet in de schouwburgen, maar op straat !

Al deze akties zult gij vanaf begin November door mondelinge propaganda, door krijt- en kalkakties voorbereiden.

Sinjoren !

Door aan dezen oproep van het Onafhankelijkheidsfront trouw en tuchtvol gehoor te geven, zult gij bewijzen de waardige zonen en dochters te zijn eener fiere stad ! Gij zult de Nazi's en hun knechten het bewijs leveren dat gij niet rijp zijt voor uitbuiting en verslaving. Gij zult uw vertrouwen in de uiteindelijke zegepraal bevestigen en den vijand doen sidderen.

Leve de 11 November-mobilisatie ! Leve het Onafhankelijkheidsfront !

Tweede Wereldoorlog werd ook vaak beschreven. De vergelijking van iemands gedrag tijdens de twee oorlogen werd als een evidentie beschouwd. Van een verzetsheld vermeldde men dat hij ook voorbeeldig aan het front gestreden had tijdens de vorige oorlog: *"[...] vurig patriot, die zich aan het front schitterend gedroeg, gedurende den oorlog 1914-1918, [...] was François Bovesse zeer verschillend van onze andere politiekers en parlementairen."* [28] En van een collaborateur dat hij reeds een tweede maal met de vijand heulde. Soms kon men echter niet anders dan vermelden dat de bewuste collaborateur een oud-strijder van 1914-1918 was!

PATRIOTTISCHE DATA

Data werden ook symbolisch gebruikt en geïnterpreteerd. 21 juli, maar sterker nog 11 november, was een symbool van de onafhankelijkheid van het land: *"Op 11 november herdenkt geheel ons vrijheidslievend volk den dag waarop in 1918, na meer dan 4 jaar bezetting, de horden van den Keizer de vlag moesten strijken en uit het land werden verjaagd. [...] Op dezen dag zullen wij door ons optreden over geheel België de nazi's laten voelen dat de bezetting ditmaal geen 4 jaar zal duren."* [29] De verwijzingen naar de Eerste Wereldoorlog kwamen rond deze data frequenter voor. Elke gelegenheid werd aangegrepen om er een herinneringsdag van te maken om zo het moreel van de bevolking op te krikken en het verzet aan te moedigen. Andere belangrijke nationalistische, patriottische data waren de verjaardag van Leopold III, de overlijdensdag van koning Albert I maar ook 10 mei, het begin van de Tweede Wereldoorlog. Sprekend is dat op 11 november 1940 een van de eerste uitingen van verzet of minstens van ongenoegen bij de bevolking werd waargenomen.
In de sluikpers en op de radio kreeg 1918 mythische dimensies, en werd naar voren geschoven als het symbool van vrijheid dat de strijdlust en de hoop op een overwinning moest aanwakkeren: *"'1918', formule magnifique, affirmation de la croyance populaire à la fin de la guerre pour l'année qui vient de commencer."* [30] Eveneens hamerde men erop dat iedereen moest blijven geloven in de goede afloop ook al was de toestand rampzalig, en ook hier refereerde men aan 1918. 1918 werd ook gebruikt vanuit een andere invalshoek, namelijk om aan te tonen dat men lessen moest trekken uit het verleden: er werd vaak geschreven dat de collaborateurs ditmaal strenger en genadeloos moesten gestraft worden: *"Le premier de ces rêves est de ne plus supporter la scandaleuse impunité dont trop de traîtres ont joui après 1918. Nous voulons,*

◄ Pamflet van het OF uit 1941 waarin heel duidelijk wordt verwezen naar de symbolische datum van 11 november (Stadsbibliotheek Antwerpen)

nous exigeons même que tous les traîtres soient durement punis, quels qu'ils soient et où qu'ils soient."[31]
De Eerste Wereldoorlog was trouwens niet de enige historische gebeurtenis waarnaar verwezen werd in de sluikpers. 1830 was nog zo'n symbolische datum verbonden met termen als vrijheid en onafhankelijkheid. Specifiek aan Vlaamse kant moest de Guldensporenslag dezelfde symboliek oproepen.

VERGANKELIJKE SYMBOLIEK

De Eerste Wereldoorlog was erg belangrijk voor de sluikpers uit de Tweede Wereldoorlog. Niet alleen was de sluikpers duidelijk inhoudelijk geïnspireerd op voorbeelden uit de Eerste Wereldoorlog, maar ook bleken vele medewerkers aan de sluikpers oud-strijders en politieke gevangenen te zijn van 14-18. Bovendien waren de inhoudelijke referenties aan de Eerste Wereldoorlog erg talrijk. Vele begrippen, data en figuren uit de Eerste Wereldoorlog kregen een symbolische dimensie. Hiervan werd door de sluikpers gretig gebruik gemaakt om de haat van de bevolking te voeden en het verzet aan te sporen. Naarmate de oorlog vorderde, werden echter nieuwe helden en martelaren gecreëerd.
Na de Tweede Wereldoorlog verdween de beeldvorming over de Eerste Wereldoorlog stilletjes uit het collectieve geheugen en werd ze vervangen door beelden uit de Tweede Wereldoorlog, een oorlog die als nog wreder en nog ondraaglijker ervaren werd. Deze beeldvorming is in onze hedendaagse maatschappij nog erg actueel.

De citaten in dit artikel komen voornamelijk uit de clandestiene pers die bewaard is op Amsab-ISG en in de Stadsbibliotheek Antwerpen. De meest sprekende voorbeelden zijn gekozen zonder rekening te houden met de taal van het citaat. Zo zijn er in deze tekst verschillende Franstalige citaten. Een groot deel van de sluikpers die verspreid werd in Vlaanderen was namelijk Franstalig. Dit wil niet zeggen dat Nederlandse voorbeelden onbestaande zijn.

(1) J. GOTOVITCH, Beeld van de klandestiene pers in 1940. In: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, (1972)2, p. 249.

(2) N. BAL, *De clandestiene pers in Vlaanderen 1940-1944*, Brussel: BRT-Instructieve Omroep, 1991, s.p.

(3) J. GOTOVITCH (dir.), E. JOSSE, Y. HOSTIE, D. MARTIN, J. WYNANTS, *Guide de la presse clandestine de Belgique*, Bruxelles: CREHSGM, 1991, p. 165.

(4) Jammer genoeg beschik ik hier niet over statistische gegevens.

(5) SOMA, J. WEEGHMANS, *Raisons de faire de la presse clandestine en 1940*, p. 1, AB 079.

(6) F. MAERTEN, Le poids du souvenir de 14-18 dans l'engagement résistant durant la Seconde Guerre mondiale. Le cas du Hainaut. In: F. MAERTEN, J.-P. NANDRIN en L. VAN YPERSEELE (red.), *Politique, imaginaire et éducation. Mélanges en l'honneur de Jacques Lory*, Brussel: Facultés Universitaires Saint-Louis, 2000, p. 89-125. Maerten komt zelfs tot

de volgende vraagstelling: *"On peut même se demander si, outre la génération du front, ce ne sont pas les jeunes nés au lendemain de la guerre et élevés par des parents et des éducateurs marqués par l'épreuve, qui ont été les plus touchés par la culture de guerre née de la Première Guerre mondiale et donc par la germanophobie ambiante."* (p. 122)

(7) J. GERARD-LIBOIS en J. GOTOVITCH, *L'an 40. La Belgique occupée*, Brussel: CRISP, 1971, p. 360.

(8) *La Libre Belgique, Nouvelle série de guerre*, 15/08/1940, nr. 1.

(9) *La Libre Belgique, Fondée le 1er février 1915*, juni 1915, nr. 30.

(10) *La Libre Belgique, Nouvelle série de guerre fondée le 15 août 1940*, 15/03/1942, nr. 31.

(11) Het is niet de bedoeling van deze uiteenzetting om een statistische analyse te geven van het gebruik van referenties aan deze oorlog en evenmin om deze in te delen naargelang het gebruik in verschillende discours, of het gebruik te bekijken via de verschillende ideologische invalshoeken. Hiervoor verwijzen we naar het artikel van Fabrice Maerten: F. MAERTEN, L'impact du souvenir de la grande guerre sur la résistance en Belgique durant le second conflit mondial. In: L. VAN YPERSELE, *Imaginaires de guerre: L'histoire entre mythe et réalité* - Actes du colloque, Louvain-la-Neuve, 3-5 mai 2001, Louvain-la-Neuve: Bruylant-Academia - Université Catholique de Louvain, 2001, p. 303-336 (Transversalités n° 3). Zijn besluit is dat ideologisch gezien de verwijzingen naar de Eerste Wereldoorlog het meest voorkomen bij de rechtse pers, het minst bij de communistische pers die erg gericht is op het antifascisme en dat de socialistische pers en deze van het Onafhankelijkheidsfront tussen deze twee extremen in liggen (p. 309). Dit artikel zal zich voornamelijk toespitsen op het inhoudelijke, symbolische gebruik van de Eerste Wereldoorlog in de sluikpers.

(12) F. MAERTEN, *L'impact du [...]*, p. 310.

(13) *La Libre Belgique, Nouvelle série de guerre*, 15/08/1940, nr. 1.

(14) *La Libre Belgique ressuscitée en 1940*, augustus 1941, nr. 14.

(15) *Indépendance, Organe Carolorégien du Front de l'Indépendance*, 25/03/1944, nr. 15.

(16) *La résistance passive*, mei 1941, nr. 4.

(17) F. MAERTEN, *L'impact du [...]*, p. 309.

(18) *La Libre Belgique ressuscitée en 1940, édition spéciale pour le Pays de Liège*, mei 1942, nr. 30.

(19) K. STEEN, *Poor little Belgium, Het gebruik van België in de Britse propaganda uit de Eerste Wereldoorlog*, RUG, licentiaatsverhandeling, 2000.

(20) Amsab-ISG-Centrum Antwerpen, Archief Jos Van Eynde, 53.234, Vlugschrift *Vrouwen spreken tot U...Oproep aan de vrouwen van geheel de wereld!*

(21) Amsab-ISG-Centrum Antwerpen, Archief Jos Van Eynde, 53.242, Vlugschrift *Appel au peuple* uitgaande van de Kommunistische Partij van België.

(22) *Libération, Organe Bruxellois du Front de l'Indépendance*, april 1942, nr. 4.

(23) *Ronse Vrij-Renaix Libre, Orgaan van het Onafhankelijkheidsfront-Organe du Front de l'Indépendance*, november 1942, nr. 7.

(24) *La Libre Belgique, Nouvelle série de guerre fondée le 15 août 1940*, 01/11/1943, nr. 70.

(25) *België Vrij*, augustus 1942, nr. 8.

(26) *L'Espoir*, mei 1942, nr. 17.

(27) F. MAERTEN, *L'impact du [...]*, p. 318.

(28) *De Vrije Belg*, maart 1944.

(29) *De Boer, Strijdblad der boerenbeweging tegen den bezetter*, oktober 1942, nr. 4.

(30) *Indépendance, Organe du Front de l'Indépendance pour les provinces de Hainaut et de Namur*, maart-april 1943, nrs. 8 en 9.

(31) *L'Indépendance*, 01/08/1944, nr. 17.

DE SLUIKPERS IN ANTWERPEN

'BEHOUDT DEN MOED, BEHOUDT DE HOOP'

DE SLUIKPERS IN ANTWERPEN

GERT DE PRINS

"Papierbandjes met slagwoorden tegen de bezetter, welke de mensen in handen werden gegeven of op de muren geplakt; gekleurde kleefbriefjes voor ruiten en muren; caricatuurtekeningen en foto's, alle gericht tegen de bezetter en zijn werk; eindelijk talrijke pamfletten van verschillende aard, bepaalde feiten aanklagend of oproepend tot manifestaties."

Zo ontstond de sluikpers. Rudolf Roels, een van de leidende figuren van het Antwerpse Onafhankelijkheidsfront (OF), beschreef het ontstaan ervan hier voor zijn stad, maar in wezen verschilt dit verhaal weinig van dat op andere plaatsen, verteld door andere getuigen. Het was een erg bescheiden start, maar het beantwoordde aan de noden van het moment: het was van het grootste belang dat er een nieuw optimisme kwam en een nieuw geloof in de toekomst. Dat was in de zomer van 1940 niet zo vanzelfsprekend. De glansrijke overwinning van de Duitse troepen en de invasievloot die in de Antwerpse haven opgebouwd werd, overtuigden velen ervan dat de bezetting een feit was, en dat Engeland nu wel snel een compromisvrede zou sluiten met Duitsland.
Het eerste verzet was dan ook een moreel verzet. Met de vorige bezetting voor ogen, kristalliseerde het zich rond de nationale feestdagen van het land. De eerste pamfletten waren oproepen om op 21 juli de nationale feestdag te vieren. Nog meer pamfletten kwamen er voor de herdenking van de wapen-

◀◀ Sluikdrukkers aan het werk (Uit J. De Schuyter, *Geheime bladzijden uit het Heldenboek van den Weerstand,* 1946)

◀ Karikatuur van Hitler, verspreid door de groep van *Het Vrije Woord-Brabo* (Federale Overheidsdienst Sociale Zekerheid / Dienst Oorlogsslachtoffers-Statuut-dossier Christiaens)

stilstand van 11 november. Hoewel de bezetter dergelijke acties verbood, werd er toch opgeroepen die dag even halt te houden bij de gedenktekens voor de gesneuvelden, een Belgische driekleur in het knoopsgat te dragen of - voor de oud-strijders - hun eretekens.

EEN KETEN VAN SCHRIJFMACHINES

De pamfletten die hiertoe opriepen waren erg eenvoudig: op een schrijfmachine werd een tekst in verschillende exemplaren tegelijk getikt door middel van doorslagjes. Kon een oproep twee- of viermaal herhaald worden op één blad, dan was het op die manier vrij eenvoudig om een aanzienlijk aantal pamfletten te vervaardigen. Bovendien werd de lezer aangemoedigd het pamflet zelf ook een aantal keren over te schrijven. Dit werd een typisch onderdeel van een pamflet:

> *"Help aan de verspreiding van dit schrijven. Het is uw plicht."*
> *"Werpt dit niet weg... Leest en overhandigt het aan uwe vrienden. [...] Belgen, verspreidt dit ordewoord; herhaalt het onvermoeid in den familiekring en rondom U, - Herdrukt dezen oproep in duizende exemplaren en laat hem overal toekomen, ook op den buiten."*
> *"Leest en verspreidt De Waarheid! Helpt ons: geeft dit blad voort, werpt het in de bussen of schrijft een of ander artikel af. Gij zult een patriottisch werk doen."*

Het zijn oproepen die gloeien van optimisme, en terecht. De Antwerpse Stadsbibliotheek, Amsab-ISG en het SOMA bewaren aanzienlijke aantallen van dergelijke pamfletten; sommige ervan zijn duidelijk van elkaar afgeschreven. De oproep werd dus niet genegeerd. In de collecties van de Antwerpse Stadsbibliotheek is zelfs een soort 'werk in uitvoering' bewaard gebleven. In juni 1942 moest Jozef Van De Meulebroeck ontslag nemen als burgemeester van Brussel. Hij legde daarbij een verklaring af, een patriottische oproep tot verzet, die als pamflet het hele land rondging. De Stadsbibliotheek bezit maar liefst zes exemplaren ervan, die op slechts enkele punten van elkaar verschillen. Naast elkaar gelegd, wordt zichtbaar dat iemand de taak op zich heeft genomen de Nederlandse vertaling ervan op punt te stellen: een eerdere Nederlandstalige versie draagt in potlood enige verbeteringen. Blijkbaar vond de onbekende dat de vertaling, zoals hij die zelf gekregen had, te sterk afweek van het Franstalige origineel. De correcties die hij aanbracht werden verwerkt in een ander exemplaar van het pamflet. De verschillende uitgaven ervan hebben elk een eigen bladschikking en zijn vervaardigd op verschillende schrijfmachines. Iemand heeft zich dus achter een schrijfmachine gezet om, met een Nederlandstalig exemplaar en een Franstalig origineel bij de hand, een verbeterde versie op te stellen, en die op zijn beurt te gaan verspreiden

In een aantal gevallen werd zelfs een volledig krantje op die manier gekopieerd en doorgegeven. Zo bijvoorbeeld *Het Roode Hoekje* dat door Hypoliet Van der Vaet werd gemaakt vanaf het najaar van 1940, bij hem thuis in de Generaal Lemanstraat. De titel verwijst naar een soort van cursiefje dat de Antwerpse socialistische politicus Willem Eekelers regelmatig schreef in de vooroorlogse krant *De Volksgazet*. Het werk van Van der Vaet was een eenmansonderneming, en van de weinige exemplaren die hij opstelde gaf hij er steeds eentje aan zijn buurman, Jerome Vermersch. Pas na het einde van de bezetting kwam Van der Vaet te weten dat Vermersch gedurende meer dan een jaar, samen met enkele mensen die hij kende van voor de bezetting, zijn *Roode Hoekje* had overgeschreven en verder verdeeld. Wegens de geheimhouding had Vermersch op zijn beurt nooit aan zijn medewerkers verteld dat hij het blaadje kreeg van zijn buurman. Het was ambachtelijk, maar het typeert de vroege sluikpers. Benjamin Goudeket en Elisa D'Hooge uit Borgerhout schreven hun briefjes zelfs met de hand. Anderen dan weer drukten hun leuzen op etiketten die anders gebruikt werden voor schoolboeken, en plakten ze nu op auto's en lantaarnpalen.

DE EERSTE LIBERALE KRANTJES

Een eerste versie van *De Vrijheid* werd uitgegeven nog in de zomer van 1940. Het krantje was van de hand van een klein groepje, dat voornamelijk bestond uit oud-strijders van de Eerste Wereldoorlog. Ze ontmoetten elkaar in El Bardo, het café van het Luna Theater. Bovenaan hun krantje, naast de titel, was met de hand een vrijheidsbeeld getekend. Behalve dat El Bardo het lokaal van de plaatselijke liberalen was, kan men het groepje moeilijk 'politiek gedreven' noemen. Na slechts een drietal uitgaven stopte het groepje: El Bardo was ondertussen door de bezetter gesloten, en van een contactpersoon bij de gerechtelijke diensten wist men dat het hele opzet te gevaarlijk werd.
Le Précurseur en *Le Clan d'Estin* waren veel duidelijker politiek getint. Marcel Alexandre was de initiatiefnemer van *Le Précurseur*. Al vroeg in de zomer van 1940 nam hij contact op met Herman Kermans, een oude kennis van hem. Ze werkten op de Moretuslei in Wilrijk, bij Alexandre thuis. Samen gaven ze zestien of zeventien verschillende nummers uit, die ze met een stencilmachine afdrukten op ongeveer vijfhonderd exemplaren per keer. De krantjes werden op alle mogelijke manieren verspreid: Albert Rudelsheim stopte ze in het zwembad in de Nerviërsstraat tussen de spullen van de Duitse soldaten. *Le Précurseur* hield op te verschijnen in januari 1941, toen Alexandre gearresteerd werd. Het zou daarna door Karel Van Gorp nog even uitgebracht zijn onder de titel *De Voorlooper*, maar daarover is weinig bekend. Hij werd op zijn beurt aangehouden in februari 1943 en terechtgesteld.

Ville de Bruxelles

PROCLAMATION

Mes Chers Concitoyens,

L'Autorité allemande vient de me faire savoir que je dois cesser d'exercer mes fonctions de bourgmestre; je ne puis que m'incliner devant cet ordre, quoiqu'en droit il viole la Convention de La Haye et qu'en fait rien ne justifie la mesure prise à mon égard; j'ai en effet conscience d'avoir loyalement et totalement accompli les multiples devoirs toujours lourds et pénibles incombant aux chefs des villes et communes occupées par l'ennemi.

Il m'avait été proposé de continuer l'exercice de mes fonctions, mais dans des conditions telles qu'elles impliquaient de ma part une participation à l'exécution des Arrêtés des 16 avril et 26 mai 1941, pris, par une autorité belge, en violation de la loi du 10 mai 1940 sur laquelle cette même autorité s'appuie pour exercer le pouvoir; en me soumettant, je foulais aux pieds l'honneur et le devoir et je désobéissais à une des lois fondamentales de notre Pays, lois auxquelles j'ai juré obéissance : j'ai refusé.

Contrairement à ce qui se dit, je n'ai pas quitté mon poste et n'ai pas offert ma démission.

JE SUIS, JE RESTE ET JE RESTERAI LE SEUL BOURGMESTRE LÉGITIME DE BRUXELLES.

Tout ce qu'une autorité belge fait et fera en application des susdits arrêtés est sans fondement légal.

Je ne vous fais donc pas mes adieux : je vous dis au revoir.

En vous quittant provisoirement je vous demande de supporter vos misères et vos souffrances matérielles et morales avec CALME, COURAGE, et CONFIANCE; vous ferez front contre le sort, d'une âme fière et d'un cœur fort.

Ceux qui sont vraiment de notre race n'ont peur de rien ni de personne dans ce monde; ils n'ont qu'une crainte : celle de ne pas faire tout leur devoir et de perdre l'honneur.

Restez unis : votre UNION fera votre FORCE et vous assurera un avenir meilleur !

« Dieu saura protéger la Belgique »
« Et Son Roi »

Le Bourgmestre,
Dr F. J. VAN DE MEULEBROECK.

Hôtel de Ville, 30 juin 1941.

Stad Brussel

BEKENDMAKING

Beste Medeburgers ,

De Duitsche Overheid kent my te verwittigen dat ik myn burgemeesterschap moet opgeven. Ik niet dan gehoorzamen aan dat bevel, alhoewel, van rechtswege, het een verkrachting is van het verdrag van Den Haag en dat niets in myn doening, aanleiding heeft kunnen geven aan dien maatregel. Ik ben, in geweten overtuigd van rechtmatig en stiptelyk volbracht te hebben de veelvuldige verplichtingen die zwaar en lastig op de schouders wegen van de hoofden der steden en gemeenten door den vyand bezet.

Aan bed is my gedaan geweest om myn functie voort te zetten, maar derwyze dat er, van mynent wege, een deelneming moest ontstaan tot het uitvoeren der besluiten van 16 april en 26 mei 1941, uitgegeven door een Belgische Overheid, in overtreding met de wet van 10 mei 1940, waarop die zelfde overheid zich steunt om het beheer in handen te nemen. Zoo ik my moest onderwerpen, zou zulks beteekenen aan eer en plicht verzaken en ongehoorzaamheid plegen jegens de wetten van ons land, wetten die ik gezworen heb na te leven : il heb geweigerd.

In tegenstrydigheid met wat wordt verteld, heb ik noch myn post verlaten noch myn ontslag ingediend

IK BEN, BLYF EN ZAL BLYVEN DE WETTIGE BURGEMEESTER VAN BRUSSEL.

Al wat een belgische overheid verricht of zal verrichten, in overeenkomst, met voornoemde besluiten is van alle wettigheid beroofd.

Ik zeg dus niet; vaarwel, maar: tot wederziens

U voorloopig verlatend, vraag il U, ellende en lyden, zoo moreele als stoffelyke, te dragen met KALMTE, MOED en VERTROUWEN.

Gy zult bestand zyn tegen het noodlot, met een fiere ziel en een onwrikbaar hart.

Degene die waarlyk deel uitmaken van ons ras, vreezen niemand of niets ter wereld, tenzy aan hun eer en plicht te kort te komen.

Blyft eendrachtig: uw EENDRACHT zal uw MACHT uitmaken en U een betere toekomst verzorgen.

" God omsluit in zyn zegen der Belgen

Vorst en Land "

De Burgemeester

Dr F.J. Van De Meulebroeck

Stadhuis, 30 Juni 1941

Nr 9
October 1941.

Kosteloos maar niet zonder waarde!

D E V R I J H E I D

VOOR VRIJHEID VORST EN VADERLAND .

KLAAR ZIEN !

Moesten wij de in ons land verschijnende vertalingen der Duitsche "gleichgeschaltete" pers gelooven, dan zouden wij thans volop temidden een revolutionnaire periode verkeeren. De inval der Duitsche troepen zou slechts een luttel incident zijn, een barenswee, noodzakelijk opdat ons volk deelachtig zou kunnen worden aan de weldaden der "Nieuwe Orde", die magische uitdrukking van genie Hitler, alias Schickelgruber.

Zooals anderhalve eeuw geleden, de soldate der Fransche Revolutie heel Europa door de nieuwe ideën verspreidden zouden thans de horden der nationaal-socialistische revolutie overal gekomen zijn om de volken te verlossen van de tyrannie der ploetacratie, en om de nieuwe maatschappelijke orde te vestigen op volledige sociale gerechtigheid! Wij zouden eindelijk de eenmaking van Europa beleven, de verwezenlijking van het ideaal van Briand! Een statenbo van het Europeesche vasteland, maar die Gross-Deutschland zou heete De Europeesche economie zou totaal geharmoniseerd worden, in dezen zin natuurlijk, dat al de overweldigde volkeren zouden slaven voor Duitsche oorlogsmachine, door hunne goederen te ruilen tegen waarde looze bankbiljetten, wat men in de nationaal-socialistische economi sche handelsopvattingen een "handelsaccoord" noemt. Immers telkens een of ander bezet land een nieuw deel van zijn productie aan Duits land moet afstaan, kunnen wij in de pers lezen dat een nieuw handel accoord werd gesloten tusschen Duitschland en het afgezette land!

Aan den eenen kant het "Herrenvolk"; aan den anderen kant de "Knechtervölker"!

Ziedaar wat men met een nieuw euphemisme noemt : de innige samenwerking tusschen al de Europeesche landen. A leen domooren, ondankbaren en botterikken willen niet zien tot welk heerlijke uitslagen dit alles leiden zou! En dat niettegenstaande d onuitputtelijke offervaardigheid der Duitsche legers, die zich reed meer dan twee jaren in een "Blitzkrieg" doodbloeden, opdat toch maar heel Europa van al deze weldaden zou kunnen genieten! En dat niette genstaande den kruistocht door Duitschland begonnen om ons vastela tegen zijn wil in, te redden van het hatelijke en verfoeilijke bols jewisme! Een herziene en moderne uitgave der Kruistochten door de offeringsvolle hakenkruisridders! De Antichrist die optrekt ter redding van het Christendom!

Hoe romantisch-mooi dit alles toch klinkt. Wie had kunnen veronderstellen dat zulk heerlijk altruisme mogelijk was in de zoozeer gehekelde internationale politiek!!!

Jammer echter dat de vervelende geschiede nis niet zonder meer kan weggemoffeld worden, zooals Goebbels het probeert met de buitenlandsche uitzendposten. En die geschiedenis leert ons dat het juist Duitschland is geweest, dat in 1917 het bol sjewisme aan de macht heeft geholpen in Rusland. Iedereen weet dat Lenine in een verzegelden spoorwagen door Duitschland reisde om Ru land te kunnen bereiken.

In november 1940 drukte Jacques Van Offelen het eerste nummer van *Le Clan d'Estin*. Samen met Jean Sasse, zoon van schepen Eric Sasse, kon hij het krantje schrijven en afdrukken in de boekenwinkel van Fernand Rahier op de Mechelsesteenweg. Ook hier waren de personen oude bekenden van elkaar: Van Offelen en Sasse hadden in 1938 al samen een tijdschriftje uitgegeven, en beiden waren oud-leerlingen van Rahier. Van Offelen zelf was nog actief geweest in de liberale studentenbeweging. Rond de boekhandel van Rahier was een klein clubje ontstaan van voornamelijk jongeren, die er een ontmoetingsplek hadden waar ze vrijelijk discussies konden voeren. De artikelen die Van Offelen schreef, benadrukten vooral dat de oorlog nog niet gedaan was. In vergelijking met de meeste pamfletten en sluikbladen die op dat moment weinig meer waren dan beledigingen aan het adres van de bezetter en allerlei oproepen tot patriottisch verzet, was *Le Clan d'Estin* een verzorgd drukwerkje, dat artikelen bracht van een niveau dat andere krantjes pas later of helemaal nooit zouden halen. Het blad verscheen onregelmatig, en verdween in april 1941, toen Fernand Rahier gearresteerd werd in verband met een spionagezaak. Hij werd ervoor veroordeeld en op 11 november 1942, samen met negen anderen, terechtgesteld in Berlijn.

DE VRIJHEID

Rond Carlo Buysaert ontstond eind 1940 een groep die opnieuw een krantje zou laten verschijnen onder de titel *De Vrijheid*. Hij nam daarmee de draad op van de eerdere uitgave van *De Vrijheid*, al heeft hij dit nooit willen toegeven. Een en ander leidde tot de nodige spanningen na het einde van de bezetting. Buysaert stelde het op te richten blad als een 'inlichtings- en discussieorgaan voor vrijzinnige Vlamingen' voor aan Willy Koninckx, secretaris van de liberale schepen Eric Sasse en auteur-journalist, werkzaam bij *Le Matin*. De uiteindelijke ondertitel was meer neutraal: *Voor Vrijheid, Vorst en Vaderland*. Er was nochtans een link met de vrijzinnigheid, onder meer via de Vereniging voor Lijkverassching.
Er was een groot verschil met de eerder vernoemde krantjes: het aantal betrokkenen was veel groter, voor de productie van *De Vrijheid* werden de ver-

◀◀◀ Verklaring van de Brusselse burgemeester Jozef Van De Meulebroeck met een oproep tot verzet (SOMA)

◀◀ De Nederlandse vertaling met enkele verbeteringen in potlood (Stadsbibliotheek Antwerpen)

◀ Exemplaar van *De Vrijheid*, oktober 1941 (Amsab-ISG)

schillende taken duidelijker verdeeld en de opstellers ervan stonden dichter bij de partijpolitiek dan de opstellers van de andere publicaties. Zo werkte bijvoorbeeld Jacques Van Offelen van *Le Clan d'Estin* wel vanuit een liberale achtergrond, maar hij had nauwelijks contact met de ondergedoken Liberale Partij in Antwerpen. *De Vrijheid* had die contacten wel via onder meer Georges Debroux en Eric Sasse, die vermoord werd in februari 1943. Het krantje werd voornamelijk geschreven door advocaten en juristen. De plaats waar *De Vrijheid* gedrukt werd wisselde vaak: aanvankelijk in de kantoren van de Union des Armateurs en deze van de Agence Maritime Internationale (Sint-Katelijnevest), daarna bij André Wijn in Hemiksem, een keer bij Buysaert thuis (Sanderusstraat), twee keer bij de familie Janssens in Berchem (die ook betrokken was bij *Steeds Vereenigd*), nog een keer op de Oude Koornmarkt, in het bureau van August Champy, om ten slotte opnieuw bij Buysaert te belanden. Carlo Buysaert was ondertussen betrokken geraakt in een spionagenetwerk en dat werd hem fataal. In juli 1942 werd hij opgepakt. Nog drie nummers van *De Vrijheid* verschenen, maar daarna hield het blad op te bestaan. De meeste betrokkenen werden gearresteerd in december 1942 of de volgende maanden.

Doorheen *Le Précurseur, Le Clan d'Estin* en *De Vrijheid* loopt een opvallende rode draad: bij elk van de drie bladen waren oud-journalisten van de vooroorlogse liberale krant *Le Matin* betrokken. Voor het eerste krantje was dat Marcel Alexandre en voor het tweede Fernand Rahier. Voor *De Vrijheid* was dat Maurice Prues, die na de aanhouding van Carlo Buysaert gecontacteerd werd als opsteller voor de laatste uitgaven.

STEEDS VEREENIGD - UNIS TOUJOURS

Niet alle krantjes werden even planmatig opgezet als *De Vrijheid*. De meeste uitgevers hadden tevoren reeds ervaring opgedaan met het drukken van pamfletten. Iets dergelijks gebeurde in drukkerij Morvic in de Sint-Erasmusstraat in Borgerhout, buiten het centrum van Antwerpen. De drukkerij was eigendom van Victor Crutzen en al in de eerste weken van de bezetting - volgens de betrokkenen slechts een tiental dagen erna - zou er een eerste vlugschrift gedrukt zijn. Dat pamflet ontstond door samenwerking van de gebroeders Charles en Victor Crutzen, en van Charles' echtgenote Maria Van den Broeck. Over de inhoud ervan is niets geweten. Het verscheen, zonder titel, in een oplage van ongeveer vijfhonderd exemplaren en zou vooral verdeeld geweest zijn in de omgeving van de Seefhoek en de Pothoekstraat waar Charles Crutzen woonde, en in Ekeren. Daags na de Belgische capitulatie zou al een 'troostwoord' gedrukt zijn. Volgens de getuigen hadden sommige van die pamflet-

ten al de titel *Steeds Vereenigd*. Van de verschillende uitgaven is jammer genoeg niets bewaard.
Pas eind 1940 werden er plannen gemaakt om een echt krantje uit te geven. De titel *Steeds Vereenigd* werd overgenomen van de pamfletten en een eerste oplage zou verschenen zijn in december 1940 of januari 1941. Rond die tijd echter werd in de drukkerij een huiszoeking gedaan. Men zocht naar een drukker die vervalste rantsoenbonnen uitgaf. Bij Crutzen werd niets gevonden, maar de politiediensten registreerden wel de letters die hij gebruikte. Voor de nieuwe uitgave van het krantje moest dus een andere drukker gezocht werden. Via enkele omwegen kwam men bij Leon Ceulemans terecht, een begrafenisondernemer in Deurne, die een kleine drukkerij bezat. Een tussenpersoon bezorgde hem dan de teksten, en langs dezelfde tussenpersoon kwamen de afgewerkte krantjes terug naar Antwerpen. Op die manier werden tien nummers uitgebracht. In november 1941 werden de activiteiten stopgezet: de uitgave van het pamflet *Antwoord aan de Feldkommandantur* en van een gemonteerde Hitler-foto veroorzaakte de aanhouding van vrijwel alle personen die betrokken waren bij de activiteiten rond de drukkerij van Victor Crutzen. Ceulemans zelf werd niet aangehouden, maar *Steeds Vereenigd* zou niet opnieuw bij hem gedrukt worden.
Het krantje werd later overgenomen door de Witte Brigade. Haar leider, Marcel Louette, was al enige tijd betrokken bij *Steeds Vereenigd*, en nam het blad in het voorjaar van 1942 over als strijdblad van zijn groepering. Een drukker werd niet meer gevonden. Gedurende de rest van de bezetting verscheen *Steeds Vereenigd* als een gestencild krantje. De bezigheden werden regelmatig verstoord door de verschillende acties tegen de Witte Brigade, en de activiteiten moesten verhuizen. Vooral in 1944 werden de arrestaties stelselmatig opgevoerd. Het laatste nummer verscheen in juni van dat jaar, als reactie op de aanhouding van Louette.

Niet iedere verzetsgroep had evenveel aandacht voor de sluikpers. Het Geheim Leger bijvoorbeeld, verdeelde slechts de krantjes waar het de hand wist op te leggen, maar stelde zelf geen eigen strijdblad op. De Nationale Koninklijke Beweging (NKB) verdeelde wel een aantal vlugschriften die ze zelf drukte. Een echt krantje kwam er pas begin 1944. Gaston Carolus, zelf afkomstig uit Deurne, vond enkele drukkers in het Leuvense, en bracht zo een blad uit onder de titel *België-Belgique. Bannir ce qui divise, weg met wat verdeelt*. Het verscheen maar korte tijd omdat Carolus in april 1944, nog voor het derde nummer verscheen, in Brussel werd neergeschoten bij een poging tot arrestatie.

Gansch het land in strijd voor de bevrijding

—I—

Weg met de deportaties!

De weerstand tegen de deportatie neemt vaster vormen. 6000 Belgische arbeiders vielen reeds als slachtoffer van de bombardementen. De vernieling der Duitsche industriecentra door R.A.F.'zal een nog geweldiger omvang aannemen. De arbeiders stellen zich terecht de vraag: «WAT ZOU ER MET ONS GEBEUREN INDIEN WIJ ONS IN DUITSCHLAND BEVINDEN EN DE NAZI'S GEDWONGEN WORDEN BELGIE TE ON RUIMEN?» Ons lot zoo dit zijn van krijgsgevangenen, verplicht arbeid te verrichten in de gevechtszone of als dekking geplaats voor de terugtrekkende Duitsche legers.

TE CHARLEROI-ZUID kregen 600 spoorwegarbeiders het bevel te vertrekken. Slechts 5 gaven er gehoor aan. De anderen verzetten zich geweldadig en bestormden het lokaal van den bestuurder.

TE RONSE weigerden 2000 textielarbeiders in te gaan op de werkvoorstellen in Duitschland. TE MEENEN aanvaardden slechts 3 op 1000 werkloozen te vertrekken.

TE BRUSSEL zijn de trammanen vastbesloten zich tegen de deportatie te verzetten. De bestuurder der Brusselsche Tramways werd aangehouden wegens weigering den lijst van het personeel aan den bezetter over te maken.

Arbeiders weest vastberaden. Ontketent de staking overal waar men arbeiders wil afdanken en deporteeren. Met te weigeren de Duitsche arbeiders te gaan vervangen, die Hitler onmiddelijk noodig heeft op het front, brengt gij [illegible] zand een doodelijken slag toe.

Kingen overal!

Een algemeene staking heeft te Verviers de textielnijverheid gedurende verschillende dagen lamgelegd. De arbeiders eischten bedeeling van aardappelen. Het personeel van de statie Verviers-West legde er eveneens den blok op voor voor dezelfde eischen.

In de Acec te Ruysbroeck-Brussel barstte een staking los tegen het Bedeaux-stelsel en voor een beter bevoorrading. Ondanks de bedreigingen der Duitschers hielden de stakers vol tot aardappelen werden bedeeld.

Arbeiders volgt overal deze voorbeelden. Vormt uw syndikale strijdkomiteiten, stelt uw eischenlahiers op en ontketent de staking om voldoening te bekomen. Weigert te werken voor de Duitsche oorlogsmachine

De boeren in den strijd!

Te Beveren, verzetten de boeren zich hardhandig tegen de kontroleurs die hun beesten wilden in beslag nemen.

In de Antwerpsche en Limburgsche kempen weigerde de boeren meer en meer hun stalkaarten en bijdrage aan de corporatie te betalen. Te Kalmthout en Wuustwezel barrikadeerden boeren hun stallen. De gemeene nazi-kruiper MERMANS schrijft in «VOLK EN STAAT» dat het «EEN ZIELIG SCHOUWSPEL WAS DE 21 DIEREN TE ZIEN OPLADEN» bij een boer. Hoe leuk nietwaar, verraders van het «VLAAMSCH-NATIONAAL» Verbond, Vlaanderens nationale rijkdommen te zien plunderen door de Duitsche dienaars.

TE EMELGEM overvielen 350 kontroleurs de gemeente om de zhuisfabrikatie van sigaretten te onderdrukken. De [illegible]te levensmiddelenreserve werd tevens aangeslagen. [illegible]lijk achter liep gansch de bevolking te weer. Een [illegible] textielbedrijf staakte het werk en sloot zich aan. Met [illegible]kken en zes men werden de Nieuwe Orde-plunderaars verdreven. De hoofdkontroleur bleef zieltogend achter. Zijn aktentasch was ham reeds eerder ontrukt en bevatte witte boterha men en 5 bladen rantsoenzegels.

In het proces der 121 boeren van Louveigné heeft de vrederechter de Corporatie ONWETTELIJK verklaard. Deze heeft niet het recht de boeren bijdragen te doen betalen. De Duitschers, woedend omdat in België nog rechters zijn om de wetten van het land te verdedigen, hebben de publicatie der uitspraak verboden.

BOEREN, de wet staat aan uw zijde. Weigert nog verder bijdragen aan de corporatie te betalen.

De geestelijkheid tegen de verraders!

In gansch het land neemt de geestelijkheid een steeds openlijker vijandige houding aan tegen de landverraders.

TE GENT: lijkdienst van den legionair Vandersmissen:

(Vervolg keerzijde)

Mei 1942 KOSTELOOS NUMMER Mei 1942

DE ROODE VAAN

ORGAAN DER VLAAMSCHE KOMMUNISTISCHE PARTY

OPROEP AAN HET VOLK!

HET UUR HEEFT GESLAGEN VOOR ALLE PATRIOTTEN, VOOR ALLE AANHANGERS DER ONAFHANKELIJKHEID VAN HET LAND, OM DAADWERKELIJK IN DEN STRIJD TE TREDEN EN HUN PLAATS IN TE NEMEN IN DE RANGEN DER VRIJHEIDSSTRIJDERS.

Iedereen moet zich als gemobiliseerd beschouwen!

VLAMINGEN EN WALEN ZULLEN, VEREENIGD MET ALLE EUROPEESCHE VOLKEN DIE DOOR HITLER VERDRUKT WORDEN, MET ALLE MIDDELEN NAAST HET ROODE LEGER EN DE GEALLIEERDE STRIJDKRACHTEN VECHTEN OM AAN DE FASCISTISCHE BARBARIJ EEN EINDE TE STELLEN EN DE WERELD VRIJHEID, WELZIJN EN VREDE TE VERZEKEREN.

Twee jaar is België onderworpen aan het Hitleriaansche juk. Gansch de politiek onzer onderdrukkers is er op gericht ons land te koloniseeren, het uit te persen en honderdduizenden onzer burgers te dwingen voor de nazi-oorlogsmachine te werken.

Deze politiek ruineerde het land, putte zijn voorraden uit, zijn industrieele uitrusting en zijn vervoermiddelen. Zij dompelen alle lagen der werkende bevolking in de ellende.

Er niet in geslaagd ons te vangen met zijn laag-demagogische middelen, t onde de bezetter zich zooals hij is: barbaarsch en wreed, onze instellingen met de voeten tredend, onze vrijheden en kultuur minachtend, duizenden onzer medeburgers opsluitend om hun trouw aan de onafhankelijkheid van het land, tientallen hunner gefusilieerd voor hun gehechtheid aan de zaak des volks, of hen vermoordend in de gevangenis zooals zij deden met Cordier, volksvertegenwoordiger van Bergen.

Om ons land gemakkelijker te knechten trachtte Hitler Vlamingen en Walen, arbeiders en boeren tegen elkaar op te hitsen. Hij is er slechts toe gekomen een handjevol verraders mee te trekken, voor het meerendeel avonturiers. In zijn overgroote meerderheid heeft het volk wee stand geboden, een onwankelbaar vertrouwen stellend in den einduitslag van den strijd.

De haat tegen den bezetter, de wil tot herovering der onafhankelijkheid uitte zich door krachtdadig verzet tegen elke poging der Hitleriaansche bruten tot verknechting onzer bevolking.

De talrijke stakingen, betoogingen der huisvrouwen, het verzet der boeren, de sabotage, de werking der geheime vereenigingen en pers, zijn daarvan de welsprekende getuigenissen.

* * *

1942 het beslissend jaar!

Zich tot de strijders van het dappere Roode Leger richtend, verklaarde Stalin dat 1942 HET BESLISSENDE JAAR zal zijn in den strijd tegen Hitler. In de Lente zullen zich reuzen-veldslagen afwikkelen op het Oostfront. Het is in het vooruitzicht dezer veldslagen, die den uitslag van den strijd zullen bepalen, dat de nazi's wanhopige pogingen in het werk stellen om al hun beschikbare reserves te verzamelen, dat zij al wat nog in het land overblijft plunderen en stelen, dat zij dreigen de mannen van 17 tot 40 jaar weg te voeren.

Zooals een in de val geloopen dier waagt Hitler alles tegen alles: de vooruitgang van het Roode Leger moet hij absoluut tegenhouden, een opperste offensief dient beproefd te worden en terzelfdertijd dient hij zich te beveiligen tegen de mogelijkheid van het ontstaan van een 2e front in Europa.

De oorlog nadert zijn hoogtepunt. Daarom ook heeft het uur geslagen voor alle patriotten, voor alle aanhangers der onafhankelijkheid van het land, die er genoeg van hebben VERNEDERD, VERDRUKT, UITGEBUIT en GEFIJNIGD te worden door de nazi's, om daadwerkelijk in den strijd te treden en hun plaats in te nemen in de rangen der VRIJHEIDSSTRIJDERS.

De haat door Vlamingen en Walen gevoerd tegen de hitleriaansche struikroovers, hun wil deze bandieten het het land uit te jagen, moet zich in daden omzetten.

Overal, in de fabrieken, de dorpen, de wijken onzer steden, moeten de goede burgers zich groepeeren en zich voorbereiden een rechtstreeksche hulp aan de legers der demokratische machten te brengen door gewapenderhand de nazihorden en hun knechten het land uit te trappen. En terwijl zich de NATIONALE OPSTAND voorbereidt, welke den verfosilden bezetter zal verjagen, moet de moedige strijd der Partisanen, de dagelijksche eischenstrijd, de sabotage, de huisvrouwenbetoogingen, het boerenverzet, voortgezet en uitgebreid worden om onze bevolking te beschermen tegen de nazi-plundering en verknechting, om te beletten dat België tot arsenaal van het Duitsche leger dient, om onze vermoorde martelaren tot wraak te dienen.

Ieder op zijn strijdpost!

De bezetter voelt zich gehaat door het volk. Om zijn overheersching te handhaven rekent hij dan ook op de meer en meer daadwerkelijke hulp der verraders van V.N.V. en REX, op hun huurlingtroepen (Legioen, Vlaamsche Wacht, gemotoriseerde korpsen), op de verraders-ambtenaren en meineedige officieren, hun openlijke en beschamde medewerkers. Maar gansch dit uitschot vertegenwoordigt slechts een geringe minderheid.

Deze volksvijanden, deze verraders zullen boeten zooals zij het verdienen. Het uur van den bevrijdingsstrijd nadert en eischt van elk niet alleen vertrouwen in de overwinning maar den wil om te strijden en voor de zaak der onafhankelijkheid alle noodige offers te brengen.

De komende weken en maanden zullen van geweldig historisch belang zijn en voor tientallen jaren beslissen over het lot der menschheid.

Het is daarom dat Vlamingen en Walen, vereenigd met Europeesche volken die door Hitler verdrukt worden, met alle middelen naast het Roode Leger en de geallieerde strijdkrachten zullen vechten om aan de fascistische barbarij een einde te stellen en de wereld vrijheid, welzijn en vrede te verzekeren.

Niets mag ons tegenhouden OM DEN NATIONALEN OPSTAND VOOR TE BEREIDEN en zijn uur te bespoedigen. IEDER MOET ZICH ALS GEMOBILISEERD BESCHOUWEN en zich aan het werk stellen in den sektor waar zijn werking het nuttigst en meest afdoende zal zijn.

ARBEIDERS, TECHNIEKERS ! Stelt alles in het werk om te beletten dat Hitler onze nijverheid gebruikt voor zijn leger.

Om u te weer te stellen tegen de wegvoeringen van arbeiders naar Duitschland, strijdt tot het uiterste tegen de verplichte tewerkstelling; beantwoordt de ontslagen en wegvoeringen met de solidariteit van gansch het personeel door de staking met bezetting der fabrieken en de kollektieve verdediging tegen de repressilies te vermenigvuldigen. Zegevierende stakingen, en daaronder de groote staking der 100.000 Luiksche arbeiders, hebben het bewijs geleverd van de mogelijkheid en afdoendheid van dit strijdmiddel.

(Vervolg keerzijde)

PATRIOTTEN ! Op 10 Mei allen de straat op ! Geloovigen en vrijzinnigen reiken mekaar de hand en vormen ÉÉN FRONT tegen den nazi-verdrukker. Verzamelt U aan de kerken na afloop der bizonderste mis. Betoogt onder de leuze : Eruit met den bezetter, dood aan zijn knechten, de V.N.V. verraders. Wreekt de dooden van Mei 1940, wreekt onze vermoorde vrijheidsstrijders.

Op 9 en 10 Mei : Draagt de vaderlandsche kleuren — Legt bloemen neer op de graven onzer gevallenen — Koopt geen enkel nazi-blad maar steunt de clandestiene vrijheidspers. HELPT DE SLACHTOFFERS DER HITLER-TERREUR.

Dat de eerste krantjes verschenen in liberale en eerder burgerlijke middens, betekent niet dat zich daar het zwaartepunt bevond van de Antwerpse clandestiene pers. De verhoudingen op die manier voorstellen zou afbreuk doen aan het belang en de omvang van het communistische verzet, en aan de zware verliezen die dit meebracht.

Het fascisme was de natuurlijke vijand van het communisme, en in Duitsland werden de communisten reeds lang vervolgd. In de bezette gebieden daarentegen werden de leden voorlopig nog beschermd door het niet-aanvalsverdrag dat Hitler en Stalin hadden gesloten in augustus 1939, slechts enkele dagen voor de Duitse aanval op Polen. Gedurende het eerste jaar van de bezetting was de Kommunistische Partij dus nog niet verboden in België, maar dat weerhield de geheime politiediensten er niet van informatie te verzamelen over partijleden. De partij van haar kant zocht evenmin de directe confrontatie op.

Zo kon in Antwerpen in de tweede helft van 1940 nog *Ulenspiegel* verschijnen, op dat moment de officieuze partijkrant van de Vlaamse communisten. De krant volgde weliswaar de lijn van de partij maar was tegelijk uitgesproken Vlaams-nationalistisch. Een dergelijke vorm van links-nationalisme had een lange geschiedenis in het Antwerpse, en de Kommunistische Partij hoopte op die manier een nationalistisch maar democratisch alternatief te kunnen bieden voor het fascisme en de Nieuwe Orde van het VNV. Wanneer de partij later ondergronds ging, werden nog andere pogingen in die zin ondernomen. In januari 1941 werd de druk op de uitgevers van *Ulenspiegel* te groot, en onder meer Jef Van Extergem dook onder. Enkele weken later verscheen de eerste editie van de illegale *De Roode Vaan*. Dat was in het begin vooral het werk van Jef Van Extergem. Van Extergem, als activist veroordeeld na de Eerste Wereldoorlog, was lid van de partij sinds 1929, en sinds 1939 maakte hij deel uit van het Centraal Komitee en het Politiek Bureau van de Kommunistische Partij. In juni 1941 zond de partij de Aalstenaar Bert Van Hoorick naar Antwerpen, waar hij de redactie van *De Roode Vaan* op zich nam. Het blad wisselde nog regelmatig van drukker en van vormgeving, tot het in maart 1942 zijn vaste uitzicht kreeg. Van Hoorick zelf heeft nooit precies geweten waar het blad gedrukt werd: hij liet zijn teksten achter bij Gert Vercammen, die in de Kerkstraat een boekhandel had, De Pioen. Daar werden ze afgehaald door Jan Suy, een van de belangrijkste koeriers die de partij had in het Antwerpse. De teksten werden gezet door onder meer Frans Snoeckx,

◄ **Het meinummer van 1942 van de *De Roode Vaan* werd op 23.000 exemplaren gedrukt (SOMA)**

de schoonbroer van Van Extergem. Het drukken gebeurde bij Julien Bouckaert, die een drukkerij had in Hemiksem, of bij Jan en Frans Tyck in de Lange Beeldekensstraat. Jan Suy haalde dan de bladen op, en verdeelde ze onder de verschillende koeriers. *De Roode Vaan* werd op die manier verspreid op 10.000 exemplaren. Speciale uitgaven haalden nog hogere oplagen, zoals het nummer van mei 1942, waarvan maar liefst 23.000 exemplaren gedrukt werden! Waar de partij zich met *De Roode Vaan* tot het hele Nederlandstalige landsgedeelte kon richten, beschikte ze ook over bladen die eerder lokaal van opzet waren. Voor Antwerpen was dat *Het Vrije Woord*, dat uitgegeven werd als *Orgaan der Antwerpsche Federatie van de Vlaamsche Kommunistische Partij*. Net als *De Roode Vaan* verscheen het sinds het begin van 1941. Beide bladen werden trouwens op dezelfde machines gedrukt, en verspreid door dezelfde koeriers.

Ondertussen veranderde de houding van de partij. Sinds het begin van de oorlog in september 1939 was die houding vooral bepaald geweest door het niet-aanvalsverdrag en door de richtlijnen van de Kommunistische Internationale. Die stelde dat de oorlog een conflict was tussen twee imperialistische machtsblokken - Groot-Brittannië en Duitsland - en dus dat het een strijd was waar de arbeidende klasse maar beter niet in betrokken raakte: 'noch Londen, noch Berlijn' werd het ordewoord van de partij. Binnenlands richtte ze zich vooral op de sociale en syndicale werking. Het was een verwarrende situatie, omdat de gedwongen afzijdigheid niet overeenstemde met de realiteit van de vreemde bezetting, en omdat die fel afstak tegen de antifascistische tradities van voor de oorlog. Sinds begin 1941 ging de Kommunistische Partij op zoek naar een verbreding van het verzet, die uiteindelijk het Onafhankelijkheidsfront zou worden. De eerste stappen in die richting werden al gezet in het voorjaar van 1941, maar het was de Duitse aanval tegen de USSR, op 22 juni van dat jaar, die het mogelijk maakte deze eerste pogingen te ontwikkelen tot een brede verzetsbeweging. Met de aanval werd een periode van onduidelijkheid afgesloten: het doel was nu de vernietiging van het fascisme en de bevrijding van het land. Hiermee kwam ook een einde aan de semi-legale status van de partij.

De sluikpers was het ideale middel om te proberen andere groepen aan te spreken. De eigen persorganen zoals *De Roode Vaan* en *Het Vrije Woord* bleven verder verschijnen, en andere werden eraan toegevoegd. Eind 1941 verscheen *De Tribuun*, via dezelfde kanalen als *De Roode Vaan*. Het was naar eigen zeggen een 'tijdschrift van en voor antifascistische intellectueelen'. *Let op uw Saeck* werd vanaf begin 1942 verdeeld op de Antwerpse scholen, als blad van het 'schoolkomiteit' van de Revolutionaire Volksjeugd, de jeugdafdeling van de partij.

In februari en maart 1942 verscheen *De Klauwaard*. Het blad werd opgesteld

door Remy Gillis en werd via - opnieuw - Jan Suy gedrukt. Het kan gezien worden als een nieuwe poging om democratisch gezinde Vlaams-nationalisten aan te trekken. Niet iedereen scheen het zo begrepen te hebben: in juli 1942 schreven de opstellers van *Steeds Vereenigd* het blad zonder meer toe aan oud-VNV'ers. Op dat moment had *De Klauwaard* al opgehouden te bestaan. Remy Gillis werd in april van dat jaar aangehouden, naar verluidt met de teksten voor het derde nummer op zak, en het krantje werd niet meer opnieuw uitgegeven. Een mogelijke oorzaak hiervan is dat men inzag dat het Vlaams-nationalisme te zeer in de greep was van de collaboratie.
Een ander voorbeeld was *De Volksgazet*, uitgebracht vanaf oktober 1941. De titel had men overgenomen van de socialistische partijkrant, zoals die voor de oorlog verscheen. Men hoopte op die manier een aantal socialisten te kunnen verleiden. Daartoe had men niet alleen de titel in rode inkt gedrukt, net zoals de clandestiene *De Werker* van de socialisten, maar men had zelfs het logo van het Plan van de Arbeid van Henrik De Man - de drie gebundelde pijlen - overgenomen. Dat alles was slechts een rookgordijn: in de inhoud werd duidelijk afstand genomen van De Man en van de oude socialistische partij. Eerder dat jaar had men al een gelijkaardige poging ondernomen, met een blad dat eenvoudig getiteld was *De Socialist*.
In Antwerpen werd het Onafhankelijkheidsfront (OF) opgericht in de zomer van 1941. Remy Gillis en David de Vries, beiden communisten, vormden samen met Wim Luyten en Rik Lenaerts, de kern van de groep. Hun sluikblad werd *België Vrij* genoemd, Wim Luyten was de centrale persoon. Voor de publicatie ervan kon hij beschikken over de contacten van de Kommunistische Partij: de eerste nummers van *België Vrij* werden afgewerkt door Jan en Frans Tyck, die ook *De Roode Vaan* drukten. Vanaf 1942 had Wim Luyten een eigen drukkerij gevonden op de Italiëlei bij Jan Alpaerts. 'Jan den drukker' bleef tot december de belangrijkste drukker van het OF. Bijkbaar was de kloof tussen de socialisten en het OF niet overal even breed, want Luyten slaagde erin belangrijke hoeveelheden papier te bekomen via Jan Peeters en Jos Guillaume, de letterzetters van het socialistische *De Werker*.

DE WERKER

Het eerder aangehaalde voorbeeld van *De Volksgazet* toont hoezeer de spanningen konden oplopen tussen communisten en socialisten, en al gold deze situatie voor het hele land, de verdeeldheid in Antwerpen was zo mogelijk nog groter. Algemeen kan men zeggen dat de Belgische Werkliedenpartij uiteengeslagen was door de Duitse inval. In de zomer van 1940 ontbond Hendrik De Man de BWP, waardoor de meningen nog meer verdeeld raakten. Pas in 1941 groeide het verzet van de partij. In mei 1941 werd in Antwerpen het eerste

België vrij

Nr 1 — Strijdblad — 20 September 1941.

voor herovering van 's lands onafhankelijkheid en demokratische vrijheden

Waarom ... "BELGIE VRIJ"

Iedereen kan vaststellen dat in alle middens het protest, het verzet tegen den bezetter tot uiting komt. Dat verzet is vooral aangewakkerd na het ontstaan van het Tweede Front : de strijd die ontbrand is tusschen de Sovjet-legers en de nazi-benden. Zeker hebben wij nooit getwijfeld aan de uiteindelijke verplettering van het nazisme, maar thans heeft de wanhoopsdaad van Hitler dit moment stellig vervroegd. Dat heeft optimisme en strijdlust gezaaid in de breede massa.

Al deze verzetbewegingen hebben één doel, hebben één erdswoord : de onafhankelijkheid van België herstellen, de demokratische vrijheden heroveren, in één woord : "BELGIE VRIJ !"

Dit toonde ons onmiddellijk den weg : front van alle Belgen tegen den bezetter, EEN ONAFHANKELIJKHEIDSFRONT .

Zoo bevinden de Hitlerianen zich niet alleen tegenover een Engelsch front en een Russisch front, maar ook tegenover een DERDE FRONT, ons front, ons Belgisch front, het front van alle geknechte volkeren.

Is "België vrij !" alleen een blad ? Neen ! Het is een beweging , waarin de heele Belgische openbare meening vertegenwoordigd is, waarin liberalen en katholieken, socialisten en kommunisten, echte Vlamingen (oud-leden van de Frontpartij) en partijloozen broederlijk en kampbereid samenwerken.

Moge onze beweging, geboren in deze benarde maar hoopvolle omstandigheden, een waarborg zijn voor een eensgezindheid bij den opbouw van een waarachtig vrij en demokratisch België !

katholieken, strijdt tegen de Nazi's !!

Verweer van Nederlandsch en Duitsch Episcopaat

Op het oogenblik circuleert een waardevol dokument dat we ,spijtig genoeg, door gebrek aan plaatsruimte niet kunnen opnemen (onze konfrater "Vrij" heeft het trouwens reeds afgedrukt).
Het geldt den Herderlijken Brief van 25 Juli, waarin de Nederlandsche Bisschoppen het nationaal-socialisme streng veroordeelen en waarin de geloovigen tot verzet worden aangezet.
In voormelden Brief komt een citaat voor uit een Brief van het Duitsche Episcopaat dat, op 6 Juli eveneens harde woorden aan het adres van de nazi's uitsprak.
Kortom, beide Herderlijke Brieven bevatten voor de katholieken de duidelijke richtlijn : BESTRIJDT DE NAZI'S EN HUN KNECHTEN !

Wij begroeten dit gebaar van de Bisschoppen dat in aanzienlijke mate tot de versterking van het DERDE FRONT zal bijdragen .

MOOG DE SOLIDARITEIT !

Honderden anti-fascisten en patriotten werden aangehouden wegens hun strijd tegen den nazi-bezetter.

Honderden zitten opgesloten in kerker en koncentratiekamp.

Steunt hun gezinnen !

Geeft ruchtbaarheid aan alle feiten die ge kent !

België vrij !

V de toestand aan het Oostfront in onze taak aan het Derde Front

Van het Oostfront komen hartversterkende berichten. De Russische legers hebben niet slechts de Duitsche horden gestopt- er is meer - over het geheel centraal front, gaande van het Ilmenmeer tot Kiev, hebben de legers van maarschalk Timoschenko het initiatief genomen en zijn op vier plaatsen een offensief begonnen, dat reeds over heel de lijn resultaten afgeworpen heeft. Rond Leningrad woedt de strijd onverbiddelijk voort en beproeven de Hitlerianen mordicus een resultaat af te dwingen. Zonder naar menschenlevens te zien, worden tienduizenden Duitschers in het vuur geworpen, waarvan het grootste deel een zekeren dood tegemoet gaat.

In het Zuiden loopt de naziaktie te pletter op de verdediging van de legers onder leiding van maarschalk Boudionny en worden ook daar krachtige tegenoffensieven ingezet.

Indien we den toestand in zijn geheel nemen, dan kunnen we besluiten, dat de Russische legerleiding het initiatief heeft en de Duitschers hun eerste zware tegenslagen boeken. Dit neemt echter niet weg dat de Duitsche militaire machine nog steeds een sterke strijdkracht bezit en de strijd nog niet beslecht is. Deze toestand moet voor elk bewusten Vlaming, voor elken bewusten Waal een verplichting scheppen.

zie vervolg blz 2.

DE WERKER

PRIJS: 1 FRANK. | SOCIALISTISCH STRIJDBLAD. | SEPTEMBER 1944.

nummer van *De Werker* uitgebracht, nadat eerder al in Vilvoorde *Morgenrood* was verschenen, en in Leuven *Bevrijding*. Drijvende krachten waren Jos Van Eynde, Eduard Van Eyndonck, Louis Major, Ward Coens en Bert Van Kerkhoven. Maurice Dequeecker zorgde voor het drukken van *De Werker*, aanvankelijk met eerder primitieve middelen - de eerste oplage werd gestencild in de Openluchtschool, en had een oplage van ongeveer duizend exemplaren - later meer professioneel, via de drukkerijen van Pieter Gamblin, Jos Guillaume of Theofiel Murat.

De socialistische partij, die zich clandestien opnieuw organiseerde, had vooral de blik op de toekomst gericht. Op de geheime bijeenkomsten werd naast de clandestiene actie hoofdzakelijk de periode na de bevrijding besproken. De partij stelde zich antifascistisch op, maar trad niet toe tot het OF: ze vreesde de groei van de Kommunistische Partij en had geen vertrouwen in de harde actiemiddelen van de Gewapende Partizanen.

REPRESSIE

De repressie van de Duitse politie begon ondertussen steeds zwaarder te wegen, met onder meer de arrestaties van Remy Gillis in april 1942 en van David de Vries in de maand november van datzelfde jaar. De zwaarste slag kwam op 4 december 1942. Een koerier die Wim Luyten had aangeworven, had gedurende enkele maanden belangrijke informatie kunnen doorgeven aan de Gestapo. Het resultaat was een actie die het OF uitzonderlijk hard trof. Niet zozeer wegens het aantal personen dat opgepakt werd - later zouden razzia's van grotere omvang volgen - als wel om de waarde van de gearresteerden voor het verzet. Zo werden nu ook Wim Luyten en Rik Lenaerts aangehouden, en tegelijk ook Jan Alpaerts en Jos Guillaume. Met Jaak Boussery en Gustaaf De

◄ Het eerste nummer van *België Vrij*, sluikblad van het Onafhankelijkheidsfront in Antwerpen, september 1941 (Stadsbibliotheek Antwerpen)

Greef was ook de verzetskern die actief was vanuit het Vleeshuis grotendeels ontkracht. Louis Reintjens, de verantwoordelijke van het OF in Brasschaat, werd aangehouden, net als Victor Vandecasteele. Hij had een tabakswinkel aan de Sint-Jacobsmarkt, een van de belangrijkste opslagplaatsen voor sluikbladen van het OF. Arthur Degrève, die tot dan toe *Steeds Vereenigd* drukte, werd opgepakt, samen met nog andere leden van de Witte Brigade. Zelfs *De Werker* verscheen even niet meer, omdat het niet duidelijk was in hoeverre met de arrestatie van Jos Guillaume ook het netwerk rond *De Werker* was blootgelegd.
In het voorjaar van 1943 volgde een nieuwe actie, deze keer gericht tegen de Kommunistische Partij. Al in februari werd Bert Van Hoorick aangehouden. Op 30 maart werd Jef Van Extergem opgepakt, tegelijk met de drukkers Julien Bouckaert, Jan en Frans Tyck en Frans Snoeckx. Bij dergelijke acties werden ook vaak de echtgenotes van de verdachten gearresteerd. Van diegenen die naar Duitsland gedeporteerd werden, keerden slechts weinigen terug.

DE SYNDICALE SLUIKPERS

Verzetskernen werden ook opgericht binnen een aantal grote bedrijven. Sommige van die zogenaamde Syndikale Strijdkomiteiten, die later opgingen in het OF, hadden hun eigen krantjes. Het waren erg beperkte uitgaven, niet bedoeld voor verspreiding buiten de poorten van het bedrijf. Dat sprak uit de titels, zoals bijvoorbeeld *Arbeiders van de Mercantile, De Metaalbewerker* en *Ford Spirit*, maar daarnaast hadden ze ook een andere inhoud.
Een typisch voorbeeld van een dergelijk blaadje is *Waarheen?* dat op de scheepswerven van de Mercantile verdeeld werd door Maurice Vermaesen en de gebroeders Frans en Albert Adriaenssens. Ze drukten het bij hen thuis, maar vonden hun papier in de bureaus van de scheepswerf. *Waarheen?* verscheen op twee- tot driehonderd exemplaren, naargelang de beschikbaarheid van papier. De inhoud was vaak propaganda tegen de door de bezetter gecontroleerde eenheidsvakbond (de Unie van Hand- en Geestesarbeiders of UHGA), riep op tot sabotage of tot verzet tegen werk dat de Duitse oorlogsindustrie steunde, maar ook 'de handelingen van werklieden en oversten, die met de politiek van de vijand instemden' werden aan de kaak gesteld. Vele krantjes verschenen slechts korte tijd en dan nog in kleine oplagen. Het gevolg is dat er nu nauwelijks nog exemplaren van bewaard zijn en dat sommige krantjes, zoals *Ford Spirit*, slechts gekend zijn doordat ze vermeld worden in andere bronnen. Van heel wat krantjes is het bovendien niet duidelijk of het nu echt om een krantje ging of om een pamflet. Ondertussen werden de acties tegen dergelijke kernen van verzet wel opgevoerd. Bij de huiszoekingen van juli 1942 op de Mercantile en Inter Escaut werden ongeveer 26 personen gearresteerd.

De medewerkers van het blad *Uit Hoboken*. 1. Joseph Peeters, 2. Jan Caelens en 3. Antoon Engelen, 1944 (SOMA)

DE SLUIKBLADEN IN DE RANDGEMEENTEN

In de rand rond Antwerpen verschenen nog een aantal plaatselijke blaadjes. Het grootste was allicht de *Ambtelijke Berichten*, het strijdblad van het OF te Brasschaat. Een eerste nummer was verschenen in september 1942 en bevatte een reactie op een toespraak van oorlogsburgemeester Paelinckx. Nog voor een tweede nummer kon verschijnen, werd een van de verantwoordelijken, Louis Reintjens, opgepakt bij de acties tegen het Antwerpse OF. *De Ambtelijke Berichten* werden niettemin opnieuw uitgegeven en bleven verschijnen tot oktober 1943, toen door verraad dertig leden van het Brasschaatse OF aangehouden werden.

In Mortsel verscheen *De Waarheid*, dat opgesteld werd door Alexander Romeo en een zekere Georges Deprez. *De Waarheid* werd gedrukt in het gemeentehuis van Mortsel, omdat Romeo daar kon beschikken over papier en een stencilmachine. In 1942 vond een huiszoeking plaats, maar die bleef zonder gevolg. *Uit Hoboken* werd verdeeld in de laatste jaren van de bezetting. Het blad ontstond rond personen als Gaston Freyne, Antoon Engelen en Jan Caelens, en werd gedrukt door Jozef Nollet. De beschrijving die Jan Caelens gaf van de inhoud van *Uit Hoboken*, kan bij uitbreiding evenzeer gelden voor de *Ambtelijke Berichten* en *De Waarheid*. Het ging om het bekendmaken van de namen van plaatselijke collaborateurs, de plaatsen waar ze elkaar ontmoetten; er waren oproepen tot verzet, werkweigering en sabotage en er was altijd opnieuw het aanzetten tot optimisme.

BLADEN UIT DE REST VAN HET BEZETTE BELGIË

Niet alle bladen die de ronde deden in het Antwerpse werden ook in Antwerpen gedrukt. Een voorbeeld daarvan is het krantje *De Vrijschutter*. Het was afkomstig uit Halle bij Brussel en was, net als *La Libre Belgique*, een clandestien krantje dat al verscheen gedurende de Eerste Wereldoorlog. Eind 1940 werd *De Vrijschutter* nieuw leven ingeblazen. Dezelfde personen die het blaadje opstelden in 14-18, drukten het nu opnieuw. Een van de centrale personen was de priester Arnold De Deken, afkomstig uit Antwerpen. Elke maand kwam zijn broer Jozef met de trein naar Brussel en vertrok met de nieuwe uitgave van *De Vrijschutter*. Op die manier pendelde hij gedurende meer dan twee jaar tussen Brussel en Antwerpen, iedere keer met 1500 tot 2500 exemplaren bij zich. Op de Lambermontplaats, bij Jozef De Deken thuis, werden de krantjes verdeeld. Grote aantallen ervan schijnen via een contactpersoon in Deurne naar het Belgisch Legioen te zijn gegaan, het latere Geheim Leger. Een aantal ging naar de Witte Brigade, en nog een aantal werd verspreid via de rantsoeneringsdienst van Deurne. Volgens de plaatselijke verdeler was dat een ideale plek, omdat alle inwoners er minstens eenmaal per maand naartoe moesten. In februari 1943 werd de Antwerpse afdeling van *De Vrijschutter* opgerold. Niet iedereen werd aangehouden, maar het contact met Brussel ging verloren en het krantje werd daarna in Antwerpen niet meer opnieuw verdeeld. Jozef De Deken overleed in Duitsland, in het kamp van Sonnenburg.

De krantjes kwamen soms van ver: *Recht en Vrijheid* kwam uit Lier en *Het Piotje* uit Aalst, *Klokke Roeland* kwam uit Gent en *De Fakkel* zelfs uit West-Vlaanderen. Van de andere zijde van het land konden zelfs krantjes als *Sambre et Meuse* en *Le Coq Wallon* Antwerpen bereiken. Sommige van dergelijke krantjes hadden vaste kanalen waarlangs ze doorgegeven werden, zoals de verschillende bladen van het OF, of *Recht en Vrijheid* en *Het Piotje*, die via de verschillende contacten van de Witte Brigade werden doorgegeven. Andere waren veel meer afhankelijk van toevallige contacten en konden letterlijk slechts druppelsgewijs doordringen in de rest van het land.

EEN DAAD VAN VERZET

Pamfletten en kranten werden doorgegeven op grote schaal, zoveel is zeker. Het was een daad van verzet, een duidelijk teken dat men weerstand bood aan de bezetter. Voor mensen die maar zijdelings bij de sluikpers betrokken waren, leek dit meer in het verlengde te liggen van de grappen over Hitler, of het verven van V-tekens op de muren van huizen waar collaborateurs woonden, dan dat het een bewust politieke daad was. Een voorbeeld waarom ze er zo over

dachten is de zogenaamde valse *Soir*. De valse *Soir* was een eenmalige stunt waarbij, op de avond van 9 november 1943, de avondeditie van de Brusselse gecensureerde krant *Le Soir* vervangen werd door een geparodieerde versie ervan. Het was een gigantisch succes. Binnen de kortst mogelijke tijd was de grap bekend in het hele land. De weerklank ervan was enorm, al werden uiteindelijk vrijwel alle verantwoordelijken opgepakt. Ondertussen werd de krant almaar verder doorgegeven, en soms zelfs verkocht tegen aanzienlijke bedragen die dan moesten dienen om de ondergedoken werkweigeraars bij te staan. In Antwerpen - en allicht ook elders - verleende het bezit van een exemplaar ervan een zeker aanzien. In die mate zelfs dat bepaalde mensen het wel wilden doorgeven, maar alleen op voorwaarde dat ze het daarna terugkregen!

VROUWEN EN DE SLUIKPERS

Het valt op dat bij de personen die tot nu toe aangehaald werden, maar weinig vrouwen zijn. Moet men daarom aannemen dat vrouwen maar in beperkte mate betrokken waren bij de sluikpers? Op het eerste gezicht misschien wel. Bij het onderzoek dat aan dit boek voorafging, had nauwelijks een tiende van de dossiers betrekking op een vrouw. Maar toen voor de meeste sluikkrantjes lijsten van medewerkers konden samengesteld worden, bleek het aantal vrouwen al gestegen tot bijna één op zes personen. Het doet vermoeden dat vrouwen wel betrokken waren bij de sluikpers, maar niet in een opvallende rol op de voorgrond.

De echtgenoot van Adriana Pynen, die sedert eind 1940 verschillende krantjes verdeelde, vatte de verhoudingen in een zin samen: *"Bij mijn afwezigheid was mijn vrouw verantwoordelijk."* Zij was met andere woorden op de hoogte van de bezigheden van haar man, en wanneer zijn contactpersonen thuis langs zouden komen om pakjes af te leveren of op te halen, dan kon zij zonder problemen inspringen.

Zo zijn er vele voorbeelden: in de zomer van 1940 kwam de groep die later mee aan de basis zou liggen van *België Vrij* bijeen ten huize van Rik Lenaerts. Zijn echtgenote Maria Wyninckx was erbij, en ook het echtpaar Robert Broeckhove en Barbara Horemans. Wim Luyten kwam alleen, maar zijn echtgenote raakte in 1941 eveneens betrokken bij de sluikpers. Zoals hoger reeds aangehaald, werd *De Vrijschutter* in Antwerpen verdeeld door Jozef De Deken, maar hij werkte daarvoor samen met zijn echtgenote Carolina Galliaert. Hun contacten met de Witte Brigade verliepen langs Jozefina Aghten en Firmin Delvaux. Victor Van de Casteele, die een opslagplaats van het OF beheerde, noemde zijn vrouw Hortense Kersschot 'zijn bijzondere medewerkster'.

Vanzelfsprekend mag dit niet veralgemeend worden. Meer vrouwen waren betrokken bij de sluikpers dan men zou denken, maar het bleef een minder-

Op 4 september 1944 was voor Antwerpen de bezetting voorbij (SOMA)

heid. Daarbij was hun rol ondergeschikt: ze verdeelden en vervoerden blaadjes, dikwijls dan nog in samenwerking met hun echtgenoot, maar ze drukten of schreven ze niet. De sluikpers was niet de voorhoede van de emancipatie. In sommige verzetsmiddens stond men zelfs ronduit vijandig tegenover de deelname van vrouwen aan het verzet. In het krantje *Bulletijn van den Bond van Vaderlandsche Ambtenaren*, een conservatief en hevig anticommunistisch blaadje dat gericht was aan de ambtenaren, riep men op zich ver van elke vrouwelijke betrokkenheid te houden: *"Stelt vooral geen vrouw op de hoogte van daden die u wenscht te volbrengen en die u volbracht. Dit doen is kortweg blijk geven van een verregaande onverantwoordelijkheid en onbenulligheid, te meer wanneer andere collega's daarin betrokken zijn."*

BEVRIJDING

Op 4 september 1944 was voor Antwerpen de bezetting voorbij. Ten noorden van de stad werd nog hevig slag geleverd, maar dat leek nog maar een kwestie van tijd. Herman Van Snick had dan toch gelijk gekregen:

"Behoudt den moed, behoudt de hoop,
Ze moeten toch eens op de loop:
De Moffen"

In de vier voorbije jaren was Antwerpen uitgegroeid tot het belangrijkste centrum van de sluikpers in Vlaanderen. Al vroeg werd er verzet gepleegd door middel van kleinschalige acties, vooral vanuit eerder burgerlijke kringen. Later, wanneer de Kommunistische Partij in het verzet gedwongen werd, was het vanuit Antwerpen dat *De Roode Vaan* eerst verspreid werd. De sluikpers zou er nooit de omvang krijgen die ze in het Franstalige landsgedeelte wel had, maar alle maatschappelijke groepen en politieke gezindheden waren er vertegenwoordigd. Niet elk krantje kon standhouden tot de bevrijding. Het laatste jaar was bijzonder zwaar voor het verzet: in 1944 werden meer mensen aangehouden dan in 1943, en nog tot de laatste dagen van augustus gingen de repressieve acties door.

Een aantal groeperingen drukten bij de bevrijding een speciale editie van hun krantje, zoals *LOMO* en *De Werker*, en sommige gingen daar nog een hele tijd mee door. *Steeds Vereenigd* verschijnt nu nog altijd.

Dit stuk is voor het grootste deel gebaseerd op de dossiers 'Weerstander door de Sluikpers' en 'Politiek Gevangene' opgemaakt op naam van de verschillende personen die hier werden aangehaald (met dank aan de Federale Overheidsdienst Sociale Zekerheid, Dienst voor de Oorlogsslachtoffers, die zo vriendelijk was inzage te verlenen in deze dossiers).

BIBLIOGRAFIE

De meeste publicaties met betrekking tot het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben slechts zijdelings aandacht voor de sluikpers. Volgende werken waren nochtans meer dan nuttig voor de interpretatie van de dossiers:

- GERARD-LIBOIS, J. en GOTOVITCH, J., *L'An 40. La Belgique occupée*, Bruxelles, 1971, 517 p.

- GOTOVITCH, J., Beeld van de klandestiene pers in 1940. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, (1972)2, p. 223-267.

- GOTOVITCH, J., *Du Rouge au Tricolore. Les communistes belges de 1939 à 1944. Un aspect de l'histoire de la Résistance en Belgique*, Brussel, 1992, 610 p.

- GOTOVITCH, J. (dir.), JOSSE, E., HOSTIE, Y., MARTIN, D., WYNANTS, J., *Guide de la Presse Clandestine de Belgique*, Bruxelles: CREHSGM, 1991, 214 p.

- MAERTEN, F., Les femmes dans la résistance pendant la seconde guerre mondiale. Vers une plus grande part de responsabilités. In: COURTOIS, L., PIROTTE, J. en ROSART, F., (dir.), *Femmes des années 80. Un siècle de condition féminine en Belgique (1889-1989)*, Bruxelles / Louvain-la-Neuve, 1989, p. 165-173.

- MARTIN, D. en COLIGNON, A., (eds.), *1940: België, een maatschappij in crisis en oorlog*, Brussel, 1993, 560 p.

- VAN HERCK, W., *Ontstaan en groei van een verzetsbeweging: vergelijkende prosopografie van de eerste 196 leden van de Witte Brigade/Fidelio*, Gent, 2002, 149 p.

DE BROERS CRUTZEN IN ANTWERPEN: EEN CASESTUDY OVER DE CLANDESTIENE PERS IN 1940-1941

JAN LAPLASSE

STEEDS VEREENIGD: EEN START MET VALLEN EN OPSTAAN

Toen de 36-jarige Victor Crutzen op de negende dag na de Duitse inval in de buurt van de Antwerpse Seefhoek z'n eerste protestpamflet verspreidde, moet hij zowat 'cavalier seul' gespeeld hebben. We weten maar al te goed dat de bevolking in mei 1940 de Duitse militaire opmars letterlijk heeft ondergaan en zich tijdens de daaropvolgende maanden vooral trachtte te schikken in de nieuwe situatie in de hoop het normale dagelijkse leven te kunnen hervatten. Hoewel de overgrote meerderheid de bezetting betreurde, waren uitgesproken anti-Duitse acties vanwege burgers nog helemaal niet aan de orde.
Nochtans had Crutzen zo zijn redenen om al erg vroeg tegen de 'mainstream' in te varen. Hij was afkomstig uit een katholieke familie uit het Luikse Aubel, waar de Eerste Wereldoorlog ernstige littekens had nagelaten. De aanhouding van zijn vader en het verlies van veertien familieleden zaten nog zo diep geworteld dat *"de haat, die nooit geluwd was, mij er toe dwong aanstonds te reageren. Dit alles was dan ook mede de drijfveer, het was plicht."* [1] Dit familiedrama kreeg nog een vervolg toen Crutzens echtgenote in maart 1939 bij de geboorte van zijn vierde kind overleed. Een jaar voordien had hij als zelfstandige in Borgerhout drukkerij Morvic geopend. De machines waren ondergebracht in een vrijstaand magazijn in de Sint-Erasmusstraat dat hij van de puddingfabrikant - en latere verzetskompaan - Guillaume Van Gaever huurde.
Victor greep samen met zijn vier jaar oudere broer Charles, apotheker in de Pothoekstraat, naar de verzetspen en tegen eind mei 1940 hadden ze al een derde pamflet klaar: *Moed en vertrouwen, dit zal de houding zijn van elkeen*

◄ Charles Crutzen (SOMA)

No 2

STEEDS VEREENIGD — UNIS TOUJOURS

VOOR EEN VRIJ BELGIE – POUR UNE BELGIQUE LIBRE

Ware Belgen, sympathiseer niet met den Bezetter. Vergeet nooit, dat wij alle huidige ellende enkel en alleen aan HEM te danken hebben.

Het mag U niet ontmoedigen, wanneer wij zien hoe sommige onzer landgenooten, onwaardige Vlamingen, idiote Rexisten, verwaande Verdinaso's, laffe Vlaamsche SS Mannen zich rechtstreeks aan den vijand verkocht en nu met overmoed Heil Hitler kraaien. Ook vroeger hebben zulke "noch visch-noch vleesch" mannen., een lastpost geweest voor het land. Niet, dat we hier alle partijen veroordeelen, maar nu is het niet het oogenblik, om ons met politieke splitsingen bezig te houden. **We moeten zijn en handelen als ware Belgen, als één man achter onzen Koning.**

Verdragen we als een fier en waardig Belgisch volk de langzame uithongering, de beestige verdrukking? We zijn te sterk, te kern gezond en vóór dat Hitler en zijn trawanten denkt te lukken, zal ons de bevrijding reeds gegeven zijn.

LEVE BELGIE – LEVE DEN KONING.

TER DOOD VEROORDEELD.

Vanaf het eerstvolgende nummer zullen regelmatig de uitspraken bekend gemaakt worden van ons echt vaderlandsch Gerecht.
Zij die ter dood veroordeeld werden uit hoog - en landverraad zijn vanaf den stond van bekendmaking als vogelvrijverklaarden. Ieder ware Belg heeft alsdan het recht zelf het vonnis te voltrekken.

ZWARTE LIJST.

Vanaf het volgende nummer zullen onder dezen titel, regelmatig de personen worden aangegeven, die om dertig zilverlingen hun ziel verkochten aan den overweldiger.

Deze personen moeten vermeden worden.

Het staat eenieder vrij ze bij gelegenheid hun afstraffing te geven.

Wees nooit te zacht ! ! !

BEVRIJDING.

Eerstdaags zal aan alle Oud-Strijders (1914-1918) de taak opgelegd worden die ze zullen te vervullen hebben, den dag, wanneer Hitler en zijn bende het hazenpad kiezen.

Om goede orde te bekomen en verderen diefstal van de Moffen te vermijden wordt aan U de hoogst Vaderlandsche taak opgelegd, die, wij zijn er van overtuigd, nooit in beter handen kan gelegd worden.

die den naam van Belg waardig is. In deze troebele periode van de eerste bezettingsmaanden waarin tekenen van verzet heel uitzonderlijk waren, vormde zich vanaf juni 1940 rond de broers Crutzen een groep 'eensgezinden' die regelmatig bijeenkwam in café Van Dijck in de Van Straelenstraat. Victor en Charles klopten aan bij bekenden. Victor polste boezemvrienden, de onderwijzer Wim Luyten en de tandarts Wilmer De Boës, terwijl Charles medewerkers vond in Constant Malfait en de tandtechnicus Frans Garcia. De kleine vertrouwenskring die hiermee tot stand gekomen was, werd voorzichtig uitgebreid en omgedoopt tot Club Bezet.[2] Het was een klein sociaal netwerk dat in zijn naamgeving de eerder passieve, gelaten opstelling van toen illustreert. Zijn eerste wapenfeiten hadden maar weinig om het lijf en leken eerder te kaderen in een poging om met enkele prikjes het heersende onzekerheidsgevoel te bestrijden. Het wou aan de hand van volkomen geweldloze acties vooral aantonen dat er alternatieven mogelijk waren. Zo hield het groepje zich bezig met het drukken en verspreiden van losse pamfletten, karikaturen, foto's van Leopold III en vervalste benzinekaarten en identiteitspapieren.

Tegenover de verordeningen waarmee de Duitse bezetter al in de zomer van 1940 de vrijheid van (druk)pers aan banden wou leggen, groeide binnen de verzetskring-in-wording de wil om nog nadrukkelijker naar buiten te treden door het uitgeven van een blaadje met een vaste hoofdtitel en regelmatige verschijning. Om een zo breed mogelijk segment van de bevolking te bereiken, besliste Club Bezet zijn blaadje de tweetalige titel *Steeds Vereenigd - Unis Toujours* te geven. Deze kop kwam overigens niet uit de lucht gevallen. Hij had al gediend voor enkele occasionele sluikblaadjes.
Het eerste nummer, dat eind januari 1941 van de pers rolde, had slechts één bladzijde. Titel en inhoud waren zuiver patriottisch. De reminiscentie aan Wereldoorlog I was niet veraf vermits het nummer vooruitliep op de komende verjaardag van het overlijden van koning Albert I: *"Maandag 17 Februari 1941, verjaardag van den dood van Zijn Majesteit, Koning Albert I, roemrijke herinnering. Dien dag (17 Februari) en Dinsdag 18 Februari 1941 zal geen enkele Belg een dagblad koopen!! Den volgenden dag, dus Woensdag 19 Februari 1941, zal men slechts dagbladen koopen van de nieuwe uitgave, zoodat de gansche oplagen van Maan- en Dinsdag terug gaan naar de drukkerijen, als geweigerd. [...]"* In de beginfase schreef *Steeds Vereenigd* zich dus volledig in in een eerder passief, stil, 'waardig' verzet, vol patriottische retoriek en zonder politieke boodschap. In tweede instantie richtte het zijn pijlen op alle landgenoten die zich niet achter dit wazige front van patriotten wil-

◄ Het tweede nummer van *Steeds Vereenigd*, 1941 (Stadsbibliotheek Antwerpen)

Leon Ceulemans, drukker van het sluikblad *Steeds Vereenigd* aan zijn letterkast. Naoorlogse reconstructie (vermoedelijk 1946) (Archief- en Documentatiecentrum Witte Brigade (Fidelio))

den scharen maar in de collaboratie met de bezetter stapten. Het is opvallend dat - hoezeer de bezetter ook als bron van alle kwaad werd gezien - het toch vooral de collaborateurs waren die met gretigheid door de redactie werden aangepakt. In elk geval werden vanaf het tweede nummer de zwarte lijsten een frequent gebruikt instrument in de strijd. Om dergelijke lijsten zo doeltreffend mogelijk te kunnen opstellen moest een lid van de verzetsgroep zich aansluiten bij een of meerdere collaboratiebewegingen. Tijdens een bijeenkomst viel het lot op Charles Crutzen, maar omdat hij het Duits onvoldoende beheerste, nam Victor de opdracht over. Naar eigen zeggen sloot hij zich aan bij Rex-Vlaanderen, het VNV en de Algemeene-SS Vlaanderen.[3]
Onmiddellijk nadat het eerste nummer van *Steeds Vereenigd* was gedrukt, verdween het jonge krantje bijna na een onverwachte wending. Victor Crutzen kreeg die dag (wellicht januari 1941), in het kader van een onderzoek naar vervalste rantsoenbonnen in Antwerpen, bezoek van de gerechtelijke politie. In drukkerij Morvic werd weliswaar niets bezwarends gevonden, maar de manier waarop de rechercheurs tijdens de huiszoeking tewerk waren gegaan, stemde Crutzen tot nadenken. Omdat de in de drukkerij gebruikte letters door de politie gefotografeerd waren, konden ze onmogelijk nog gebruikt worden voor verder clandestien drukwerk.[4] De angst en twijfel van Crutzen werden nog versterkt toen hij korte tijd later voor verder verhoor bij de onderzoeksrechter werd ontboden en tot zijn consternatie op tafel een pam-

flet van zijn hand zag liggen.[5] Crutzen werd ongemoeid gelaten maar zei bij zijn thuiskomst aan zijn buur Guillaume Van Gaever dat hij niet langer het risico wilde nemen *Steeds Vereenigd* te drukken. Een nieuwe drukker met een eigen collectie letters moest dus het voortbestaan van het blad verzekeren. Er was bovendien haast bij, wilde het piepjonge *Steeds Vereenigd* zijn status van ernstig, regelmatig verschijnend sluikblad niet verliezen.
Van Gaever, die intussen in Borgerhout een verzetskern leidde, zou samen met zijn medewerker Frans Denbroeder voor die andere drukker zorgen. Ze namen contact op met Frans Junes (°1893), verzekeraar en uitbater van café Jan Breydel op het Moorkensplein en een bekend, sociaal geëngageerd figuur die op zijn beurt gemakkelijk zijn vroegere jeugdvriend Leon Ceulemans uit Deurne kon overtuigen om de volgende nummers van het sluikblad te drukken.[6] Junes had in de jaren 1930 Ceulemans leren kennen langs de buurtschipperij C.L. Ringrose & Co.[7] Vele verzetslui van het eerste uur richtten zich om evidente redenen tot vertrouwelingen waarmee ze al voor de oorlog goede relaties onderhielden. Nog zo'n sociale bindingsfactor was de Deurnse fanfare Door Eigen Kracht, waarvan Ceulemans de oprichter was. Het café van Junes was dan weer de thuisplek van de bevriende Borgerhoutse Harmonie.[8] Ceulemans was de geknipte opvolger want als begrafenisondernemer beschikte hij over een drukpers. Hij drukte de nummers 2 tot 11 van *Steeds Vereenigd*, in een oplage variërend van 500 tot 4000 exemplaren per nummer.[9] Van Gaever, Denbroeder, Junes en de broers Crutzen zorgden met een kleine ploeg medewerkers voor de verspreiding, hoofdzakelijk geconcentreerd binnen de Antwerpse agglomeratie.
Deze clandestiene activiteiten duurden tot november 1941, toen ten gevolge van een reeks aanhoudingen door de 'Sicherheitspolizei' (Sipo), het voortbestaan van het sluikblad voor een tweede keer in gevaar kwam. Het merkwaardige aan deze tijdelijke crisis was dat ze helemaal losstond van de risico's van het drukken van *Steeds Vereenigd* zelf. De Duitse politie is de drukker trouwens nooit op het spoor gekomen. De directe oorzaak van de aanhoudingen lag bij een drietal randgebeurtenissen. Eén daarvan was een huiszoeking bij drukker Ceulemans. Terwijl Ceulemans bezig was met het zetten van tekst deed de Duitse politie een inval, maar doordat de zoekactie gericht was op ondergedoken joden werd geen aandacht besteed aan het clandestiene zetwerk.[10]
Het is interessanter om wat dieper in te gaan op de twee andere randgebeurtenissen, waarin nieuwe figuren mede een hoofdrol speelden, en die tussen september en november 1941 tot een uitgebreide reeks aanhoudingen hebben geleid. Onder de medewerkers van *Steeds Vereenigd* waren het de broers Crutzen die toevallig mee in de klappen deelden, weliswaar elk in een afzonderlijke zaak. Wat was er gebeurd?

Antwoord aan de Feldkommandantur

Teneinde kalmte en rust onder de bevolking te houden is het wenschelijk :

Dat alle politieke korpsen worden opgelost en hun activiteit verboden, welke ook de kleur van hun hemden zij.

In Duitschland worden **LANDVERRADERS** als **LAFAARDS** neergeschoten. Waarom moet de Belgische bevolking die rondon zich dulden ?

Indien de Vrijwillige Arbeidsdienst een Belgische instelling is, waarom maken die vrijwillige arbeiders den Hitlergroet en feesten zij samen met de Duitschen ?

De Waffen SS troepen van het "Vlaamsche Legioen„ - nu gekleed als galeiboeven - moeten den eed atleggen aan Adolf Hitler, als leider van alle Germanen !

Nadat zij de Belgische militaire kleedij hebben onteerd eigenen zij zich de vlaamsche leeuwenvlag toe. - Het schijnt, dat deze landverraders en begravers der vlaamsche kultuur, kortelings naar Polen zouden vertrekken en dat, na een opleidingstermijn, zij zullen worden gebruikt als bezettingsleger. De leiders beweren wel dat dit korps het Bolsjewismus zal gaan bekampen. Indien dit hun goed overwogen ideaal is, dat zij dan spoedig naar Rusland vertrekken.....

Maar WIE HEEFT DE INCIDENTEN van 21 JULI uitgelokt ?

SS mannen in burger, SS mannen in militair uniform (deze laatste gewapend) hebben de Belgische driekleur van de borst der wandelaars afgerukt ; als deze zich verdedigden werden zij aan de veldgendarmen overgeleverd en weggevoerd.

Voor Malpertus is de Belgische vlag gehoond en verbrand geworden.

SS mannen hebben zich heimelijk tusschen het volk gemengd en burgers doen aanhouden, die meenden hun vaderlandsliefde aan vrienden niet te moeten verbergen. Het is verstaanbaar, dat deze burgers zich hebben verweerd ; maar dit verrechtvaardigt niet de bedreiging der Feldkommandantur deze personen onmeedoogend te straffen.

BELGIE een PROTEKTORAAD ? Dan mag de Bezettende Overheid geen uiting van Nationale gevoelens bestraffen.

Wordt BELGIE behandeld als aangehecht land ? Dan moet de duitsche tucht verdraaid worden tot het voorspreken ten gunste van LANDVERRADERS, die als uitverkoornen door de bezetters worden bevoordeeld, aangemoedigd en gewapend ?

De bevolking wenscht rust en kalmte door het verbod van LAFFE POLITIEK en LANDVERRAAD !!

ANTWOORD AAN DE FELDKOMMANDANTUR

Aan de basis van het eerste voorval lag de 47-jarige industrieel Frans Van Noten, die eind juli 1941 op eigen initiatief thuis een pamflet had uitgetikt met de titel *Antwoord aan de Feldkommandantur*. Het pamflet was zijn persoonlijke reactie op de onlusten die zich op 21 juli 1941 in de Antwerpse binnenstad hadden voorgedaan. De herdenking van de Belgische onafhankelijkheid was voor de Belgische patriotten het 'moment suprême' om hun overtuiging kenbaar te maken. Ondanks het samenscholingsverbod werden er ter hoogte van het koninklijk paleis op de Meir herhaaldelijk spontane betogingen gehouden. De manifestanten legden bloemen neer, scandeerden slogans en droegen lintjes in de Belgische driekleur, hetgeen dan weer anti-Belgische en pro-Duitse tegenreacties uitlokte. Bij het lezen van de bewaard gebleven politierapporten valt op dat de relletjes altijd uitliepen op confrontaties tussen verdeelde Antwerpse burgers.[11] Tegenbetogers rukten de opgespelde lintjes af en staken een Belgische vlag in brand.[12] Eerder dan de bezetter te diaboliseren, werd dit foute gedrag van Belgische landverraders op de korrel genomen. Het was dan ook de hoofdtoon van Van Notens *Antwoord aan de Feldkommandantur*: *"Maar wie heeft de incidenten van 21 juli uitgelokt? SS mannen in burger, SS mannen in militair uniform (deze laatste gewapend) hebben de Belgische driekleur van de borst der wandelaars afgerukt: als deze zich verdedigden werden zij aan de veldgendarmerie overgeleverd en weggevoerd. Voor Malpertus is de Belgische vlag gehoond en verbrand geworden. SS mannen hebben zich heimelijk tusschen het volk gemengd en burgers doen aanhouden, die meenden hun vaderlandsliefde aan vrienden niet te moeten verbergen [...]"*

Diezelfde 21e juli liet Denbroeder vanop de binnenplaats van de gemeenteschool in de Keistraat een honderdtal driekleurige balonnetjes op: *"Deze dreven af in de richting van de Meir tot groot vermaak van ons volk. Het Heerenvolk werd razend en schoot hun kostbare amunitie kwijt op die weerlooze opgaande en deinende dingetjes."* [13] Misschien vond hij inspiratie voor deze frats in de propagandastunt van enkele dagen ervoor, toen Britse vliegtuigen op 12 juni boven de stad kleine ballons met strooibiljetten neerlieten.[14]

Frans Van Noten behoorde net als de broers Crutzen tot de gegoede middenklasse. Hij had, na de verplichte leertijd, privé- en avondonderwijs in talen

◄ Het pamflet *Antwoord aan de Feldkommandantur*, opgesteld door Frans Van Noten als antwoord op de onlusten in de Antwerpse binnenstad op 21 juli 1941 (Stadsbibliotheek Antwerpen)

en boekhouding gevolgd, werd muzikant en geraakte tijdens de Eerste Wereldoorlog als onderofficier gekwetst aan het front. Na zijn terugkeer bij zijn ouders in 1919 leidde hij korte tijd een expeditiebedrijf in Antwerpen. Zes jaar later werd hij zaakvoerder en in 1929 stichtte hij Preserva, een importbedrijf van huishoudartikelen, in 1934 gevolgd door de groentenconservenfabriek Van Santhoven. De katholiek opgevoede Van Noten bleef kinderloos en werd liberaal onder invloed van het milieu van groothandelaars waarin hij al voor zijn twintigste vertoefde. In de korte autobiografie die hij later in de gevangenis van Rheinbach moest opstellen, schreef hij: *"Als gekwetste frontsoldaat van 1914-1918 impulsief te hebben gehandeld tegen Belgische landverraders."*[15]

Van Noten wou zijn pamflet op grote schaal zo snel mogelijk in de Antwerpse binnenstad verspreiden en dus had hij een betrouwbare drukker nodig. Hij sprak Charles Van Hassel aan, een vriend en medevennoot in de firma Preserva die als tussenpersoon wou optreden en de bestelling aan Victor Crutzen overmaakte. Crutzen had vroeger al dikwijls drukwerk voor Van Hassel verzorgd, maar maakte nu toch bedenkingen bij deze gevaarlijke opdracht. De angst die zich van hem meester had gemaakt na de huiszoeking in januari, had hem toen doen beslissen *Steeds Vereenigd* niet langer te drukken. Van Hassel kon Crutzen ditmaal toch over de streep trekken door te argumenteren dat het pamflet in feite niet in de eerste plaats tegen de Duitse bezettingsmacht gericht was, maar wel tegen foute Belgen. Crutzen zegde toe en drukte het pamflet dezelfde nacht nog (augustus 1941) op 4000 exemplaren. Van Hassel haalde de vier pakketten af en bezorgde ze aan de opsteller, Van Noten, die er onmiddellijk een 1200-tal doorgaf aan een zakenkennis, Leon Lecosse.

Zowel Van Hassel als Lecosse zijn opnieuw te situeren in het wijdvertakte handelsmilieu van de metropool. Van Hassel (°Antwerpen, 1907) was met een jaarlijks inkomen van meer dan 100.000 fr. een gevestigd zakenman. Naast zijn aandelen in Preserva haalde hij een deel van zijn inkomsten uit de firma Glucollin, een kleefstoffenfabriek in de Lamorinièrestraat die hij samen met een oom had opgericht. De 50-jarige Lecosse (°Luik, 1891) was een Franstalig commercieel bediende bij het scheepvaartbedrijf John P. Best. Hij was in 1914 zwaar gekwetst en had 19 maanden in Duits krijgsgevangenschap doorgebracht.[16]

Het pamflet geraakte dus via een netwerk van professionele en vriendschappelijke relaties van de opsteller over de drukker tot bij de verspreiders. Wie *Antwoord aan de Feldkommandantur* allemaal mee verspreid heeft valt uiteraard niet te achterhalen, maar de geïmproviseerde manier waarop het verder van hand tot hand ging, blijft een constante. Lecosse, die zelf lid was van een klein anoniem groepje patriotten[17], gaf een paar honderd exemplaren door aan handelsingenieur Ludovic Somers, samen met enkele andere anti-Duitse

bladen die hij in huis had, zoals *Deutsche Chronik, De 10 vaderlandse geboden* en *De 5 geboden*.[18] Somers bezorgde er op zijn beurt aan zijn zakenvriend Jan Knaeps.
Het Antwerpse havenbedrijf had dus weer een intermediaire functie. Ludovic Somers (°Antwerpen, 1910) was procuratiehouder bij een der grootste scheepvaartfirma's in Antwerpen, het Franse Daher & Cie.[19] Zijn beurspartner Jan Knaeps (°Antwerpen, 1894), oud-strijder van 14-18, werkte als bureauchef bij het scheepvaartbedrijf Ruys en Co en had al artikels van *La Libre Belgique* in het Nederlands vertaald.[20]
Het gereconstrueerde parcours van het pamflet *Antwoord aan de Feldkommandantur* illustreert mooi het weinig georganiseerde karakter van het verzet tijdens de eerste twee jaren van de bezetting. De schakels binnen de ketting van mensen die het pamflet aan elkaar doorgaven, waren niet aan elkaar gehecht door een bestaande verzetsorganisatie maar veeleer door individuele vertrouwensbanden uit de kennissen- en beroepssfeer. Van een goed geolied verzetsnetwerk of van een bewust gecoördineerde en op voorhand uitgestippelde actie was geen sprake. *Antwoord aan de Feldkommandantur* was duidelijk een eenmansinitiatief en het was pas nadat Van Noten de tekst had uitgetikt en laten drukken, dat er nagedacht werd over hoe de boodschap aan de man zou gebracht worden.[21]
Wie het pamflet na Somers en Knaeps nog allemaal heeft verspreid, valt uit de bronnen moeilijk af te leiden, maar het staat vast dat beiden bij de eersten waren die door de Sipo in Antwerpen met exemplaren ervan in hun bezit werden aangehouden. Niet alleen was het drukken en verspreiden van clandestiene pers verboden, ook het bezit ervan was strafbaar. Een bekendmaking van 30 juli 1940 bepaalde immers: "*Vlugschriften, die door vijandelijke vliegtuigen uitgeworpen worden, of elk ander duitschvijandig propagandamateriaal, moeten, eventueel door bemiddeling van de gemeenteoverheid, onmiddellijk aan de dichtst bijgelegen Ortskommandantur afgeleverd worden.*"[22]
De aanhoudingen, die tot de eerste executieve optredens van de Sipo in de Antwerpse agglomeratie kunnen gerekend worden, verliepen in exact de omgekeerde volgorde als de weg die het pamflet had gevolgd om van auteur tot aan de laatste verspreider te geraken (dus van Van Noten tot Knaeps). Jan Knaeps werd op 16 september 1941 in zijn woning gearresteerd, volgens hemzelf door verklikking van een van zijn collega's. We mogen aannemen dat Knaeps tijdens de ondervragingen op de bureaus van de Sipo in de Della Faillelaan door de knieën is gegaan aangezien hij verklaart dat hij er door de Duitse agent Walter Paarmann mishandeld werd en nergens ontkent toegevingen te hebben gedaan.[23] Ook de getuigenis van Somers, die op 27 september op zijn bureau werd opgepakt, wijst in deze richting.[24] Iets meer dan een maand later volgden de anderen: Leon Lecosse op 6 november, drukker Victor

Crutzen op 7 november en ten slotte Charles Van Hassel en Frans Van Noten op 8 november. Alle vier werden ze op 2 december 1941 door het 'Kriegsgericht' van Feldkommandantur 520 veroordeeld voor het opstellen en verspreiden van *"deutschfeindlicher Propaganda"*. In de strafmaat zaten gradaties naargelang de verantwoordelijkheid van de betrokkenen. De verspreiders Van Hassel en Lecosse kregen respectievelijk twee en tweeënhalf jaar gevangenisstraf. De straffen van drukker Crutzen (vier jaar) en opsteller Van Noten (vijf jaar) waren niet alleen langer, maar moesten bovendien in een tuchthuis in Duitsland uitgezeten worden.[25] Het is ook opmerkelijk dat beide hoofdbeschuldigden elkaar daar pas voor het eerst ontmoetten: opnieuw een duidelijk voorbeeld van ongeorganiseerd verzet!

Hoewel de veroordelingen op het eerste gezicht een zware tol lijken, kunnen toch enkele kanttekeningen gemaakt worden bij de gangbare beeldvorming over de Duitse repressie. Met uitzondering van Crutzen, die pas in 1945 in Bonn door de Amerikanen werd bevrijd, kwamen allen nog voor de bevrijding in september 1944 vrij. Knaeps, die achttien maanden had gekregen, zat net als Van Hassel zijn gevangenisstraf volledig uit. Somers, Lecosse en Van Noten waren na de helft van hun straftijd terug op vrije voeten.[26] Behalve Crutzen en Van Noten die in 1942 op transport naar Rheinbach werden gezet, belandden de vier anderen in Merksplas, waar hen een vrij licht regime wachtte. De strafinrichting van Merksplas was tijdens de bezetting onder het beheer van het Belgische ministerie van Justitie gebleven, met een toegevoegde Duitse directie ('Deutsches Kontrollkommando' Merksplas), die afhing van de 'Kriegswehrmacht-gefängnis' van Sint-Gillis.[27] Het milde tuchtregime evolueerde er zelfs tot toestanden die voor de Duitse diensten niet door de beugel konden, in die mate zelfs dat de militaire inlichtingendienst 'Abwehr' er in juli 1943 een kritisch rapport over opstelde. In dat rapport komt Van Hassel voor naast Felix Rooms, commissaris bij de Antwerpse gerechtelijke politie, die in Merksplas vastzat wegens het verspreiden van het sluikblad *La Libre Belgique* en die er zich wist te ontpoppen tot een soort vice-directeur. Rooms en Van Hassel konden bekomen dat elke gevangene bovenop een Rode-Kruispakket maandelijks tot zes kilogram voedselpakketten mocht ontvangen. De industrieel Van Hassel ontving tweemaal per week bezoek en kon tienmaal de gevangenis verlaten om onder begeleiding van Belgische bewakers in burger uitstapjes te maken of zijn zaken verder te behartigen.[28] Ook al ruikt dit sterk naar corruptie (Van Hassel was een heel kapitaalkrachtig ondernemer), er zijn nog andere elementen die ervoor pleiten om het repressieve karakter van Merksplas te relativeren. Het meest sprekende voorbeeld is misschien nog *De Merksplasgalm*, een blaadje dat er onder de gevangenen werd verdeeld en waar Van Hassel aan meewerkte. Maar vermits hij er ongehinderd een

advertentie voor zijn firma Glucollin in kon plaatsen en de familienamen van andere medewerkers erin vermeld staan, kan men het toch maar bezwaarlijk als een sluikblad beschouwen. Ook qua inhoud is *De Merksplasgalm* vrij onschuldig.[29]

In elk geval waren de opgelegde straffen niet te vergelijken met de harde maatregelen die we bij het verzet steeds voor ogen hebben, en waarmee verzetslui vooral in de tweede helft van de bezetting te maken kregen. De oorzaak ligt wellicht in het vroege tijdstip van de arrestaties en het geringe belang dat de Duitse politiediensten aan de zaak hechtten nadat ze ingezien hadden dat achter het pamflet geen vijandig netwerk schuilging, maar dat het eerder een uiting was van de ongenoegens van een handvol burgers die daarenboven door hun apolitieke verleden geen echte bedreiging vormden.

EEN KARIKATUUR VAN DE FÜHRER

Het tweede voorval waarin medewerkers van *Steeds Vereenigd* centraal stonden, was een nog kleinschaliger initiatief van twee mannen die met een ludieke actie de schending van het recht op vrije meningsuiting wilden doorbreken en de sluikpers financieel steunen.

Apotheker Charles Crutzen kreeg in september 1941 het bezoek van een man (die hij beweerde niet te kennen) die hem een foto toonde en vroeg om zich aan te sluiten bij een verzetsgroep. De bewuste foto stelde Hitler voor als baby, omringd door vier pleegzusters met de gezichten van onder andere Chamberlain, Churchill en Eden. De spotprent was al eens in 1938, kort na de vredesonderhandelingen in München, gepubliceerd in een Belgische krant als kritiek op de Britse appeasementpolitiek ten opzichte van nazi-Duitsland. Deze politiek van concessies in de hoop op vrede, was in 1936 Engelands officiële regeringspolitiek tegenover Duitsland geworden. In 1941 was de context uiteraard zodanig gewijzigd dat diezelfde prent enkel nog opgevat kon worden als een op de lachspieren werkende karikatuur van de Führer. Charles Crutzen wendde zich tot fotograaf en vriend Antoon Kleinod om de foto op honderd exemplaren te reproduceren. Crutzen haalde zijn bestelling af en verkocht amper vijf foto's aan vijf frank per stuk. De opbrengst moest *La Libre Belgique* financieel ondersteunen.[30]

Ook dit duo is in sociaal opzicht weer eens te situeren in de middenklasse. Charles Crutzen (°Aubel, 29/08/1900) was drie jaar toen zijn ouders het Luikse platteland verlieten om zich in Antwerpen te vestigen. In 1918 werkte hij in de Pharmacie Centrale de Belgique te Brussel en ging na zijn legerdienst acht jaar in de leer bij een apotheker in Berchem. In 1928 huwde hij en kon hij als zelfstandig assistent aan de slag bij apotheker Van der Linden in de Pothoekstraat.[31] Ook Antoon Kleinod (°Antwerpen, 10/04/1903) was zelfstandige.

Hij hield sedert 1929 aan de overkant van de Pothoekstraat een winkel van fotografische benodigdheden open.[32]
Kleinod en Crutzen waren met de verspreiding van de spotprent niet aan hun proefstuk. Ze werkten al langer nauw samen in het ploegje dat *Steeds Vereenigd* had gelanceerd. Kleinod was een tussenschakel: teksten die hij kreeg van de Tsjecho-Slovaak Jaromer Cerny, beheerder van het publiciteitsagentschap Thomson, speelde hij door aan Crutzen.[33] Charles Crutzen van zijn kant had in februari 1941 twee in Deurne neergestorte Engelse piloten opgehaald en verstopt in de drukkerij van zijn broer Victor. Een maand later kwam hij kortstondig in contact met Fernand Ansay, die werkte voor het inlichtingennet Williams (Emmanuel Hobben). Van dan af gingen zijn sluikpersactiviteiten gepaard met het sporadisch verzamelen van wapens en inlichtingen.[34]
Waarschijnlijk door verklikking van een buur werden beiden op 20 november door de Sipo aangehouden. Een uur voordat Kleinod in zijn woning werd opgepakt om geconfronteerd te worden met Crutzen had hij een anoniem telefoontje gekregen van een man die hem vroeg of hij huwelijksfoto's maakte en of hij thuis was. Het 'Kriegsgericht' veroordeelde hen op 13 januari 1942. Crutzen kreeg als hoofdverantwoordelijke vijf jaar tuchthuis in Duitsland. De Duitse rechtbank achtte zijn anti-Duitsgezindheid niet alleen bewezen door de ontdekking van de beledigende karikatuur en de sluikbladen, maar vooral ook omdat een 'onbekende' blijkbaar zorgeloos zijn apotheek kon binnenstappen, exemplaren van *La Libre Belgique* overhandigen en hem vragen een spotprent te laten reproduceren.
Charles Crutzen zat zijn opgelegde straf nooit volledig uit, want hij overleed in het tuchthuis van Siegburg op 18 april 1942. Zijn weduwe hertrouwde in 1946 met zijn broer Victor. Antoon Kleinod had meer geluk.Veroordeeld tot twee jaar gevangenis, kwam hij dankzij een genadeverzoek van zijn echtgenote al na een jaar vrij. Tussen februari en oktober 1942 leerde hij in de gevangenis van Merksplas Charles Van Hassel kennen en werkte er met hem mee aan het 'semi-clandestiene' blad *De Merksplasgalm* (supra).[35]

Actieve sabotage of gewapend verzet tegen de Duitse bezetter kwam in Antwerpen in 1941 maar zelden voor. Voor velen die zich met de nieuwe situatie niet konden verzoenen, waren anti-Duitse propaganda en clandestiene pers veel toegankelijker actiemiddelen. In de beginfase van de bezetting lijkt het er sterk op dat wie aan verzet wou doen gemakkelijker overging tot sluikpers dan tot directe confrontatie. De hierboven geschetste case toont ook duide-

◄ Karikatuur van Hitler als baby, in 1938 gebruikt als kritiek op de vredesonderhandelingen van München, in 1941 als belediging van de Führer (Archief- en Documentatiecentrum Witte Brigade (Fidelio))

Pasfoto en logo van fotograaf Antoon Kleinod (Federale Overheidsdienst Sociale Zekerheid/ Dienst Oorlogsslachtoffers, DDO-dossier Kleinod)

lijk aan dat die sluikpers helemaal geen logge en inefficiënte structuren nodig had om onder de bevolking verspreid te worden. Het waren ook niet in eerste instantie ideologische motieven die mensen ertoe aanzetten om de stap te zetten. Bestaande vooroorlogse vertrouwelijke relaties en professionele contacten volstonden dikwijls al om erin betrokken te geraken.

De bezetter onderkende deze wijdverspreide bedreiging en probeerde al vroeg een kordon te leggen rond elke vorm van toegang tot niet-gecontroleerde informatie. Na mei 1940 werden dagbladen en tijdschriften aan de goedkeuring van de militaire bevelhebber onderworpen[36], de verordening van 27 juli 1940[37] verbood het 'opzettelijk' luisteren naar de BBC en de bekendmaking van 30 juli 1940 stelde het in huis hebben van anti-Duitse geschriften strafbaar. Dat er geen enkele oppositie geduld werd, moest nu en dan ook aan potentiële verzetslui duidelijk gemaakt worden met concrete voorbeelden. De collaboratiepers zou de bezetter op dat vlak mooie diensten bewijzen. Deze case illustreert dit. Het VNV-dagblad *Volk en Staat* greep de uitspraken van het 'Kriegsgericht' inzake het pamflet *Antwoord aan de Feldkommandantur* en de spotprent van Hitler aan om in een uitgebreid artikel de bevolking te waarschuwen. Onder de titel *Zware straffen voor de verspreiding van vlugschriften en het niet-inleveren van*

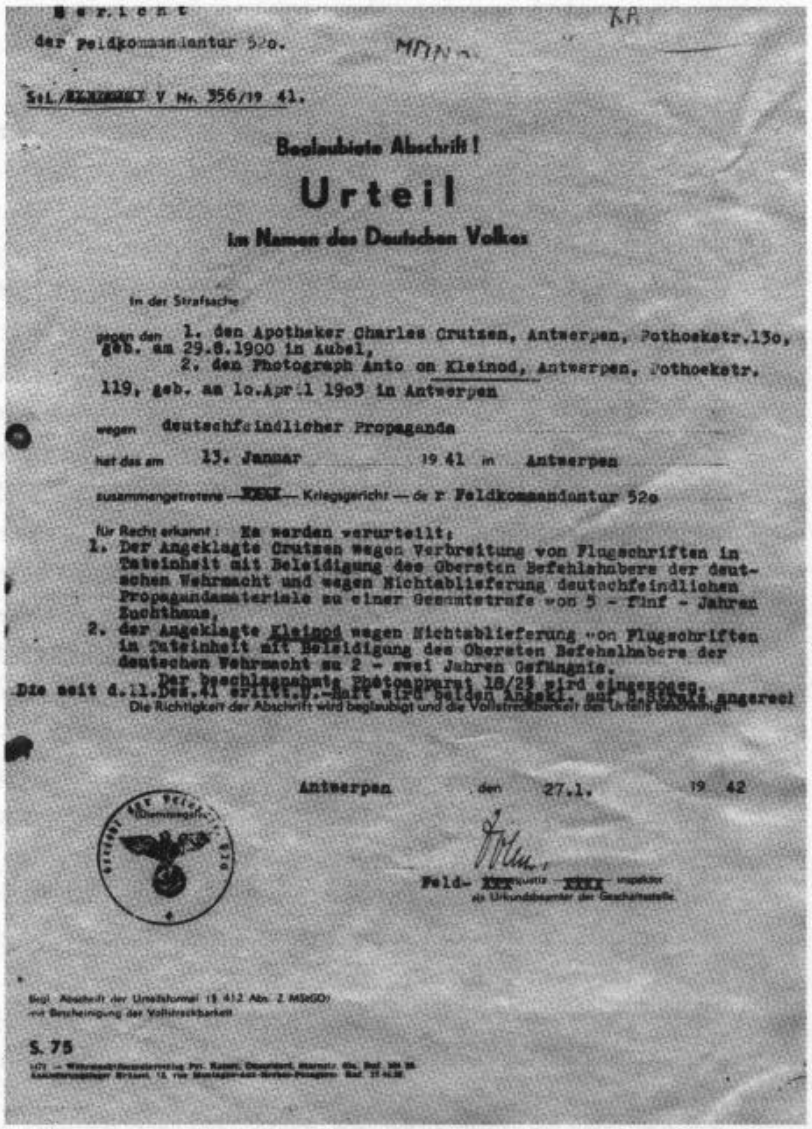

Bericht
der Feldkommandantur 52o.

Sel./[illegible] V Nr. 356/19 41.

Beglaubigte Abschrift!

Urteil

im Namen des Deutschen Volkes

In der Strafsache

gegen den 1. den Apotheker Charles Crutzen, Antwerpen, Pothoekstr.13o, geb. am 29.8.1900 in Aubel,
2. den Photograph Anto on Kleinod, Antwerpen, Pothoekstr. 119, geb. am 1o.April 19o3 in Antwerpen

wegen deutschfeindlicher Propaganda

hat das am 13. Januar 19 41 in Antwerpen

zusammengetretene [illegible] Kriegsgericht — der Feldkommandantur 52o

für Recht erkannt: Es werden verurteilt:
1. Der Angeklagte Crutzen wegen Verbreitung von Flugschriften in Tateinheit mit Beleidigung des Obersten Befehlshabers der deutschen Wehrmacht und wegen Nichtablieferung deutschfeindlichen Propagandamateriale zu einer Gesamtstrafe von 5 - fünf - Jahren Zuchthaus,
2. der Angeklagte Kleinod wegen Nichtablieferung von Flugschriften in Tateinheit mit Beleidigung des Obersten Befehlshabers der deutschen Wehrmacht zu 2 - zwei Jahren Gefängnis.

Der beschlagnahmte Photoapparat 18/2§ wird eingezogen.
Die seit d.11.Dez.41 erlitt.U.-Haft wird beiden Angekl. auf 5 Strafe angerech
Die Richtigkeit der Abschrift wird beglaubigt und die Vollstreckbarkeit des Urteils bescheinigt.

Antwerpen den 27.1. 19 42

Feld- [illegible] inspektor
als Urkundsbeamter der Geschäftsstelle

Begl. Abschrift der Urteilsformel (§ 412 Abs. 2 MSeGO) mit Bescheinigung der Vollstreckbarkeit

S. 75

'Urteil'. Het 'Kriegsgericht' in Antwerpen veroordeelde Charles Crutzen en Antoon Kleinod tot respectievelijk vijf en twee jaar gevangenisstraf wegens het verspreiden en niet afgeven van anti-Duitse vlugschriften (Federale Overheidsdienst Sociale Zekerheid / Dienst Oorlogsslachtoffers, DDO-dossier Kleinod)

anti-Duitsch propagandamateriaal zoomde het collaborerende blad vrij gedetailleerd in op beide zaken. De beschuldigden Kleinod, Lecosse, Van Hassel, Van Noten en de broers Crutzen werden er weliswaar onder hun initialen in vermeld, de boodschap liet geen twijfel bestaan: *"Al degenen, die op onverantwoordelijke manier steeds weer probeeren door ophitsende vlugschriften onrust te stichten bij de bevolking en de goede betrekkingen met Duitschland te verstoren, moeten trouwens op een flinke straf rekenen. Dat is ook noodzakelijk omdat zij er dikwijls de oorzaak van zijn, dat menschen, die geen kwaad voorhebben, tot strafbare daden of nalatigheid komen; het kan aldus gebeuren dat men uit slordigheid vlugschriften, die in de bus worden gestopt, niet inlevert en dus aan straf blootstaat. Anti-Duitsche propaganda wordt streng gestraft. Iedereen wordt dus dringend gewaarschuwd tegen gelijk welke handelingen van dien aard, want volgens §4 kan in dergelijke zaken zelfs een tuchthuisstraf van 15 jaar toegepast worden."* (38)

Hoewel het gevaarlijk is algemene conclusies te trekken uit een kleine casestudy als deze, kan het toch verhelderend zijn om uit een diepteonderzoek enkele opmerkelijke vaststellingen toe te lichten en de bestaande beeldvorming kritisch te evalueren.
De literatuur over het verzet in Vlaanderen/België heeft tot nog toe voornamelijk aandacht gehad voor politiek-ideologische en organisatorische aspecten: de geschiedenissen van de bekende organisaties, hun structuren en (politieke) programma's, topfiguren en grote momenten. Van het complexe en minder zichtbare sociale weefsel dat aan de basis lag van dat verzet of van de stadia en de vele kleine geschiedenissen die voorafgingen aan wat stilaan op een georganiseerd verzet ging lijken, is weinig tot ons doorgedrongen. Een gevolg daarvan is een eenzijdig beeld waarin vooral klinkende namen (Geheim Leger, Partizanen, Witte Brigade) overblijven, maar die voor verzetslui van het eerste uur pas in 1943 of 1944 een concreet gezicht kregen. Op het terrein zelf waren tijdens de bezetting de overlappingen veelvuldig en de persoonlijke relaties van velen bepalend voor de organisatie(s) waarin ze na de bevrijding werden erkend. En die relaties waren niet zelden toevallig of zonder voorafgaande motivatie tot stand gekomen. Veel van wat buiten het georganiseerd verzet viel en dus na de oorlog niet door de bestaande bewegingen kon 'gerecupereerd' worden voor eigen doel, is op die manier uit ons collectief geheugen verdwenen. Zo is de Witte Brigade (Fidelio) - de beweging die na de arrestaties in september-november 1941 het sluikblad *Steeds Vereenigd* heeft overgenomen - er nooit in geslaagd enige helderheid te scheppen rond de voorgeschiedenis van 'haar' blad. Dit komt doordat de stichter Victor Crutzen zich in de naoorlog niet bij de Witte Brigade (Fidelio) liet erkennen. Wat vrij logisch was vermits hij door zijn aanhouding in november 1941 nooit actief is geweest in een periode waarin hij zich van een bestaande organisatie bewust kon zijn. De omstandigheden waarin Victor en Charles Crutzen werden opgepakt zijn zo aan alle aandacht ontsnapt. De historicus die zich beperkt tot een geschiedenis van de Witte Brigade (Fidelio) of van de sluikkrant *Steeds Vereenigd* zal precies hetzelfde overkomen. Vandaar een pleidooi om het verzet van onderuit en diachronisch te bestuderen. Een instellingenstudie van bovenaf heeft al bewezen veel minder goed de voor het verzet zo essentiële menselijke en sociaal-maatschappelijke relaties bloot te leggen.

De voorgeschiedenis van *Steeds Vereenigd* levert een complex verhaal op van een fase uit het verzet die we als pre-georganiseerd zouden kunnen betitelen. Het pamflet *Antwoord aan de Feldkommandantur* en de foto van Hitler als baby waren het werk van individuen die hun familiale, kennissen- en beroeps-

relaties aanwendden om reeds vroeg en volkomen geweldloos hun ongenoegen te uiten over de bezetting. Deze kleine groep verzetslui van het eerste uur waren dertigers en veertigers die allen tot de kleine bourgeoisie van handelaars en zelfstandigen behoorden. Het waren Belgische patriotten voor wie de Eerste Wereldoorlog een bijzondere rol had gespeeld bij hun keuzes in 1940-1941. Ze hadden uiteraard nog nooit eerder in hun leven, onder druk van bestraffing, clandestien moeten tewerkgaan om hun mening te uiten. Dit maakte van hen onervaren verzetslui en voor het Duitse repressieapparaat gemakkelijke prooien. De straffen moesten de bevolking tot voorbeeld strekken maar waren in tegenstelling tot de strengere repressie tijdens de tweede helft van de bezetting relatief licht. Een uitzondering niet te na gesproken, overleefde iedereen de oorlog. Van concentratiekampen, die we ons maar al te vaak bij de repressie van het verzet voorstellen, was helemaal geen sprake. Het verhaal van de broers Crutzen is voor de verzetshistoriografie wellicht niet meer dan anekdotisch; het is wel één illustratie van de vele honderden gevallen van niet-georganiseerd verzet, dat zonder uitdieping nooit gekend zou zijn. Is het niet bevreemdend te moeten besluiten dat mensen die aan verzet deden, dit verzet zowel tijdens als na de oorlog nooit als een onderling bindmiddel hebben ervaren?

(1) Federale Overheidsdienst Sociale Zekerheid/Dienst Oorlogsslachtoffers (SZ/DOS), sluikpersdossier Constant Malfait, brief van V. Crutzen aan de familie De Boës, 22/08/1946.

(2) SZ/DOS, dossier politiek gevangene Victor Crutzen.

(3) Na het verdwijnen van Rex-Vlaanderen in het voorjaar van 1941 stapte hij over naar het VNV. Zijn lidmaatschap van deze collaboratiebewegingen was in 1953 nog een obstakel om erkend te worden als Weerstander door de Sluikpers. De Commissie van Beroep kwam daar in 1958 op terug en erkende Crutzen toch. Een identieke procedure voltrok zich bij zijn erkenning als politiek gevangene. SZ/DOS, dossier politiek gevangene, sluikpers en DDO-dossier Victor Crutzen.

(4) SZ/DOS, sluikpersdossier Constant Malfait [...].

(5) Archief Witte Brigade (Fidelio) (WB(F)), 802, verklaring Victor Crutzen, 03/08/1946.

(6) De 43-jarige Frans Denbroeder was behanger-garneerder en had een winkel in de Eliaertstraat in Borgerhout. Het trio Denbroeder-Van Gaever-Junes vormde de kern waaruit zich vanaf eind 1940 de sector Borgerhout van de Witte Brigade zou ontwikkelen. De Witte Brigade was in de zomer van 1940 totstandgekomen op initiatief van de Antwerpse onderwijzer Marcel Louette.

(7) Archief WB(F), erkenningsdossier Leon Ceulemans.

(8) Interview Roger Ceulemans, 06/02/2004.

(9) SZ/DOS, sluikpersdossier Leon Ceulemans.

(10) Interview Roger Ceulemans, 06/02/2004; Archief WB(F), erkenningsdossier Leon Ceulemans.

(11) Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, 17650 en 17705, gebeurtenisboeken agenten 3de wijk en adjunct-commissarissen, 21/07/1941. Zie ook: J. CHARLES en P. DASNOY, *Rapporten van de Geheime Feldpolizei (1940-1944). België en Noord-Frankrijk tijdens de bezetting*, Antwerpen/Utrecht: De Nederlandsche Boekhandel, 1974, p. 91; [F. PRIMS], *Antwerpsche oorlogsephemeriden*, Antwerpen: De Vlijt, 1946, p. 56.

(12) SZ/DOS, sluikpersdossier en dossier politiek gevangene Victor Crutzen.

(13) Archief WB(F), erkenningsdossier Frans Denbroeder, Kort en bondig verslag der werking van den heer Denbroeder, sd, p. 14.

(14) J. CHARLES en P. DASNOY, *Rapporten [...]*, p. 85.

(15) SZ/DOS, DDO-dossier Frans Van Noten, Personal-Akte, 01/1942.

(16) SZ/DOS, DDO-dossier Victor Crutzen, vonnis Kriegsgericht Feldkommandantur 520, 17/12/1941 en DDO-dossiers Charles Van Hassel en Leon Lecosse.

(17) *"Zonder dat hier sprake kan zijn van een georganiseerde verzetsgroep, hadden wij met een tiental vrienden en kennissen een naamloos patriottisch groepje gesticht in het eerste jaar van de Duitse bezetting [...]"* SZ/DOS, dossier politiek gevangene Ludovic Somers, PV van verhoor Leon Lecosse, 24/05/1950.

(18) SZ/DOS, DDO-dossier Victor Crutzen, vonnis Kriegsgericht Feldkommandantur 520, 17.12.1941.

(19) SZ/DOS, DDO-dossier Ludovic Somers.

(20) SZ/DOS, sluikpersdossier Jan Knaeps.

(21) Enkele getuigenissen vertolken perfect dit niet-georganiseerde verzet. Zowel Van Hassel als Lecosse verklaarden Van Noten enkel als zakenpartner gekend te hebben. Hun verzet voelden ze niet aan als een bindende factor. Zelfs na de oorlog niet! Anderen uit de ketting van verspreiders leerden elkaar pas kennen eenmaal binnen de gevangenismuren. Rijksarchief Beveren (RAB), Archief parket Antwerpen (PK ANTW 2001C), dossiers betreffende de Sipo/SD Antwerpen, 648/49, dossier Jules Jan Van Schoor, PV's van verhoor Leon Lecosse en Charles Van Hassel.

(22) *Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete*, uitgave 9, 07/08/1940, p.139-140.

(23) SZ/DOS, sluikpersdossier Jan Knaeps.

(24) SZ/DOS, dossier politiek gevangene Ludovic Somers, PV van verhoor Somers, 16/07/1948.

(25) SZ/DOS, DDO-dossier Victor Crutzen, vonnis Kriegsgericht Feldkommandantur 520, 17/12/1941.

(26) Frans Van Noten kwam na 2 jaar en 5 maanden terug vrij nadat zijn advocaat Edgar Boonen op 22 januari 1944 voor de tweede keer een genadeverzoek had ingediend. Terug thuis, waar hem een familiedrama wachtte, nam hij contact op met het Onafhankelijkheidsfront. SZ/DOS, dossier politiek gevangene Frans Van Noten; Archief WB(F), erkenningsdossier Frans Van Noten.

(27) SZ/DOS, R497-Tr34586 en R497-Tr19946.

(28) RAB, PK ANTW 2001C, 586, dossier Abwehrstelle Antwerpen, rapport van 'Harry' [pseudoniem van Abwehragent Karl Ulrich], Zuständе in der Strafkolonie Merksplatz, 08/07/1943.

(29) SOMA, collectie sluikpers, BG 682, *De Merksplasgalm. Neutraal Boevenblad*, speciale editie, 20/07/1942. Zie ook: D. LAMBRECHTS, *Sluikpers in de provincie Antwerpen tijdens de Tweede Wereldoorlog*, KUL, licentiaatsverhandeling, 1977, p. 97.

(30) SZ/DOS, DDO-dossier Antoon Kleinod.

(31) SZ/DOS, DDO-dossier Charles Crutzen.

(32) SZ/DOS, DDO-dossier Antoon Kleinod.

(33) SZ/DOS, sluikpersdossier Antoon Kleinod, DDO-dossier Jaromer Cerny; Archief WB (F), erkenningsdossier Jaromer Cerny.

(34) SZ/DOS, dossier politiek gevangene Charles Crutzen.

(35) SZ/DOS, DDO-dossiers Charles Crutzen en Antoon Kleinod.

(36) *Verordnungsblatt [...]*, uitgave 2, 17/06/1940, p. 46-47.

(37) *Verordnungsblatt [...]*, uitgave 9, p. 139.

(38) *Volk en Staat*, 29/01/1942.

DE ANTWERPSE VERZETSPERS EN DE JODENVERVOLGING

LIEVEN SAERENS

In het drama van de jodenvervolging waren meerdere actoren betrokken: de hoofddaders, met name de Duitsers, de mededaders of de collaborateurs, de joden als de slachtoffers, en de omstanders: grosso modo de beleidsverantwoordelijken en de rest van de bevolking. Ook het verzet kan tot de omstanders worden gerekend. In deze bijdrage focus ik op de verzetspers in Antwerpen (Groot-Antwerpen) waar sinds de jaren 1930 een toenemende intolerantie tegenover joden heerste. In steeds bredere Antwerpse kringen was het tot een gevaarlijke mix gekomen van traditionele vooroordelen, zoals religieuze en economische, en 'racistische'.

De anti-joodse politiek van de bezetter voltrok zich stapsgewijs. Eerst werden de joden gedefinieerd en daarna geregistreerd, gebroodroofd, van de Belgische bevolking geïsoleerd en gekentekend. Ten slotte werden ze gedeporteerd.
Op 28 oktober 1940 verschenen de eerste jodenverordeningen, die onder meer stelden dat alle joden boven de vijftien jaar verplicht waren zich in te schrijven in een 'jodenregister'. De Duitsers lieten de registratie aan de lokale Belgische administraties over. Nadien vroegen ze die registers op. Uiteindelijk slaagden ze erin 55.670 joden te registreren. Net zoals voor de oorlog leefde de overgrote meerderheid van de joden - meer dan 90 % - in Groot-Antwerpen en Groot-Brussel. Daarop volgden Groot-Luik en Groot-Charleroi, met respectievelijk een 2000-tal en een 1000-tal joden. Groot-Gent kwam op de vijfde plaats, met niet meer dan een 200-tal.

◄ Twee joodse meisjes, Nini en Ruth Berneman, twaalf en negen jaar oud, op de Antwerpse Keyserlei, 1942 (© Joods Museum van Deportatie en Verzet, Mechelen, fonds Weinstein)

Wanneer over verzet en collaboratie wordt gesproken, gaat het steeds om beperkte groepen. De meerderheid van de Belgische bevolking bleef gedurende de hele bezetting een passieve, haast onverschillige toeschouwer, bezig met eigen lief en leed, en met beslommeringen zoals de voedselbevoorrading en werk. 'Zolang ze ons maar gerust laten', luidde de redenering. Toch kwam het verzet op gang, eerst in Brussel en Wallonië, en veel trager en minder algemeen in Vlaanderen.
Die discrepantie tussen Nederlandstalig en Franstalig België was er ook in verband met de jodenvervolging. In vergelijking met Wallonië en het Brusselse was de hulp aan joden in Vlaanderen beduidend minder massaal. Dat komt eveneens tot uiting in de verzetspers. In 1973 bestudeerde de licentiate in de journalistiek en sociale communicatie Arlette Cige ongeveer 600 verzetsbladen. Daarvan brachten (minstens) 86 (ongeveer 13 %) op een of andere wijze informatie over joden. Die 86 waren regionaal als volgt verdeeld: 43 (50 %) uit de tweetalige provincie Brabant (hoofdzakelijk Groot-Brussel), 15 (17,44 %) uit de provincie Luik (hoofdzakelijk Groot-Luik), 11 (12,79 %) uit de provincie Henegouwen, 6 (6,97 %) uit de provincie Antwerpen (hoofdzakelijk Groot-Antwerpen), 2 uit West-Vlaanderen (2,32 %) en eveneens 2 uit de provincie Namen. Van 7 (8,13 %) is de origine onbekend.[1] Dat zou betekenen dat in de verzetspers uit de Vlaamse provincies Limburg en Oost-Vlaanderen en uit de Waalse provincie Luxemburg geen enkele bijdrage over joden werd gepubliceerd. Natuurlijk moeten die cijfers in die zin worden gerelativeerd dat een aantal verzetsbladen slechts eenmalig verscheen, of dat de redactie op het cruciale moment - de periode van de jodenrazzia's van de zomer van 1942 - door de Duitsers was aangehouden. Daarnaast waren er uiteraard talrijke verzetsbladen met slechts een beperkte lokale verspreiding. Vaak ging het om lokaliteiten waar men helemaal geen kennis over joden had.

In totaal publiceerden die 86 verzetsbladen 217 artikelen over joden. De eerste verordeningen tegen de joden van 28 oktober 1940 en hun daaropvolgende registratie, lokten nauwelijks of geen reactie uit.[2] Dat sloot aan bij een algemene trend. Voor zover bekend weigerde geen enkel Belgisch gemeentebestuur toen een jodenregister op te stellen. Ten hoogste kwam het tot vertragingsmanoeuvres.[3] Naarmate de vervolging van de joden toenam, steeg in de verzetspers ook het aantal artikelen over joden, met als hoogtepunt 1942, het jaar dat de jodenster (davidster) werd ingevoerd en de deportatie begon. Concreet verschenen in 1940 negen bijdragen waarin de joden ter sprake kwamen, in 1941 waren het er 37, in 1942 waren het er 85, in 1943, 50 en in 1944 nog maar 36. Niet alle artikelen waren positief. 37 stelden de

joden in een negatief daglicht, wat niet wil zeggen dat de anti-joodse maatregelen van de bezetter werden goedgekeurd. Zo alludeerde het in Mechelen uitgegeven katholieke verzetsblad *La Belgique Indépendante* nog in 1944 op de zogenaamde door joden gepleegde Godsmoord, een sinds eeuwen populair thema in katholieke kringen: *"Les Allemands sont-ils qualifiés pour punir les Juifs de leur crime contre le Christ?"*, waarmee het blad zich tegelijkertijd distantieerde van het Duitse optreden tegen de joden. Ook schetsten verscheidene verzetsbladen het beeld van de joodse 'commerçant', die er een aparte manier van handelen op nahield, anders dan die van de Belgen.[4]
Slechts negen van de door Cige onderzochte verzetsbladen brachten vijf of meerdere bijdragen over de jodenvervolging in België. Het ging hier dan wel om enkele van de voornaamste bladen, met een grote, landelijke verspreiding, zoals *La Libre Belgique*. Opvallend is dat van die negen verzetsbladen er zes Brusselse en twee Luikse waren, en slechts één Antwerps, met name van het Onafhankelijkheidsfront (OF). [5]
De conclusies van Arlette Cige worden in grote lijnen bevestigd door mijn eigen analyse van 26 verzetsbladen uit het Antwerpse (Groot-Antwerpen).[6] Van het vijftiental Antwerpse verzetsbladen dat in de periode 1940-1941 verscheen, was het enkel *Het Vrije Woord* van de groep Vrank en Vrij, dat de anti-joodse verordeningen onmiddellijk ter sprake bracht. Uiteindelijk zouden in de loop van de bezetting 7 (26,92 %) van de 26 onderzochte bladen op de jodenvervolging ingaan, wat resulteert in een twintigtal bijdragen. Drie van de bladen gingen uit van het OF: *België Vrij*, *Strijd*, *Volksgazet*. Voorts waren er één communistisch blad, *Het Vrije Woord*, één socialistisch, *De Werker*, één eerder liberaal, *Steeds Vereenigd*, (vanaf november 1941 orgaan van de Witte Brigade) en ten slotte *Het Vrije Woord* van de linkse groep Vrank en Vrij.

In feite was *Het Vrije Woord* van de groep Vrank en Vrij een apart geval. De initiatiefnemers, Henri Mandel en zijn zoon Ernest, waren joods en dus rechtstreekse betrokkenen. In het tweede nummer van hun blad, verschenen in november 1940, werd dieper ingegaan op de anti-joodse verordeningen van 28 oktober 1940: de op het ras en geloof gebaseerde verordeningen werden in strijd genoemd met de Belgische grondwet en de Belgische beschaving, die gestoeld was op 'humaniteit' en 'zedelijkheid'. Tevens waren ze een 'verkrachting' van de 'heiligste rechten van de mens' en van het volkerenrecht. Ze waren 'een bewijs' dat de bezetter zich 'in ons verdrukt land reeds thuis voelt' en dat hij - in weerwil van alle beloften de Belgische wetten te respecteren - 'ook bij ons zijn onmenselijke praktijken gaat invoeren'. Bezwerend werd eraan toegevoegd dat die eerste verordeningen slechts 'het begin' waren. Daarop konden ware Belgen slechts één antwoord bieden: 'sabotage!'

Tegenover de 'bruine en zwarte nazi-pest' moest men zijn verachting laten blijken, *"door onze joodse medeburgers ter zijde te staan en hun te helpen, waar dit enigszins mogelijk is!"* [7]

REACTIES OP GEWELD IN HET JODENKWARTIER

Tijdens de bezetting konden anti-Duits ressentiment en patriottisme de vooroorlogse anti-joodse gevoelens afremmen[8], vooral wanneer er openlijk fysiek geweld tegen joden werd gebruikt. Een eerste keer was dat tijdens de Antwerpse 'pogrom' van paasmaandag 14 april 1941, een unicum in de Belgische geschiedenis van de jodenvervolging. Toen trokken twee- tot vierhonderd met stokken en ijzeren staven gewapende Vlaamse SS'ers, leden van de Zwarte Brigade (de militie van het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV)) en van de antisemitische organisatie Volksverwering het Antwerpse jodenkwartier binnen, om er tientallen ruiten en winkeletalages in te slaan en twee synagogen en het huis van de opperrabbijn in brand te steken. De weerslag daarvan moet evenwel niet overschat worden. De tijdens de 'pogrom' genomen foto's van de Antwerpse omstanders, tonen niet zozeer een aangedane massa, als wel een groep uiterst passieve nieuwsgierigen.

Die ambivalentie tegenover de joodse medeburgers kwam ook in de Antwerpse verzetspers tot uiting. Significant was de reactie van het blad *Steeds Vereenigd*. In eerste instantie was de boodschap nochtans duidelijk. Onder de koppen *14 april 1941* en *Een staaltje van de Nieuwe Orde* haalde het blad omstreeks mei 1941 striemend uit naar de 'diverse bendes landverraders', die onder de kreet *Weg met de joden!* door de straten 'van het Jodenkwartier van onze stad' waren opgetrokken. Die plunderende 'helden' waren niet meer of minder dan 'beesten'. *"Wanneer wij Belgen zulke feiten aanschouwen zouden wij beschaamd worden Vlaming te zijn."* Vervolgens werd *Steeds Vereenigd* heel wat voorzichtiger: het leek er zich van bewust te zijn dat het 'jodenvraagstuk' bij de Antwerpse bevolking toen nog erg gevoelig lag. Voorgaande beschouwingen mochten de lezers niet doen denken dat ze met een 'pro-joods orgaan' te maken hadden. *"Beste lezers, denkt nu niet, dat wij Belgen voor de Joden zijn. Neen verre van daar. Maar toch 'n jood is ook een mens."* En meer nog, ondanks deze blijk van medeleven had *Steeds Vereenigd* er geen bezwaar tegen dat de joden naar andere oorden moesten vertrekken, mits dat op een *"humane wijze"* gebeurde.[9]

Naast *Steeds Vereenigd* was het communistische *Het Vrije Woord* (niet te verwarren met de reeds geciteerde uitgave van de groep-Mandel), het enige Antwerpse verzetsblad dat vrij snel op de 'pogrom' reageerde. Het was echter rechtlijniger dan *Steeds Vereenigd* en liet niet na ook Belgische officiële instan-

ties aan te klagen. Meer bepaald werd uitgehaald naar het Belgisch gerecht dat nog steeds niet tegen de daders was opgetreden. Het 'toppunt' was dat de joodse slachtoffers voor de feiten moesten opdraaien, aangezien ze voortaan tussen zeven uur 's avonds en zeven uur 's morgens hun woning niet mochten verlaten. Om die 'schandalige maatregel' te doen naleven zou volgens *Het Vrije Woord* het Belgisch gerecht zijn gendarmes ter beschikking hebben gesteld, die 'ongenadig' optraden tegen iedere joodse burger die zich enkele minuten na de avondklok nog op straat bevond. Dat kon volstrekt niet door de beugel: *"Heren, magistraten, hebt ge nog voor vijf cents waardigheidsgevoel?"* [10]
Het Vrije Woord van de groep-Mandel bracht merkwaardig genoeg de 'pogrom' pas in september 1941, ongeveer vijf maanden na de feiten, ter sprake. Medeaanleiding was het verschijnen van de verordening van 29 augustus 1941, die de bewegingsvrijheid van de joden nog meer beperkte: voortaan mochten ze - indien ze verhuisden - zich enkel in de steden Antwerpen, Brussel, Charleroi en Luik vestigen.[11] Eveneens in september 1941 verscheen het eerste nummer van *België Vrij*, orgaan van het Antwerpse OF. Onder de titel *De ware ondergrond van de jodenvervolgingen. MAAR ... het volk laat zich niet misleiden*, ging het blad onmiddellijk op het antisemitisme in. Het was ervan overtuigd dat niemand de pogrom zou vergeten, *"maar"*, zo vroeg het zich af: *"is eenieder er zich wel van bewust, hoe laf en geraffineerd de nazi-meesters niet opgehouden hebben de joodse burgers met uitzonderingsmaatregelen te treffen?"* De bedoeling van al die maatregelen was duidelijk. De 'nazi's en hun Belgische knechten' grepen naar het antisemitisme als 'afleidingsmanoeuvre': de jodenverordeningen moesten het Belgische volk overtuigen dat niet de bezetter, maar wel de joodse gemeenschap de oorzaak van alle ellende was. Maar die verordeningen hadden volgens *België Vrij* evenwel het tegenovergestelde effect. Mensen die nooit bepaald 'filosemitisch' zijn geweest, toonden zich thans verontwaardigd over het onrecht dat de joodse burgers werd aangedaan. En, appellerend aan de patriottische gevoelens, besloot *België Vrij* : *"Het volk van Vlaanderen en Wallonië kent maar één vijand: de bezetter en zijn knechten."* [12]

De 'pogrom' van april 1941 trok dus uiteindelijk de aandacht van vier belangrijke Antwerpse verzetsbladen, op een totaal van ongeveer acht die toen verschenen. Drie van de vier reagerende bladen waren van linkse signatuur. Maar het belang van de oprichting van de Jodenvereeniging in België door de Duitse bezetter in december 1941 - om onder meer de 'uitwijking' van de joden te 'bevorderen' - ontging praktisch de hele Antwerpse sluikpers. De enige uitzondering was *Het Vrije Woord* van de groep-Mandel, dat al in december 1941 reageerde en er ook de anti-joodse maatregelen in de rest van Europa bij betrok. De jodenverordeningen in België hadden volgens de groep-Mandel de 'vernietiging der joden' als uiteindelijk doel. Ook sprak het blad over 'stel-

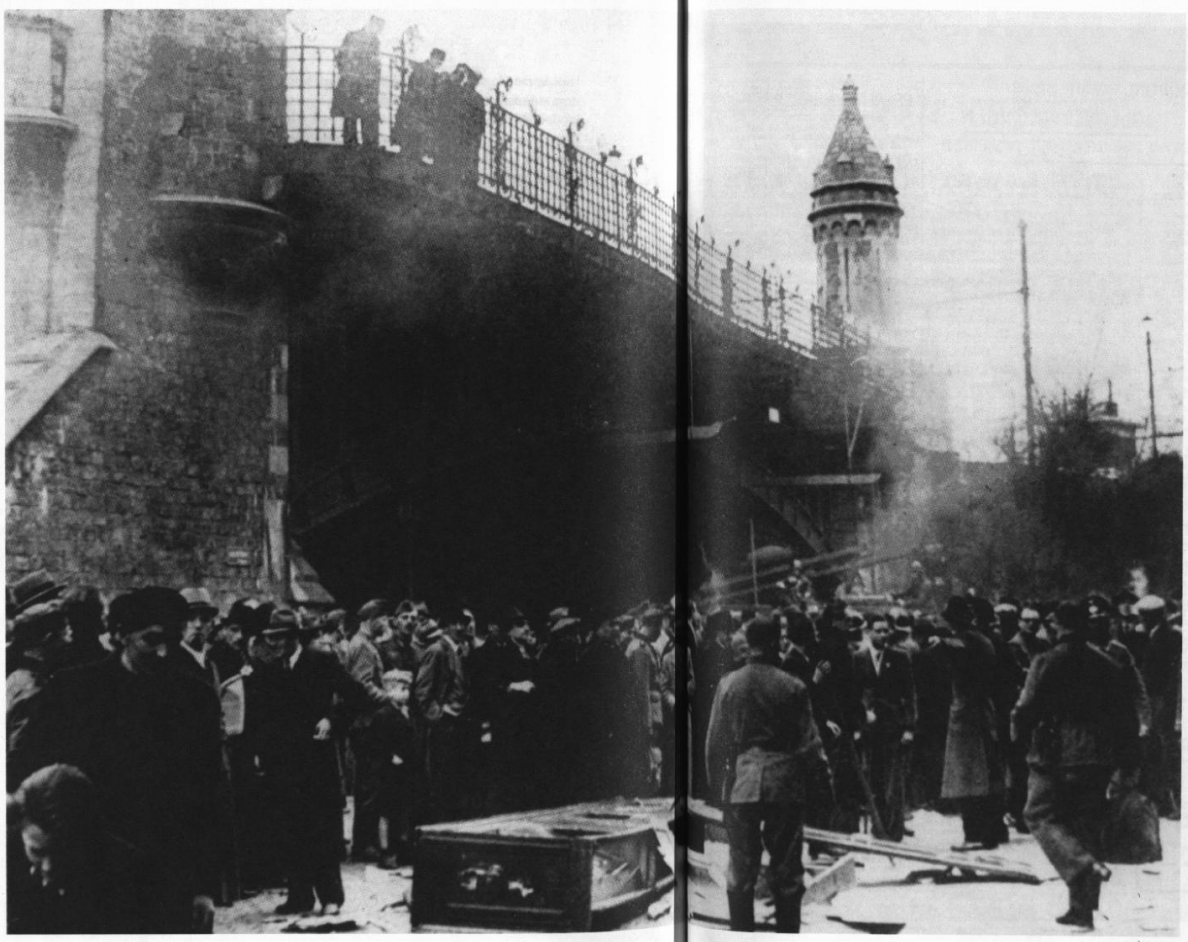

Toeschouwers bij de brand van de Antwerpse synagoge van de Van den Nestlei tijdens de pogrom van 14 april 1941 (SOMA)

DE WARE ONDERGROND VAN DE JODENVERVOLGINGEN

MAAR... HET VOLK LAAT ZICH NIET MISLEIDEN.

Wie herinnert zich niet dien Tweeden Paaschdag, toen het fascistisch camaille een "strafexpeditie" organiseerde in de Antwerpsche jodenbuurt? Wie herinnert zich niet die walgelijke manifestatie van sadisme die de kultuurdragers van de Nieuwe Orde toen ontplooiden? Herinnert ge u niet : die vernielde inboedels, die vlammende synagoog, die mishandelde vrouwen en ouderlingen? Zoo groot en alom is de verontwaardiging geweest dat de V.N.V.- en S.S.-bandieten het geen tweede maal aangedurfd hebben hun heldendaden te herdrijven.

Die feiten kent eenieder en niemand zal ze vergeten. Maar ... is eenieder er zich wel van bewust, hoe laf en geraffineerd de mazimeesters niet opgehouden hebben de joodsche burgers met uitzonderingsmaatregelen te treffen? Weet eenieder wel hoe de joodsche burger aan tal van kleinseerende en tevens schrikwekkend-onoerlijke bepalingen onderworpen is? Dat hij 's avonds niet buiten komen mag? Dat zijn voedselrijfsmogelijkheden beperkt werden? Dat zelfs van hun bezit beroofd zijn? Dat oud-strijders uit leger en school verdreven werden? Dat burgers - omdat ze van joodsche oorsprong zijn - brooddoods gesteld werden?...

De bedoeling van al die maatregelen is duidelijk. De nazi's en hun Belgische knechten grijpen naar het anti-semitisme als afleidingsmanoeuvre ! Al het domme, onnetsenschappelijke en laagterlijke geprat over het jodenprobleem en al de jodenverordeningen - ze moeten dienen om het volk te misleiden. Ze moeten dienen om het volk op te dringen dat de joden de oorzaak van onze ellende zijn. Dat het de joden en niet de nazi-knechten zijn die ons land verkocht hebben. Dat het de joden zijn en niet de nazi's die ons land leegplunderen en zich vetmesten ten koste van onze ellende...

Maar, propagandistisch gezien, hebben al die maatregelen een averechtsche uitwerking gehad. We kennen inderdaad menschen die nooit bepaald "philosemieten" zijn geweest, doch die thans verontwaardigd zijn over het onrecht dat de joodsche burgers wordt aangedaan.

De bevolking van ons land verwerpt het anti-semietisch propaganda-manoeuvre, zooals de andere "Kwatsch" der nazi's.

Ons volk weigert middeleeuwsche zeden weer in swang te brengen; het weigert humanitaire gevoelens door barbaarschheid te vervangen en wetenschap door domheid.

Het volk van Vlaanderen en Wallonie kent maar één vijand : DEN BEZETTER EN ZIJN KNECHTEN.

En tegen dien vijand organiseert het, vastbesloten en zegezeker, den strijd.

Niet Kletsen !

Vele argeloze medeburgers hebben, zonder het te weten, de nazi's reeds diensten bewezen.
Zij deden dit door in gezelschap te spreken over den een of anderen moedigen makker die den illegalen strijd tegen den bezetter aangebonden heeft.
Aldus gaven zij ruchtbaarheid aan namen die moesten geheim blyven. En schier onvermijdelijk volgde de aanhouding.
Iedereen moet er zich van doordringen dat het geen belang heeft de namen bekend te maken van hen die strijden voor onze onafhankelijkheid; dat die handelwijze alleen maar gevaren oplevert !
Iedereen moet er zich van doordringen dat kletspraat een bondgenoot van de nazi's is , dus : een te duchten vijand !
Het ordewoord weze dus :

NIET KLETSEN !

Société Générale — (vervolg)

In de textielwaren is het zoo mogelijk nog erger. De leveringen door Verviers en de Vlaamsche fabrieken beliepen op 31 Maart 1941 : 1.650 miljoen.

De wol produktie werkt op 40% van haar kapaciteit. Hiervan worden 93% aan de Zentral Textil Gesellschaft Berlin afgestaan. Alleen nog feldgrau wordt er voortgebracht.

Door bemiddeling van de Société Générale zal heel de Belgische zinkvoorraad aan Duitschland geleverd worden.

Op financieel terrein vinden we denzelfden toestand. De helft der akties in de Luxemburgsche bank, in de Roemeensche petroleum, in de Arbed, in de Poolsche elektrisiteitswerken werden aan Duitsche firma's overgemaakt.

Het is dank zij de ekonomische hulp door de Société Générale gegeven, dat Hitler nieuwe pantserdivisies gekregen heeft. De Société Générale is daardoor rechtstreeks verantwoordelijk voor den dood van geallieerde soldaten en voor de verlenging van onze huidige miserie.

weet dat voor den oorlog België in Duitschland kolen aankocht?

In de mekaniske konstruktie staat geheel het apparaat der S.G. in dienst van de Hitleriaansche oorlogsmachine : 92 % der in België gemaakte werktuigmachines , 7200 spoorwagens, 4135 citerne - spoorwagens, 250 lokomotieven, 250 tenders...De door de S.G. gegeven garantie beloopt 564 miljoen.

Bijna de totaliteit der cementproduktie van Coskerill, Providence, Ougrée (Banque de Brux.) en Boel wordt aan tusschenpersonen geleverd, die ze onmiddellijk naar de vliegvelden, kustwerken en naar Noord-Frankrijk zenden.

Van de elektriciteit wordt er 80.000 Kw. aan de Duitsche trust R.W.E. geleverd.

---

oorloogsprofiteurs —

Wij lezen in "Het Vrije Woord":

"Sedert 10 Mei 1940 werken de trammannen nog slechts 20 dagen per maand. Niettegenstaande de Trammaatschappij sedertdien reuzenwinsten verwezenlijkte en haar personeel een hongerbestaan oplegde, koestert zij thans plannen om zich nog meer te verrijken op den rug der bedienden. De normale dienst van 25 werkdagen zou opnieuw worden ingesteld, doch 150 trammannen zouden werkloos gesteld worden. Deze maatregel heeft geen anderen uitleg dan de schraapzucht der aandeelhouders, vermits het gebruik van den tram door de bevolking eerder is toegenomen: immers de concurrentie der autobuslijnen is weggevallen, de private auto's rijden bijna niet meer, het rijwielverkeer is aanzienlijk verminderd. De lijnen 24, 15, 11, 8, 2 en 1 zijn op de drukke uren altijd overvol. En steeds meer worden er rijtuigen ingetrokken. De reisigers worden verplicht zich te verdringen om plaats te vinden.

TRAMMANNEN, steekt de koppen bijeen, belet de afdankingen, eischt 25 dagen werk voor iedereen door het terug in dienst stellen der rijtuigen die in de stelplaatsen staan te roesten, zooniet: den blok er op !

REIZIGERS, eischt betere vervoerdiensten in uw eigen belang en uit solidariteit met de bedreigde trammannen. Protesteert wanneer u geen plaats vindt of op elkaar wordt gedrongen.

REIZIGER !

Leest geen gecensureerde bladen. Zij staan in dienst van den verdrukker, zij leven van verraad !

Steunt en verspreidt uw eigen illegale pers, die leeft van offervaardigheid en die ons volk den weg wijst .

selmatige uitroeiing' van het Europese jodendom. Anders dan in Oost-Europa gingen de Duitsers in de bezette landen van West-Europa met hun 'barbaarsheden' geleidelijk te werk. *Het Vrije Woord* zag achter de oprichting van de Jodenvereeniging in België reeds 'de omtrekken van een groot gevaar' opdagen: 'de massadeportatie'! *"De Jodenvereeniging in België heeft voor doel de uitwijking der joden te bevorderen, aldus de bezetter. Het is klaar en duidelijk, dat de nazi's het woord 'deportatie' door 'uitwijking' vervangen, want zij hebben elke uitwijking der joden onmogelijk gemaakt."* Daarom achtte het blad het zijn plicht de joodse gemeenschap te waarschuwen om nu al de nodige stappen te zetten voor het vinden van een geschikt onderduikadres: *"Tracht nu reeds een veilige plaats in een niet-joods tehuis te vinden, alwaar gij vanaf het moment dat uw veiligheid het vereist illegaal kunt verblijven!"* Dwingend voegde het eraan toe: *"Het is hoog tijd, dat gij eindelijk van het lot der joden in het 'Derde Rijk' en Polen de nodige lessen voor Uzelf trekt! Wacht niet totdat het te laat is!"* [13]

DE INVOERING VAN DE DAVIDSTER

Ondanks de oproep van *Het Vrije Woord* drong de ernst van de situatie noch tot de slachtoffers, noch tot de omstanders door. Pas de verplichting tot het dragen van de jodenster in juni 1942, aldus historicus Maxime Steinberg, zorgde voor een schokeffect in de Belgische publieke opinie. Voor het eerst werd de bevolking ook lijfelijk met het antisemitisme van de bezetter geconfronteerd.[14] De draagwijdte daarvan mag evenwel niet overschat worden. Van het zevental toen verschijnende Antwerpse illegale bladen gingen er drie uitvoerig op de jodenster in. Het waren zoals altijd weer praktisch dezelfde linkse bladen: *België Vrij* van het OF, *Het Vrije Woord* van de KPB en *Het Vrije Woord* van de groep-Mandel (Vrank en Vrij), dat - andermaal - als eerste de maatregel aan de kaak stelde. Het meende dat, afgezien van 'onze nazi's uit het kamp van VNV', de Belgen de kant van de zwakke en weerloze joden zouden kiezen. Onder de hoofding *Kantteekening bij de nieuwe beestachtigheid der nazis tegen de joden* luidde het in juni 1942: *"De Belgen echter zullen meer dan ooit hun oprechte sympathie aan hun joodse landgenoten betuigen en in de Jodenster een aanmaning zien tot solidariteit en hulp. Want niets haat de Belg zó zeer als lafheid en niets staat in ons land hoger aangeschreven dan humaniteit."* [15]

Een maand later, in juli 1942, ging ook *België Vrij* op de maatregel in. Met

◄ In het eerste nummer van *België Vrij* (20 september 1941) werd onmiddellijk ingegaan op het antisemitisme (Stadsbibliotheek Antwerpen)

genoegen had het blad kunnen vaststellen dat de verordening 'de verontwaardiging van alle Belgen opgewekt had'. Het genoegen was des te groter, *"aangezien in de laatste jaren het jodenvraagstuk voor een reeks onzer landgenoten een steen des aanstoots is geweest"*. Voornamelijk in grote steden als Antwerpen en Brussel was een 'anti-joodse strekking' sterk ontwikkeld, waardoor de 'nazi-filialen van VNV en Rex' erin waren geslaagd een zeker aantal eerlijke mensen in hun vaarwater te trekken. Maar nu, met de invoering van de davidster, had geen mens zich aan 'die uiting van middeleeuwse barbaarsheid laten vangen'. Toch kon *België Vrij* er niet onderuit dat inzake de uitreiking van de davidster er geografische verschillen waren en dat het Brusselse in deze gunstig afstak: *"In dit verband brengen wij gaarne hulde aan de gemeentebesturen van Brussel en omgeving die geweigerd hebben de Davidsterren door de gemeentelijke diensten te laten uitreiken. [...] Wij kunnen slechts betreuren dat vele andere gemeentelijke overheden niet dezelfde waardigheid en fierheid ten toon spreiden." België Vrij* bleef nog beleefd. Het Antwerpse Stadsbestuur dat, in tegenstelling tot het Brusselse, de davidster had uitgereikt, werd niet bij naam genoemd, maar de boodschap was duidelijk.[16]

Heel wat minder strijdvaardig en weinig doordacht was de socialistische *De Werker*, van Jos Van Eynde en co. Hierin stond geen enkel dwingend protest tegen de jodenster. Het blad beperkte zich tot een grapje: *"De vraag van den dag: De joden moeten nu een ster op hunnen buik dragen. Maar hebben wij daarmee den onzen vol?"* In hetzelfde nummer bracht het blad even de verordening van 8 mei 1942 betreffende de tewerkstelling van joden ter sprake, wat aanleiding was tot een tweede grapje. *De Werker* sloeg zich daarbij op de borst: de vakbonden hadden zich in de vooroorlogse periode terecht ingespannen om de joodse concurrentie in te dijken: *"Voor 10 mei werd er dikwijls, en meestal met reden, geklaagd over het feit dat joodse werklieden in de diamant-, de textielnijverheid, bij de garnierders enz. onderkruiperswerk verrichten. Vakbonden en arbeidscontroleurs spanden zich in om hieraan paal en perk te stellen". "Dat belette toen niet"*, aldus nog *De Werker*, *"dat de mannen van Volksverweer* [de anti-joodse organisatie, met bakermat in Antwerpen] *bleven schreeuwen 'dat de joden hier alle stielen mochten kapot maken, en dat de marxistische plutocraten hun daarin steunden'"*. Daarom vond *De Werker* het vreemd dat de joden nu plots verplicht waren werk te aanvaarden en dat ze mochten worden onderbetaald: *"Wij verwachten binnenkort bordjes met 'Joden genieten de voorkeur' in plaats van 'Joden ongewenst.'"*[17] Kortom, de bijdragen in *De Werker* en de houding van het Antwerpse Stadsbestuur relativeren toch wel de 'algemene verontwaardiging' en het 'schokeffect' dat de invoering van de jodenster teweeg zou gebracht hebben.

Een Duitse verordening van 6 maart 1942 bepaalde dat inwoners van België konden verplicht worden tot het verrichten van 'bepaald werk' binnen het ambtsgebied van het Duits militair bestuur in België, een gebied dat zich uitstrekte tot in Noord-Frankrijk. Enkele dagen later, op 11 maart, volgde een verordening die expliciet de tewerkstelling van joden in België betrof. De joden kregen een bijzonder, minderwaardig arbeidsstatuut. Op 8 mei 1942 kwam een aanvullende verordening die de joden verder tot paria's degradeerde, zonder rechten maar wel met plichten. In de late lente van 1942 werd ook de verplichte tewerkstelling in Noord-Frankrijk van kracht. Van 13 juni tot 12 september 1942 werden 2252 joodse mannen naar de kampen van de 'Organisation Todt' in het noorden van Frankrijk gevoerd, waar ze moesten meewerken aan de 'Atlantikwall'. Onder hen bevonden zich niet minder dan 1526 (67,76 %) Antwerpse joden. De Antwerpse stedelijke politie speelde bij deze actie een cruciale rol. Niet alleen overhandigde ze zelf de opeisingsdocumenten aan de joodse bevolking, ze begeleidde ook de 'Atlantikwall-joden' naar de treinen.

In de zomer van 1942 trad een nieuwe fase in de jodenvervolging in: de massadeportatie van zowel joodse mannen en vrouwen als kinderen en zieken en bejaarden naar het 'Oosten'. Vanaf juli 1942 werden de joden verplicht zich naar de Dossin-kazerne in Mechelen te begeven, van waaruit ze naar Auschwitz werden gedeporteerd. Op 4 augustus 1942 vertrok het eerste konvooi. Toen de joden zich niet meer vrijwillig aanmeldden voor de zogenoemde 'Arbeitseinsatz', gingen de Duitsers vanaf de zomer van 1942 ook tot razzia's over. Van de 55.670 op last van de Duitsers geregistreerde joden werden er in totaal 24.906 (44,73 %) gedeporteerd. Het Antwerps deportatiecijfer lag ver boven het Belgisch gemiddelde: minstens 65 % van de joodse gemeenschap in Antwerpen werd weggevoerd. In Groot-Luik, Groot-Gent, Groot-Brussel en Groot-Charleroi was dat respectievelijk 34 %, 36 %, 37 % en 38 %.

Ook in deze fase speelde de Antwerpse politie een cruciale rol. Op vraag van de Sicherheitspolizei (Sipo)-Sicherheitsdienst (SD) werd ze bij drie razzia's 'en bloc' ingezet: op 15, 27 en 28 augustus 1942. Telkens kreeg ze hierbij een dwingend order van haar hoofdcommissaris Jozef de Potter. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de hoofdcommissaris volkomen op eigen houtje handelde zonder overleg met een hiërarchische overste, zoals burgemeester Leon Delwaide (het administratief hoofd van de politie), of procureur des Konings Edouard Baers (het gerechtelijk hoofd van de politie). De medewerking van de Antwerpse politie aan de aanhouding van joden duurde minstens tot oktober 1942. In

Verplichte tewerkstelling van joden in het Brusselse, 1942 (SOMA)

Door Duitse en Vlaamse SS'ers bespotte en mishandelde joden in de Mechelse Dossin-kazerne, vermoedelijk augustus 1942 (SOMA)

totaal was de Antwerpse politie bij een 2200-tal aanhoudingen betrokken. In Brussel daarentegen weigerde het Stadsbestuur pertinent aan dergelijke acties deel te nemen.[18] Voor Gent, Luik en Charleroi zijn evenmin voorbeelden van medewerking van de lokale politie bekend.

REACTIES IN DE SLUIKPERS

Het blad van het Antwerpse OF, *België Vrij*, was het enige Antwerpse verzetsorgaan dat inging op de deportatie van joden naar Noord-Frankrijk. Daar kom ik verder nog op terug. Laat ik het eerst hebben over de jodenrazzia's van de zomer van 1942. Het orgaan van de Witte Brigade, *Steeds Vereenigd*, bracht een vrij uitvoerig relaas van de medewerking van de Antwerpse politie aan de razzia van 29 augustus 1942. Zoals bekend waren bij de Witte Brigade heel wat Antwerpse politieagenten betrokken. *Steeds Vereenigd* liet dan ook niet na om enkele politieagenten concreet met de vinger te wijzen: "*Op 29 aug. '42 werden in Groot-Antwerpen talrijke joodse burgers van hun bed gehaald [...] om gedeporteerd te worden naar 'onbekende streken'. Mannen, vrouwen en kinderen werden bijeengepakt en opgestapeld in gesloten vrachtauto's, derwijze dat zij in stikhete dagen bijna geen lucht konden inademen. Een ouderling van 86 jaar werd door twee politieagenten, meer dood dan levend,*

in den vrachtauto gedragen. Een vrouw smeekte om 8 dagen uitstel, met doktersbewijs in de hand, daar haar vierjarig zoontje een heelkundige bewerking moest ondergaan, ze werd onmeedogenloos, met het zieke kind in de armen, in den auto geworpen. Twee Antwerpse politieagenten onderscheidden zich bizonder bij dit mensonterend werk: Inspecteur Van de Vorde deed zijn uiterste best om de bevelen uit de ogen te lezen van het Nazizwijn Olmen [Erich Holm, het hoofd van de 'Judenabteilung' van de Sipo-SD] *en gehoor te geven aan zijn gebulder. Agent 408 schaamde zich niet om de joden, welke reeds zozeer aan de wanhoop ten prooi waren, met matrakslagen en stampen verder te drijven."* [19] Het relaas van *Steeds Vereenigd* was volstrekt niet overdreven. Mijn eigen analyse van de PV's van de Antwerpse politie stelde dat duidelijk in het licht.[20]

Ook het communistische *Het Vrije Woord* gaf commentaar op de bewuste razzia. In tegenstelling tot *Steeds Vereenigd* haalde het blad ook scherp uit naar de Antwerpse burgemeester Leon Delwaide: *"De Sinjoren zullen het zich herinneren dat hij zijn politie ter beschikking stelde van de Nazi's inzake de jodendeportaties."* [21] In geen enkele andere Antwerpse verzetskrant is een dergelijke expliciete verwijzing te vinden. Dat neemt niet weg dat in feite weinig of geen Antwerpse verzetsbladen een hoge dunk van het algemeen beleid van de Antwerpse burgervader hadden.[22] Opmerkelijk is ook dat de jodenrazzia's haast volkomen aan de socialistische *De Werker* voorbijgingen (het blad verscheen evenwel niet tussen juli 1942 en mei 1943). Pas in het nummer van januari-februari 1944 was er voor het eerst een vermelding van de deportaties.[23]

Op 6 oktober 1942 publiceerde het Duitse militair bestuur in België een nieuwe verordening betreffende de verplichte tewerkstelling. Voortaan konden alle (niet-joodse!) Belgische mannen van 18 tot 50 jaar en alle vrouwen van 21 tot 35 jaar worden opgevorderd om naar Duitsland te gaan werken. Nu pas kwam het ware schokeffect. Nu pas leek niemand nog veilig en kon men zich - hoe onvergelijkbaar ook - verplaatsen in de toestand van de uit hun huizen gesleepte joden: *"Wij waarschuwden vroeger al: na de joden wordt het onze beurt. De attentisten, de 'kat-uit-den-boom-kijkers', die steeds een reden vinden om niets te doen, opperden toen de mening 'zo lang ze ons maar gerust laten.' De verordening van 6 oktober op de deportaties is echter de striemendste slag dien zij ooit toegediend kregen. Thans is onze beurt aangebroken."* [24] Slechts weinigen zagen vrij snel de jodenvervolging als een toetssteen van wat ook hen kon overkomen. Het blad van het Antwerpse OF, *België Vrij*, zag het wel. Naar aanleiding van de verplichte davidster schreef het al in juli 1942: *"Elkeen weet dat datgene wat vandaag met de joodse burgers gebeurt,*

DECEMBER 1941 LEZEN EN DOORGEVEN A.U.B. Nr.17

HET VRIJE WOORD

Verschijnt - tegen wil en dank van DEN BEZETTER - te Antwerpen en elders...

OPROEP AAN ONZE LANDGENOOTEN VAN JOODSCHE- AFKOMST OF GELOOFSBELIJDENIS:

De Joden waren de EERSTE SLACHTOFFERS der NAZI-BARBAREN! Van af het oogenblik, dat deze WOESTELINGEN hun zoogenaamde "ideologie" en hun partij-programma bekendmaakten, waren de Joden in Duitschland het mikpunt van de nazistische aanvallen en baldadigheden. Doordat de barbaarsche "nationaalsocialistische begripsleer" aan de Joden de schuld gaf van ALLES, wat in Duitschland en elders NIET IS, zooals 't behoort of zooals men 't wenscht..., en vooral zooals de Nazis het wenschten, konden zij in Duitschland het VERGIF van het ANTISEMITISME kweeken en verspreiden, en er ook een kosteloos export-artikel "Made in Germany" van te maken... Ten einde de ontevredene breede lagen der bevolking, en vooral den middenstand, van de eigenlijke oorzaken en verantwoordelijken der economische en politieke crisis in Duitschland af te leiden, én des te gemakkelijker den nieuwen (tweeden!) WERELDOORLOG voor te bereiden, hebben de DUITSCHE IMPERIALISTEN gretig deze hun aangeboden gelegenheid aangegrepen, om hun beste helpers, DE NAZIS, aan de macht te brengen. En daarmee is de verschrikkelijke LIJDENSWEG der Duitsche Joden begonnen.

Maar de NAZI-BARBAREN hebben zich niet ertoe beperkt, enkel de Duitsche Joden te ontrechten, van hun bestaansmiddelen te berooven en tot PARIAS van het "HERRENVOLK" te maken. Zij trachten inderdaad van hun ROOFGIERIGE AANVALLEN op de meeste Europeesche landen gebruik te maken, om hun antisemitische doelstelling te verwezenlijken: ALLE JODEN binnen de perken van hun machtsbereik TE VERNIETIGEN! Voor den eersten keer sedert de Nieuwe Geschiedenis, is de Menschheid getuige van het feit, dat het staatshoofd van een land, dat zich modern en beschaafd noemt, openlijk en ten aanhooren van de heele wereld zijn wil en bedoeling te kennen geeft, millioenen weerlooze menschen te verdelgen, enkel om reden van een FICTIE, van een verdichtsel, dat in het brein van een KRANKZINNIGE geboren is! Voor den eersten keer in de Hedendaagsche Geschiedenis, staat de beschaafde wereld tegenover het feit, dat de verantwoordelijke leiders van een groot Europeesch land en van een volk, dat prat is op zijn "Kultur", heel willekeurig DE JODEN tot SLACHTOFFERS van hun bedriegelijke en barbaarsche "theorieën" hebben verkozen, én zich inderdaad beijveren, hen niet alleen op de meest-barbaarsche wijze te vervolgen, maar ook stelselmatig uit te roeien! Wel te verstaan, wanneer hun Joodsche SLACHTOFFERS geheel weerloos zijn, zooals de Duitsche Joden of deze, die staatsburgers zijn van de BEZETTE LANDEN... Het is alleen tegenover hun WEERLOOZE SLACHTOFFERS, dat deze soldateske "edelras-echte-Germaansche UEBERMENSCHEN" hun "heldendaden" bewijzen, want tegenover Joden als staatsburgers van het Britsche Wereldrijk, de U.S.A., Brazilië, Argentinië of Mexico b.v. hebben hun "ras"- en vervolgings-"wetten" niet de minste geldigheid. omdat deze landen met représailles dreigden...

Het is voorwaar een merkwaardig schouwspel van BEDROG en LAFHARTIGHEID, dat de NAZI-BARBAREN aan de beschaafde wereld bieden: Terwijl zij tegenover hun verblinde landgenooten hun IMPERIALISTISCHE DOELSTELLINGEN van dezen door hen ontketenden WERELDOORLOG trachtten te verbergen, door met behulp van bedriegelijke verzinselen als b.v. "het streven naar de Wereldheerschappij van het zgn. 'machtig' wereldjodendom", of "de plutocratische Joden van Engeland en Amerika zijn er op uit, Duitschland te vernietigen", ofwel "het zijn de 'machtige' Joden van Engeland en Arerika die dezen oorlog ontketend hebben"..., enz.enz. blinden haat tegen de Joden te zaaien; terwijl DE NAZI-BARBAREN hun WREEDHEDEN tegen de Joden als weerwraak tegen de... "bedoelingen van de Amerikaansche en Engelsche Joden" motiveeren, zijn het niet DEZE 'machtige' Joden, die zij vervolgen en martelen, die zij bezig zijn te verdelgen, maar DE WEERLOOZE JODEN der bezette landen, die geheel zonder macht en invloed zijn: de ambachtslieden, kleinhandelaars, werklieden, marktkramers, deze massa van geheel-of voor ten minste

morgen met iedereen kan gebeuren." Ook de deportatie van joden naar Noord-Frankrijk moest als een toets gezien worden: *"De deportatie van de joodse arbeidsbekwame mannen naar Noord-Frankrijk is slechts de voorbode van de deportatie van álle mannen. De bezetter wil op deze wijze de weerstand van de bevolking tegen de deportatie toetsen."* Daarom was de strijd tegen de anti-joodse maatregelen niet alleen een 'menselijke' maar ook een 'nationale' plicht. *België Vrij* haalde in dit artikel ook uit naar het Antwerpse Stadsbestuur, dat zijn medewerking aan de uitreiking van de davidster had verleend. Dat de Antwerpse politie bij de deportatie naar Noord-Frankrijk was betrokken, leek het blad echter te ontgaan.[25]

Tijdens de jodenrazzia's van de zomer van 1942 ging alleen *De Volksgazet*, een ander orgaan van het Antwerps OF, tot dwingende conclusies over. Reeds in september 1942 - dus vóór de algemene verplichte tewerkstelling van Belgen - publiceerde ze het artikel *De Barbaarsche misdaad der nazi's tegen de Joden: "Na de Jodenster als nazi-kultuur-uiting heeft de bezetter een der schandelijkste maatregelen getroffen van alle tijden: de massale deportatie der joden. Zieken werden uit hospitalen gesleurd, kleine kinderen van hun moeders weggerukt, de families uiteengerukt. De bezittingen door de nazidieven aangeslagen, tot zelfs hun geld en hun ringen werden de joden te Mechelen afgenomen. Het is dan ook met een diepe verontwaardiging dat de Antwerpse bevolking de treurige taferelen van afscheidnemende joodse families heeft aanschouwt". "Maar"*, bezwoer *De Volksgazet*, *"met onze verontwaardiging zijn de joodse slachtoffers niet geholpen en de nazi's niet belemmerd in hun weerzinwekkend werk. [..] Helpen wij de joodse slachtoffers door hun kinderen bij ons op te nemen en door degenen die zich aan de deportatie onttrekken onderdak te verlenen."* In dergelijk discours was, in tegenstelling tot andere Antwerpse verzetsbladen en Antwerpse egodocumenten, geen plaats meer voor verwijzingen naar 'ongeliefde joden', of voor louter passieve uitdrukkingen als 'verontwaardiging' en 'ergernis'. Hier was enkel plaats voor actie, voor actieve hulp aan joden.[26] Ondanks dergelijke oproepen was de hulp aan joden in het Antwerpse - in vergelijking met het Brusselse en Wallonië - eerder miniem.

◄ *Het Vrije Woord* van de groep-Mandel gebruikte al in december 1941 - nog vóór de massadeportaties van de joden uit België begonnen - het woord 'uitroeiing' (Stadsbibliotheek Antwerpen)

'UITROEIING'

In verband met de jodenuitroeiing moet men steeds opnieuw de vraag stellen over wat toen over het lot van de gedeporteerden kon worden geweten of vermoed. Los van *Het Vrije Woord* van de groep Vrank en Vrij, dat zoals gezegd reeds in december 1941 - nog vóór de massadeportaties van de joden uit België begonnen - het woord 'uitroeiing' had gebruikt, is er, na het begin van de deportaties in de zomer van 1942, in geen enkel Antwerps verzetsblad een verwijzing naar het uiteindelijk lot van de joden, laat staan dat men precies wist onder welke omstandigheden dat geschiedde. Wel werd in september 1943, onder de kop *Over Polen*, op de frontpagina van het Witte Brigade-orgaan *Steeds Vereenigd* het verhaal opgenomen van een net uit Polen teruggekeerde Antwerpse oostfronter, die verteld had *"dat hij en zijn makkers er hadden deelgenomen aan het ter dood brengen van 10.000 joden". "De jodenuitmoording duurde drie dagen"*, waarbij de joden eerst hun graf moesten delven en vervolgens werden neergeschoten.[27] Zoals bekend waren vanaf juli-augustus 1941 Duitse 'Einsatzgruppen' begonnen met het systematisch neerschieten van joden in de Sovjet-Unie. Later werd overgeschakeld op het systematisch vergassen van joden, zoals in Auschwitz.

Alhoewel hierover nog verder onderzoek moet gebeuren, dringt zich meer en meer de conclusie op dat in de eerste plaats Vlaamse en Waalse oostfronters enige kennis hadden - hoe weinig concreet die ook kon zijn - over het uiteindelijke lot van de joden.[28] Echo's daarvan drongen ook door in collaborerende persorganen als *De SS-Man* (uitgave Algemeene SS-Vlaanderen) en *Volksche Aanval* (uitgave Volksverwering), bladen die uiteraard niet alleen door collaborateurs werden gelezen. Een andere bron van inlichtingen kon radio BBC zijn die tijdens de oorlog in heel België druk beluisterd werd. Zo verscheen in het invloedrijke en ruim verspreide *De Vrijschutter*, een katholiek verzetsblad uit het Brabantse Halle, een samenvatting van een BBC-uitzending van 2 juni 1942 over het lot van de joden in Polen, waarin sprake was van vergassingen, massa-executies en 700.000 slachtoffers.[29] De vraag blijft echter in hoeverre sluikbladen als *Steeds Vereenigd* en *De Vrijschutter* - en de Belgische publieke opinie in het algemeen - zich bewust waren van de ernst van deze BBC-berichten en 'oostfrontersverhalen'.[30]

Bijkomende informatie in verband met dit artikel in: L. SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt: Lannoo, 2000, p. 668-686; L. SAERENS, Hilfe für Juden in Belgien. In: W. BENZ en J. WETZEL (red.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit. Regionalstudien 4: Slowakei, Bulgarien, Serbien, Kroatien mit Bosnien und Herzegowina, Belgien, Italien*, Berlijn: Metropol Verlag, 2004, p. 193-280.

(1) A. CIGE, *Le Juif dans la presse clandestine belge de 1940- à 1944*, ULB, licentiaatsverhandeling, 1973, p. 53-57 en passim. Alhoewel haar conclusies uiterst indicatief zijn, lijkt het mij dat Cige de Nederlandstalige verzetspers minder grondig heeft bestudeerd dan de Franstalige.

(2) A. CIGE, *Le Juif dans la presse clandestine belge [...]*, p. 85-87.

(3) O.m. T. DELPLANCQ, Des paroles et des actes. L'administration bruxelloise et le registre des Juifs, 1940-1941. In: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 12(2003), p. 141-179; T. ROZENBLUM, Une cité si ardente. L'administration communale de Liège et la persécution des Juifs, 1940-1942. In: *Revue d'Histoire de la Shoah*, (sep.-déc. 2003)179, p. 9-73.

(4) A. CIGE, *Le Juif dans la presse clandestine belge [...]*, p. 85-87, 93.

(5) A. CIGE, *Le Juif dans la presse clandestine belge [...]*, p. 56.

(6) Onderzochte bladen: 1. Linkse groep Vrank en Vrij: *Het Vrije Woord. Verschijnt - tegen wil en dank van den bezetter - te Antwerpen en elders...* (okt. 1940-aug. 1942). 2. Liberalen (en Witte Brigade): *Le Précurseur. Journal belge d'unité nationale. Organe anti-activiste et anti-annexioniste* ([okt. 1940]-[juni. 1941?]); *Le Clan d'Estin. Pamphlet paraissant irrégulièrement* (nov. 1940-maart 1941); *Steeds Vereenigd - Unis Toujours* (ca. feb. 1941-9 mei 1944). 3. Socialisten: *De Werker. Socialistisch Strijdblad* (mei 1941-juni 1942; juni 1943-feb. 1944; aug. 1944). 4. Onafhankelijkheidsfront: *België Vrij. Strijdblad voor herovering van 's lands onafhankelijkheid en demokratische vrijheden* (20 sep. 1941-apr. 1943); *De Volksgazet. Kamporgaan van de 600.000* (okt. 1941-1 mei 1942; sep.-nov. 1942); *De Klauwaard. Strijdblad der Antwerpsche Vlaamsch Nationalisten* (feb.-apr. 1942); *L.O.M.O. Leeraarsbond Officieel Middelbaar Onderwijs* (sep. 1943; jan.-mei 1944); *De Pionier. Strijdblad van het anti-fascistisch onderwijzend personeel* (juni-sep. 1942; juni-ca. juli 1943; jan.-ca. juni 1944); *De Eenheid. Orgaan der Syndikale Strijdkomites. Federatie Antwerpen* (aug. 1943; mei-juni 1944); *Strijd. Orgaan van het Onafhankelijkheidsfront Provincie Antwerpen* (feb. 1944); *Strijd. Strijdblad der Belgische Partisanen Provincie Antwerpen* (?); *Solidariteit. Organisatie van steun en hulpbetoon aan de slachtoffers der nazi-terreur. Aangesloten bij het Roode Kruis van het O.F.* (?). 5. Communisten: *Het Vrije Woord* (jan.-ca. 12 mei 1941; sep (?) 1941-nov. 1942; juni 1943-24 mei 1944); *Innerlijk Bulletijn der V.K.P. Federatie Antwerpen* (1943); *De Jonge Strijder. Orgaan van de Revolutionnaire Volksjeugd in Vlaanderen. Federatie Antwerpen-Sint-Niklaas* (maart 1944). 6. Nationale Koninklijke Beweging (NKB): *België - Belgique. Banir ce qui divise – Weg met wat verdeelt* (feb. 1944). 7. Andere: *Vrij en Vrank. Verschijnt als 't past* (dec. 1940-jan. 1941); *Het Roode Hoekje* (jan. 1941); *De Waarheid - La Vérité* (feb. 1941); *Libre Belgique. Antwerpsche Oorlogsuitgave* (maart 1941); *Het Vrije Woord. Ongecensureerd Orgaan der Vlaamsche Demokraten* (23 apr.-22 sep. 1941; 1 maart 1942); *Bulltijn Bond van Vaderlandsche Ambtenaren. B.V.A./Bulletin Ligue Fonctionnaires Patriotiques* ([1942?]); *Les Trois Drapeaux - De Drie Vlaggen* (ca. juni 1943-sep. 1944); *Arbeiders van de Mercantile.* Aangezien we ons tot de strikt lokale Antwerpse verzetspers beperkten, laten we hier de communistische *De Roode Vaan* (1941-1944) buiten beschouwing. Het blad werd aanvankelijk weliswaar in Antwerpen gedrukt maar was als centraal orgaan der Vlaamsche Kommunistische Partij te beschouwen.

(7) *Het Vrije Woord*, nov. 1940, p. 4.

(8) Zie ook: L. SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad . Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt: Lannoo, 2000, p. 664-668.

(9) *Steeds Vereenigd*, nr. 4, p. 7 en 8.

(10) *Het Vrije Woord*, 12 mei 1941, p. 4.

(11) Naar analogie met de hoger geciteerde bedenking in het communistische *Het Vrije Woord* luidde de titel in het blad van Mandel: *Het slachtoffer moet gestraft worden*, doelend op het feit dat na de pogrom de avondklok voor de joden werd ingesteld (*Het Vrije Woord*, sep. 1941, p. 2)

(12) *België Vrij*, 20 sep. 1941, p. 4.

(13) Oproep aan onze landgenooten van joodsche afkomst of geloofsbelijdenis. In: *Het Vrije Woord*, dec. 1941, p. 2. Over de reacties van de verzetspers t.o.v. de Jodenvereeniging in België zie ook: M. STEINBERG, *L'Etoile et le fusil*, II: *1942. Les cent jours de la déportation des Juifs de Belgique*, Brussel: Vie Ouvrière, 1984, p. 111-125, 181; M. STEINBERG, *L'Etoile et le fusil*, III: *La traque des Juifs. 1942-1944*, Band 1, Brussel: Vie Ouvrière, 1986, p. 49-59.

(14) Maxime Steinberg gaf zijn desbetreffend hoofdstuk de titel *L'opinion publique: le choc de l'étoile* (M. STEINBERG, *L'Etoile et le fusil*, I: *La question Juive. 1940-1942*, Brussel: Vie Ouvrière, 1983, p. 167-187).

(15) *Het Vrije Woord*, juni 1942, p. 2.

(16) Een nieuwe 'cultuuruiting' der Nazis. De Jodenster. In: *België Vrij*, juli 1942, p. 2.

(17) *De Werker*, mei-juni 1942, p. 3 en 4.

(18) B. MAJERUS, Logiques administratives et persécution anti-juive. La police bruxelloise et les arrestations de 1942. In: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 12(2003), p. 181-217.

(19) *Steeds Vereenigd*, nr. 26, p. 2.

(20) L. SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad [...]*, p. 608-615; L. SAERENS, Augustus 1942. De jodenvervolging in Borgerhout en de medewerking van de lokale politie. In: *Bijdragen tot de Eigentijdse Herinnering*, 4(2002), p. 99-146.

(21) *Het Vrije Woord*, nr. 5, okt. 1942, zoals geciteerd in: D. LAMBRECHTS, *De sluikpers in de provincie Antwerpen tijdens de Tweede Weredloorlog*, KUL, licentiaatsverhandeling, 1977; M. STEINBERG, *L'Etoile et le fusil*, II: *1942 [...]*, p. 210.

(22) *Steeds Vereenigd*, nr. 33; *Het Vrije Woord*, feb. 1942 en 1 aug. 1943; *De Pionier*, ongenummerd en ongedateerd; *De Werker*, mei-juni 1942, p.2; *De Vrijheid* (een Liers verzetsblad), z.d. (1e jg. nr. 1) en sep. 1941 (nr. 8).

(23) Wat de moffenpers verzwijgt. Kleine kroniek der aanhoudingen. In: *De Werker*, jan.-feb. 1944, p. 4.

(24) 'De Duitschers werpen het masker af! Onmenschelijke deportaties van joden en eigen landgenooten! Arbeiders! Beantwoorden wij deze terreur met ons algemeen verzet, met staking!' In: *De Volksgazet*, nov. 1942, p. 4.

(25) *België Vrij*, juli 1942, p. 2.

(26) *De Volksgazet*, sep. [1942], p. 6. Dat die oproep precies in *De Volksgazet* stond was niet toevallig. In september 1942 was er binnen het OF het Joodsch Verdedigingscomité/ Comité de Défense des Juifs (CDJ) opgericht, een van de belangrijkste draaischijven voor hulp aan joden in België.

(27) *Steeds Vereenigd*, z.d., nr. 63, p. 1.

(28) Zo verklaarde de leider van Volksverwering, de Antwerpse advocaat René Lambrichts, tijdens het naoorlogs gerechtelijk onderzoek dat tegen hem liep: *"Einde 1942 vernam ik van Oostfrontvrijwilligers dat joden in Polen systematisch werden omgebracht. Zonder daarvan de omvang van deze gruwelen te vermoeden [...]"* (Auditoraat-Generaal: Dossier Volksverwering, Verklaring René Lambrichts, feb. 1946). Zie ook de recente uitspraak van de Limburger Willy Levecke, een tijd lid van de Algemeene SS-Vlaanderen en nadien werkzaam voor het 'Reparaturbetrieb der Luftwaffe', waarvoor hij onder meer in Warschau, Kiev, Stalingrad en Charkov aan de slag ging: *"Ik heb tijdens de oorlog opgevangen dat het met de joden niet pluis was. In het getto van Warschau bijvoorbeeld heb ik vreemde dingen gezien. Het was érg. [...] In Kiev, dáár heb ik gehoord dat vijfendertigduizend joden uit de stad waren weggevoerd naar een antitankkanaal, waar ze waren afgemaakt."* (J. ANTONISSEN, oud-SS'ers en het Vlaams Blok (2): de alte Kameraden. In *Humo. Onafhankelijk Weekblad voor Radio en TV*, 25 mei 2004, p. 38). Tijdens de bezetting was ook minstens de communistische *De Roode Vaan* op de hoogte van de gebeurtenissen in Kiev, via berichten van de Russische regering: *"Te Kiev maakte een door de nazi's georganiseerde pogrom 52.000 slachtoffers. Joden werden voor een gracht geplaatst en met mitrailletten gemassacreerd."* (De nazi-gruwelen in de bezette Sowjet-gebieden. In: *De Roode Vaan*, maart 1942, p. 2)

(29) *De Vrijschutter*, aug. 1942, 2e jg., nr. 8.

(30) Zie ook het hoofdstuk La rumeur du génocide: ils cherchent à exterminer la population juive de Belgique. In: M. STEINBERG, *L'étoile et le fusil*, III: *La traque [...]*, Band 1, p. 229-263. Sommige omstanders, zoals de Antwerpse katholiek Max Gevers, maakten zich echter al snel geen illusies over het lot van de joden: *"On sent parfaitement que cette déportation de jeunes et vieux, hommes et femmes, procède d'une politique mûrement réfléchie qui a à sa base l'extermination de la race juive."* (M. GEVERS. *Journal d'un bourgeois d'Anvers*, Antwerpen (typoscript van dagboek), 1940-1944, notitie 12 aug. 1942, p. 555-556). Een systematisch onderzoek van dagboeken van omstanders en collaborateurs is een ernstige lacune in de Belgische historiografie (vgl. voor Nederland: A. VOOLSTRA en E. BLANKEVOORT (red.), *Oorlogsdagboeken over de jodenvervolging*, Amsterdam: Contact, 2001; B. VAN DER BOOM, 'We leven nog'. De stemming in bezet Nederland, Amsterdam: Boom, 2003, p. 45-67).

DE VOLKSGAZET

DAGBLAD DER WERKLIEDEN-PARTIJ

BEVREDIGENDE TOESTAND AAN HET FRONT ROND ANTWERPEN

Op het oorlogsveld

De vijand wordt opgehouden achter de Nethe

OP DE GEVECHTSLINIE

Voor de Nethe

Te Duffel

Te Lieth

Een Fransch Oorlogsschip heeft Deze Duitsche boeken in den grond

Koortsige bedrijvigheid op de Duitsche scheepswerven

De Duitsche Krijgsraad TE BRESLAU

De typhus onder de Duitschen

Turkije in den strijd?

Geen internationale Vredesconferentie te den Haag

Officieele mededeeling

De toestand te Antwerpen

DE TOESTAND op het westelijk oorlogsterrein

Het bombardement VAN LANAEKEN

Geen gevaar voor Warschau

DE ROODE AMBULANCIE

Het lokaal "De Werker" ingericht voor de verpleging van gekwetste soldaten

De inrichting der ambulancie

De verpleegsters

De Slag van Uszek-Pas

De Oostenrijkers hebben ontzettende verliezen

DE RUSSEN trachten de Servische troepen te vervoegen

DE VAISEN AAN HET FRONT

De strijd rond Dendermonde

Een nieuw bijeenkomst

DUITSCHE GRUWELEN TE AALST

DE LEVENDE SCHILDEN

President Poincaré en het Leger

EEN KRANT IN OORLOGSTIJDEN: DE VOLKSGAZET

BERT BOECKX

De Volksgazet werd begin 1914 opgericht als orgaan van de Antwerpse socialisten. De krant verscheen tot in 1978 en werd opgevolgd door *De Morgen*. De start van *De Volksgazet* was van erg korte duur want amper twee maand na het verschijnen van het eerste nummer brak de Eerste Wereldoorlog uit. Al voor de overwinning van de Duitsers kreeg de jonge krant te maken met censuur. Hoofdredacteur Preumont berichtte regelmatig van het oorlogsfront, tegen de zin van de Belgische overheid. In de laatste weken van zijn verschijnen vertoonde het dagblad dan ook regelmatig witte kolommen. De krant verscheen tot op de dag van het bombardement op Antwerpen op 7 oktober 1914. In november werd door de redactie bij de Duitse 'Kommandantur' nog een aanvraag gedaan om de krant terug op te starten. Volgens de Duitse voorwaarden zou de krant aan censuur onderworpen worden en zou enkel officiële (Duitse) informatie opgenomen mogen worden. Ook zouden valse zogenaamde socialistische artikels moeten verschijnen. Om die reden werd dan besloten de krant niet meer uit te geven. *De Volksgazet* zou pas terug verschijnen op maandag 18 november 1918, met de vermelding *"voortzetting jaargang 1914"*.

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog maakte voor de tweede maal een eind aan de publicatie van *De Volksgazet*. Het voorlopig laatste nummer verscheen op 13 mei 1940, toen de Duitsers op het punt stonden Antwerpen in te nemen. Een deel van het personeel vluchtte naar Frankrijk en anderen zoals de redacteurs Frans Detiège en Jos Van Eynde waren reeds in 1939 gemobiliseerd. Bij de inname van Antwerpen troffen de Duitsers lege redactielokalen

◄ De gecensureerde *De Volksgazet* van 6 oktober 1914 (Stadsbibliotheek Antwerpen)

Donderdag 13 Juni 1940

VOLK en STAAT

Tot eenig groot werk is de eerste verzachte moed.
Kriekhuis De Wet

Nr 89. JAARGANG 23 ◆ Kantoren : Antwerpen, Simonstraat, 22 - Telefoon-Redaktie : 368.52 - 333.43 - 346.78 - Administratie : 364.12 - Postcheck : 77.08 ◆ 50 cm. (6 cent)

VERANTWOORDING

[illegible]

DE REDACTIE.

De Duitsche troepen op 20 km. van Parijs

Malta gebombardeerd

De hopelooze weerstand rond Parijs

Ernstige Meenigsverschillen

Te London [illegible] Vichyse uit D.N.B. [illegible] Reynaud [illegible] Weygand [illegible] Parijs [illegible] Frankrijk [illegible] Parijs [illegible] Duitsche troepen [illegible] Parijs [illegible] Duitsche troepen [illegible] Parijs [illegible] Duitsche troepen

aan. Even werd overwogen om *De Volksgazet* opnieuw te laten verschijnen als een mogelijke spreekbuis voor de collaborerende eenheidsvakbond, de Unie van Hand- en Geestesarbeiders. Dit plan ging niet door, temeer omdat ondertussen *Volk en Staat* de installaties van *De Volksgazet* had ingenomen. Het in 1936 opgerichte *Volk en Staat* was de krant van het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV). Al voor de oorlog verschenen in *Volk en Staat* antidemocratische, pro-Duitse en en pro-nationaal-socialistische artikels. Opvallend was ook de anti-joodse propaganda.Tijdens de bezetting verscherpte in *Volk en Staat* de nazi-propaganda en de fanatiek anti-joodse hetze.
Door een verordening van 20 mei 1940 werden drukkerijen waarvan de eigenaren het land hadden verlaten als 'verlaten onderneming en gemeen goed' beschouwd. De drukkerij van De *Volksgazet* was verlaten en op 11 juni 1940 werd door de Duitse bezetter aan het dagblad *Volk en Staat* de toestemming verleend om erover te beschikken. Jan Brans, de hoofdredacteur van *Volk en Staat*, bood zich dezelfde dag met een brief van de Duitse overheid aan bij de gebouwen van *Volksgazet*. Op 13 juni 1940 verscheen het eerste nummer van het collaborerende *Volk en Staat*, ironisch genoeg op hetzelfde formaat en in hetzelfde lettertype van de socialistische *De Volksgazet*. NV De Schelde, de uitgever van *Volk en Staat*, deed goede zaken tijdens de oorlogsjaren en de personeelsbezetting groeide aan van 83 man in 1940 tot 233 in 1943. Het collaboratiedagblad kende tijdens de bezetting een gemiddelde oplage van tussen de 40.000 en 55.000 exemplaren.

Vanaf 1941 verscheen er in Antwerpen een sluikblaadje *De Volksgazet*. Het had het uitzicht van een socialistisch sluikblad (gebruik van titel van de vooroorlogse socialistische krant). *De Volksgazet* was in feite een communistisch initiatief dat zich richtte tot socialistische militanten. De communisten hoopten de socialisten, die nog steeds in shock waren na de Duitse inval en de ontbinding van de socialistische partij in augustus 1940, te kunnen verzamelen in de strijd tegen de bezetter. Het sluikblad *De Volksgazet* werd samengesteld door socialisten die pas recent waren toegetreden tot de Kommunistische Partij, waaronder David de Vries, een van de redacteurs van de vooroorlogse *De Volksgazet*. De kritiek tegenover de socialisten en een sektarische opstelling stonden de toenadering tot de groep rond het socialistische sluikblad *De Werker* in de weg. *De Volksgazet*, waarvan er telkens zo'n 600 à 700 exemplaren verschenen, werd dan ook bijna uitsluitend verspreid in communistische kringen. Met de arrestatie van David de Vries op het einde van 1942 verdween ook het sluikblad *De Volksgazet*.

◄ Het eerste nummer van het collaborerende *Volk en Staat*, met dezelfde vormgeving als *De Volkgazet* (ADVN)

In Antwerpen werd in februari 1941, met het oog op het uitgeven van een sluikblad, een eerste illegale vergadering belegd met medewerkers van de vooroorlogse *De Volksgazet* en mensen uit de Antwerpse socialistische beweging. In mei 1941 verscheen het eerste nummer van het sluikblad *De Werker*. Vroeger *Volksgazet*-redacteur Jos Van Eynde, onder de schuilnaam Homonovus, was samen met Ward Cassiers (na de oorlog secretaris en voorzitter van de socialistische transportarbeidersvakbond) een van de voornaamste redacteurs, en het hoofdartikel van het eerste nummer, *Wij komen terug*, was van zijn hand. *De Werker* verscheen op 500 exemplaren, later op 1000 en vanaf het zesde nummer op 5000 exemplaren. De eerste nummers waren gestencild en gedeeltelijk getypt. Aanvankelijk was het opzet om het sluikblaadje maandelijks uit te geven, maar om veiligheidsredenen kon deze regelmaat niet worden aangehouden. Het was een Antwerps initiatief, maar al vlug werd het blad verspreid in de rest van Vlaanderen. In het Antwerpse werd *De Werker* verdeeld met de broodwagens van het Koöperatief Verbond. Rond *De Werker* werden kleine kernen gevormd van redacteurs, drukkers en verspreiders, die vooral gerekruteerd werden onder de scheepsherstellers en de stadsambtenaren. Elke kern bestond uit niet meer dan 100 medewerkers die om veiligheidsredenen onafhankelijk van elkaar werkten. Naast hun activiteit bij *De Werker* ontplooiden de meesten nog andere verzetsactiviteiten. Tijdens de bezetting werden voorbereidingen getroffen voor de heruitgave van *De Volksgazet*. Jos Van Eynde werd door de vooroorlogse afgevaardigdbeheerder, Willem Eekelers, bij volmacht aangesteld tot hoofdredacteur. Op de laatste vergaderingen van het clandestien socialistisch partijbestuur op 2 en 3 september 1944 werd beslist de gebouwen van *De Volksgazet* terug in te nemen. Jos Van Eynde kon van start gaan met de oude redactie van *De Volksgazet*. Eén redacteur, David de Vries, was gedeporteerd en later in november 1944 kwam Lode Zielens om bij een bombardement. Doordat de drukpersen tijdens de bezetting waren blijven draaien en een deel van het technisch personeel had kunnen doorwerken, kon al vanaf de eerste dag van de bevrijding gedrukt worden.

Op 4 september 1944 rolde de eerste naoorlogse *Volksgazet* van de persen; ze werd verspreid in de stad en omliggende, met uitzondering van het noorden, waar nog gevochten werd. *Volksgazet* was het eerste dagblad dat na de bevrijding in België verscheen en in het eerste nummer werd de *Vrijheidsboodschap van de Socialistische Partij van België* gepubliceerd. De herboren *De Volksgazet* bleek een succes, vooral door de berichtgeving over de oorlogsmisdaden en het oorlogsgebeuren. Al in september 1944 kende het dagblad een oplage van 100.000 exemplaren en een maand later waren dat er al 125.000. Op 22 december 1944 werden de gebouwen van de drukkerij vernield door een V-bom. Er vielen geen slachtoffers en de installaties werden

niet al te zwaar beschadigd. Met de hulp van de kranten *De Nieuwe Gazet* en *Le Soir* kon *Volksgazet* blijven verschijnen en begin 1945 terug gedrukt worden in de herstelde gebouwen.

BIBLIOGRAFIE

- Amsab-ISG-Centrum Antwerpen, Archief Volksgazet, nr. 34.
- BOECKX, B., *Inventaris van het archief van SV Ontwikkeling en Excelsior NV, uitgeverij en drukkerij van het dagblad Volksgazet*, Gent: AMSAB, 1999.
- DE BENS, E., *De Belgische dagbladpers onder Duitse censuur 1940-1944*, Antwerpen/Utrecht: De Nederlandse Boekhandel, 1973.
- GOTOVITCH, J. (dir.), JOSSE, E., HOSTIE, Y., MARTIN, D., WYNANTS, J., *Guide de la Presse Clandestine de Belgique*, Bruxelles: CREHSGM, 1991.
- VAN GOETHEM, G., *Wording en strijd van het socialistisch vakverbond te Antwerpen en omliggende*, AMSAB: Gent, 1994.
- *Volksgazet*: ochtendblad: editie Vlaanderen. - Antwerpen: Ontwikkeling.

Nom : DE BELDER,

Prénoms : Anne, Léonie,

Province Anvers Dossier N°

Qualité Carte U.N.P.C. N

Adresse : 18 rue de la Vigne, Anvers,

Profession : Employée,

Nationalité : Belge

Lieu et date de naissance : Burght - 2.8.87

Etat civil : Célib -

Carte d'identité n° 215888

Situation militaire :

Distinctions honorifiques obtenues : Méd. Résistance - Méd. P.P. 40/45 et Commémo 40/45 - 86 -

+ civique 1.re cl.

Incarcérée le 22-12-41 -

Prisons ou camps Anvers - St Gilles - Forest

Libérée le 27-6-43 -

Grade à l' U.N.P.C.

Invalidé à

Aide possible à l' U.N.P.C.

ANNA DE BELDER
PAMFLETTEN ALS VERZET

GERT DE PRINS

Anna De Belder werd geboren in Burcht, in 1887. Ze woonde in de Wijngaardstraat in Antwerpen en naar men zei was ze reeds tijdens de Eerste Wereldoorlog actief in de sluikpers. Vanaf 1941 werkte ze als verkoopster in de Grand Bazar op de Groenplaats. Doordat ze goede contacten had met de verantwoordelijken van de vroege sluikpers, kon ze verschillende clandestiene bladen verdelen onder het cliënteel en de collega's. Van Marcel Alexandre kreeg ze telkens enkele exemplaren van *Le Précurseur*, en later kreeg ze via haar zuster *De Vrijschutter*. Bij gelegenheid verdeelde ze ook *België Vrij*, *Steeds Vereenigd* en *La Libre Belgique*.

Op 22 december 1941 werd ze gearresteerd als gevolg van verklikking, naar ze zelf zei. Bij de huiszoeking daarna in de Wijngaardstraat, werden geen exemplaren van *Le Précurseur*, *De Vrijschutter* of van de andere bladen gevonden, behalve een nummer van *La Résistance Passive* en minstens zes verschillende vlugschriften, zo vermelden de processtukken. Een eerste, *Moed*, voorspelde het einde van de bezetting, waarbij landverraders niet op genade zouden moeten rekenen. Het pamflet *Voici Pourquoi* verklaarde dat Duitsland verantwoordelijk was voor de oorlog, net als in 1914. Ook nu zou de bevrijding van Groot-Brittannië komen: "*Voici pourquoi, messieurs, nous aimons les Anglais.*" Twee andere pamfletten, *21 Juli 1941* en *17 Februari*, riepen op tot demonstratie op de nationale feestdag en op 17 februari, dag waarop koning Albert I verongelukte. Er werd daarin ook afgeraden kranten te kopen die door de bezetter gecensureerd werden.

De *10 geboden des Vaderlands* was een bekend pamflet, dat al in meerdere krantjes verschenen was.

◄ Ledenfiche van de Nationale Unie van de Sluikpers van Anna De Belder (SOMA)

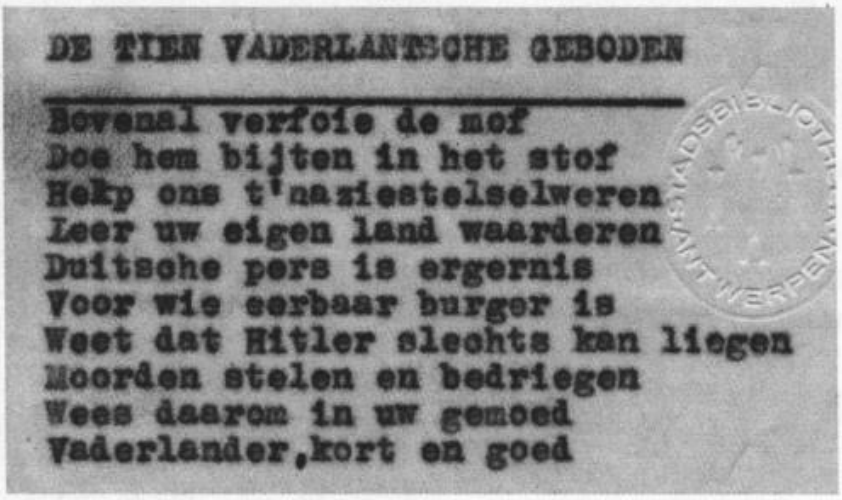

DE TIEN VADERLANTSCHE GEBODEN

Bovenal verfoei de mof
Doe hem bijten in het stof
Help ons t'naziestelselweren
Leer uw eigen land waarderen
Duitsche pers is ergernis
Voor wie eerbaar burger is
Weet dat Hitler slechts kan liegen
Moorden stelen en bedriegen
Wees daarom in uw gemoed
Vaderlander,kort en goed

Pamflet *De Tien Vaderlantsche Geboden* (Stadsbibliotheek Antwerpen)

Een ander vlugschrift werd in de Duitse processtukken omschreven als *Gebote der Belgier*. Te oordelen naar de omschrijving van de inhoud, ging het om de *5 geboden van den patriot*:

> *"Houdt de vrije pers in eer,*
> *Lees, verspreidt haar meer en meer,*
> *Houdt uw fierheid ongeschonden,*
> *Buk nooit voor Germaanse honden,*
> *En verfoei hun valsche leer."*

Anna De Belder kopieerde de blaadjes ook: *Moed* en *Voici Pourquoi* had ze overgeschreven van andere vlugschriften die ze gekregen had van klanten in de Grand Bazar, tenminste volgens de verklaringen die ze aan de onderzoekers aflegde. Van de *10 geboden des Vaderlands* werd een origineel gevonden en enkele doorslagjes die ze gemaakt had met behulp van een schrijfmachine. Bij het bepalen van de strafmaat wou men wel haar gevorderde leeftijd in acht nemen, of het feit dat men helemaal niet kon bewijzen dat de blaadjes die bij haar gevonden waren ook effectief door haar verdeeld werden. Maar de feiten werden te ernstig bevonden: de pamfletten waren bedreigend voor de openbare orde. Anna De Belder werd op 28 januari 1942 veroordeeld tot achttien maanden gevangenisstraf, waarvan negen voor het niet inleveren van vijandige propaganda en nog eens negen wegens het overschrijven van de blaadjes.

Met dank aan de Federale Overheidsdienst Sociale Zekerheid, Dienst voor de Oorlogsslachtoffers, die zo vriendelijk was inzage te verlenen in het erkenningsdossier *Weerstander door de Sluikpers* van Anna De Belder en Marcel Alexandre.

AUTEURS

Bert Boeckx (°1967) is licentiaat nieuwste geschiedenis (Universiteit Gent) en GGS archivistiek en hedendaags documentbeheer (VUB). Van 1994 tot 1995 werkte hij als navorser op het SOMA te Brussel. Sinds 1996 is hij verbonden aan Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis, eerst bij het departement Archief en sedert 1997 bij Amsab-ISG-Centrum Antwerpen. Hij publiceerde onder meer (in samenwerking met P. TEMMERMAN) *Deportatie en verzet. Eerste globale statistische analyse op basis van de erkenningsdossiers politieke gevangenen* (onderzoek verricht in het kader van het project van FKFO), Brussel: SOMA, 1995 en *Inventaris van het archief van SV Ontwikkeling en Excelsior NV, uitgeverij en drukkerij van het dagblad Volksgazet*, Gent: Amsab, 1999.

Gert De Prins (°1977) studeerde fotografie en is licentiaat nieuwste geschiedenis (Universiteit Gent). Hij maakte zijn eindverhandeling *Sluikpers. Antwerpen, 1940-1944* met prof. Bruno De Wever als promotor.

Bruno De Wever (°1960) is doctor in de geschiedenis (Universiteit Gent). Hij is hoofddocent aan de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit Gent en was vice-voorzitter van de redactieraad van de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Hij publiceerde onder meer *Oostfronters, Vlamingen in het Vlaams Legioen en de Waffen SS* (1984) en *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945* (1994).

Jan Laplasse (°1974) is licentiaat nieuwste geschiedenis (Universiteit Gent) en GGS archivistiek en hedendaags documentbeheer (VUB). Zijn stagewerk als archivaris resulteerde in de inventarisatie van het archief van de verzetsorganisatie Witte Brigade (Fidelio). Verder was hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis en publiceerde er *Inventarissen van de archieven van Vlaamse socialistische verbruikscoöperaties*, Gent, 2003. Momenteel werkt hij als navorser van het SOMA aan een wetenschappelijke synthese van het verzet in Vlaanderen.

Fabrice Maerten (°1962) is doctor in de geschiedenis (UCL). Momenteel is hij werkleider in het SOMA en redactiesecretaris van de *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis (BEG)*. Hij publiceerde onder meer *Du murmure au grondement. La Résistance politique et idéologique dans la province de Hainaut pendant la Seconde Guerre mondiale (mai 1940-septembre 1944)*, Mons: Hannonia, 1999, 3 vol. en in samenwerking met F. SELLESLAGH en M. VAN DEN WIJNGAERT (dir.), *Entre la peste et le choléra. Vie et attitude des catholiques belges sous l'occupation*, Gerpinnes: Quorum, 1999. Interessevelden: verzet en katholieke wereld in België gedurende de Tweede Wereldoorlog.

An Renard (°1957), is licentiate nieuwste geschiedenis (Universiteit Gent) en behaalde de Speciale Licentie Bibliotheek- en Documentatiewetenschappen (UIA). Ze was medewerker Projecten van de Openbare Bibliotheek Deurne (1980-1982) en directeur van het cultureel centrum van Deurne (1982-2000). Met ingang van 16 oktober 2000 is ze aangesteld om de Stadsbibliotheek Antwerpen te leiden.

Karolien Steen (°1979) is licentiate nieuwste geschiedenis (Universiteit Gent) en GAS Cultuurwetenschappen (VUB). Momenteel werkt zij als navorser van het SOMA aan een wetenschappelijke synthese van het verzet in Vlaanderen. Interessevelden: culturele studies, propaganda in WOI en verzet in WOII.

Lieven Saerens (°1958) is doctor in de geschiedenis (K.U. Leuven). Hij is als assistent verbonden aan het SOMA, waar hij archivaris is en redactiesecretaris van de Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis (BEG). Hij publiceerde onder meer *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking. 1880-1944*, Tielt: Lannoo, 2000 en "Antwerpen, de 'stad der vergetelheid'. De medewerking van de beleidsverantwoordelijken aan de jodenvervolging tijdens Wereldoorlog II". In: E. CORIJN (red.), *Collaboratie in Vlaanderen. Vergeten en vergeven?*, Antwerpen: Manteau Uitgeverij, 2002, p. 99-131. Interessevelden: houding tegenover joden in België (19e eeuw-ca. 1950), cultuurgeschiedenis interbellum.

Roel Vande Winkel (°1974) is licentiaat nieuwste geschiedenis en doctor in de politieke en sociale wetenschappen (Universiteit Gent). Hij is wetenschappelijk onderzoeker aan de Universiteit Gent en gastdocent aan de Sint-Lukas Hogeschool Brussel. Hij doet filmhistorisch onderzoek op diverse terreinen en is eveneens actief op het gebied van mondelinge geschiedenis. Hij publiceerde *Bewegend Geheugen: een gids naar audiovisuele bronnen over Vlaanderen* (i.s.m. Daniël Biltereyst) en bewerkt momenteel de handelsversie van zijn doctoraatsthesis *Nazi newsreels propaganda in German-occupied territories*. Vanaf 1 oktober 2004 is hij als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan het FWO-Vlaanderen.

Rudi Van Doorslaer (°1951) is doctor in de nieuwste geschiedenis (Universiteit Gent). Hij is als werkleider verbonden aan het SOMA, waar hij hoofdredacteur is van de *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis (BEG)*. Tussen 1999 en 2001 leidde hij bij de Diensten van de Eerste Minister het onderzoek van de Studiecommissie joodse goederen. Hij publiceerde onder meer *De moord op Lahaut. Het communisme als binnenlandse vijand* (i.s.m. Etienne Verhoeyen) en *Kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België, 1925-1940*. Hij deed onderzoek naar joodse geschiedenis, migratie, communisme en anticommunisme, Spaanse burgeroorlog en diverse thema's van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in België.

Martine Vermandere (°1964) is licentiate nieuwste geschiedenis (Universiteit Gent). Ze werkte aan tentoonstellingen voor het Centrum voor Stadsvernieuwing van de Stad Gent. Sinds 1991 is ze verbonden aan Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis als archivaris en wetenschappelijk medewerker. Zij deed onder meer onderzoek naar de socialistische middenstandsbeweging en de vakbond van diamantbewerkers. In 1998 werd zij coördinator van Amsab-ISG-Centrum Antwerpen. Sinds 2000 houdt zij zich vooral bezig met publieksgerichte erfgoedprojecten.

COLOFON

ALGEMENE COÖRDINATIE

Paule Verbruggen, Amsab-ISG

LEESCOMMISSIE

Bruno De Wever (Universiteit Gent), Fabrice Maerten (SOMA), Dirk Martin (SOMA), Wouter Steenhaut (Amsab-ISG), Etienne Verhoeyen (historicus, correspondent SOMA)

EINDREDACTIE

Ludwine Soubry (Amsab-ISG), Paule Verbruggen (Amsab-ISG)

VORMGEVING

Patricia Rau (Amsab-ISG)

VERTALINGEN

Gerd De Coster (SOMA), Ludwine Soubry (Amsab-ISG)

INSCANNEN BEELDMATERIAAL

Bram Daverveldt en Vic Vercruysse (Stadsbibliotheek Antwerpen), Patricia Rau (Amsab-ISG), Michel Vankerckhoven (SOMA)

TEKSTVERWERKING

Viviane Taeckens (Amsab-ISG)

DRUK

Sintjoris, Merendree

MET DANK AAN

Koen Andries, Bart Dewaele (fotograaf), Jean-Paul Dorchain (Koninklijk Filmarchief), José Gotovitch (SOMA), Chantal Kesteloot (SOMA), Cristina Mancuso (Dienst voor Oorlogsslachtoffers), Vic Meulemans (fotograaf), Lieven Saerens (SOMA), Isabelle Sampieri (SOMA), Laurence Schram (Joods Museum van Deportatie en Verzet), Otto Spronk (privé-fotocollectie), Ann Van Gastel (ADVN), Geert Van Hoeymissen (VRT), Sylvia Van Peteghem (Universiteitsbibliotheek Gent), Jan Veeloo (privé-archief-collectie), Verbond VOS (affiche ADVN), Johan Vermariën (Stadsbibliotheek Antwerpen), Witte Brigade (Fidelio) (archiefcollectie)

D/2004/4028/5
ISBN 90-77122-09-5

© Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis en Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA)

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de uitgevers.

Amsab-ISG
Instituut voor Sociale Geschiedenis

SOMA[ ]CEGES